

2021/1–2. VIII. évfolyam, 1–2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomról:

- Domonkos Ádám: Hadirokkantak a Bánát–Bácska–Baranya területén
- Fejős Sándor: A „boldog békeidőket” idéző Bata-ház rövid története, a Délvidék építészetének legvirágzóbb korszakában
- Forró Lajos: Levél a halálsorról – egy zentai polgár, Baráti István tragédiája 1944-ben
- Pusztai Virág: A fotók és képeslapok növekvő szerepe a Délvidék-kutatásban
- Fizel Natasa: Az első általános iskolai tanárképzős hallgatók a szegedi Pedagógiai Főiskolán
- Pető Bálint: Az 1872–1874-es kolerajárvány Szentesen, a helyi sajtó tükrében
- Zakar Péter: A makói plébánia felülvizsgált története az 1848/49-es szabadságharcban
- Gorcsa Oszkár: In the shadow of Clío: World War I captivity and historiography

Délvidéki Szemle

2021/1-2. VIII. évfolyam, 1-2. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

A megjelenést támogatta:

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Főszerkesztő: Zakar Péter

Szerkesztők: Döbör András, Fábíán Borbála, Fejős Sándor, Fizel Natasa, Forró Lajos,
Hegy Ádám, Petheő Attila, Pető Bálint, Szabó Pál

Felelős szerkesztők: Forró Lajos, Pető Bálint

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta),
Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)

Lektorálták: Döbör András (6., 7.), Fejős Sándor (1.), Forró Lajos (2., 4.),
Pető Bálint (3., 5.), Zakar Péter (8.)

Címlapterv: Forró Lajos

A borítón: Magyar honvédek a zentai városháza előtt
(forrás: Délvidék Kutató Központ archívuma)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikké absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertetők, kritikák.

A *Délvidéki Szemle* „Kitekintő” rovatában közöl a történelmi Magyarországtól a trianoni döntéssel elszakított országrészek múltjáról és jelenéről eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikkeket, tanulmányokat, kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket és átfogó szintéziseket.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják. A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
H-6725 Szeged, Hungary
Hattyas sor 10.
Tel.: +36/62-544-759
Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu
Honlap: www.delvidekkutato.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

- 1. Hadirokkantak a Bánát–Bácska–Baranya területén**
(Domonkos Ádám).....5
- 2. A „boldog békeidőket” idéző Bata-ház rövid története,
a Délvidék építészetének legvirágzóbb korszakában**
(Fejős Sándor)24
- 3. Levél a halálsorról – egy zentai polgár,
Baráti István tragédiája 1944-ben**
(Forró Lajos).....37
- 4. A fotók és képeslapok növekvő szerepe a Délvidék-kutatásban**
(Pusztai Virág).....49
- 5. Az első általános iskolai tanárképzős hallgatók
a szegedi Pedagógiai Főiskolán**
(Fizel Natasa).....55
- 6. Az 1872–1874-es kolerajárvány Szentesen, a helyi sajtó tükrében**
(Pető Bálint).....69
- 7. A makói plébánia felülvizsgált története
az 1848/49-es szabadságharcban**
(Zakar Péter)81

KITEKINTŐ

8. In the shadow of Clio: World War I captivity and historiography (Gorcsa Oszkár)	96
--	----

TÉKA

9. Újabb adalékok a szegedi ifjúsági mozgalom történetéhez (Döbör András)	120
10. Képeslapok a Délvidékről (Fábián Borbála)	122
11. Média és irodalom a többnyelvű Magyar Királyságban (Pető Bálint)	125

HADIROKANTAK A BÁNÁT–BÁCSKA–BARANYA TERÜLETÉN

DOMONKOS ÁDÁM

ABSTRACT

The focus of my work was on the social situation of disabled soldiers, war-widows and war orphans in the administrative area Banat–Bačka–Baranja (B.B.B.), established after the First World War. The study – based on relevant archival research and press history analysis – provides new additions to the cumbersome design of the welfare benefit system, incorporating local aspects.

It also illustrates the reasons which explain the inexperience of the local administration and sheds light on the obstacles encountered in providing equitable care for disabled soldiers, war-widows and war orphans.

„Csak egy pár szót [...] azoknak a társadalom s a világtól elfelejtett szerencsétlenek részére, kik a világháború tehetetlen roncsai lettek.”¹

BEVEZETÉS

Az első világháború rendkívül súlyos következményekkel járt és mélyreható változásokat hozott abban a régióban, amelyet 1918. november 25-én az újvidéki Nagy Nemzetgyűlés elszakított Magyarországtól, és hozzácsatolt Szerbiához. Ezt a területet a továbbiakban az egyszerűség kedvéért Bánát–Bácska–Baranya (B.B.B.) régiónak nevezem, amit az indokol, hogy sem a Délvidék, sem a mai értelemben vett

Vajdaság elnevezés nem fedí le teljes pontossággal az adott térséget.² A fokozatosan kiépülő adminisztrációt a B.B.B. ügyosztályok bonyolították le, így a tanulmányom során erre a megnevezésre hivatkozom, annak ellenére is, hogy az ügyvezetés gyakorlata gyakran zavarosnak³ bizonyult. Ez utóbbiról a levéltári kutatómunka során is meggyőződhettem.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a hadirokkantak és adott esetben a háborús özvegyek és árvák háborút követő, 1920-as évekbeli történetét ábrázoljam a régióban levéltári és sajtótörténeti alap kutatások, illetve a releváns szakirodalom alapján. Vizsgálat tárgyává teszem a hadirokkantak kategorizálásáról, ellátásáról, segélyezéséről, támogatásáról szóló dokumentumokat (kérvények, jelentések, rendeletek, eljárási útmutató), amelyekből következtetések vonhatók le az adott társadalmi csoport életkörülményeiről, törekvéseiről, alapvető sajátosságairól. Ehhez kapcsolódóan az Újvidéki Levéltár 94-es fondja nyújtott kiindulási pontot. A különböző korabeli lapok (*Bácsmezei Napló*, majd *Napló*, *Kanizsai Újság*, *Hivatalos Lap*, *Tiszavidék*, *Sentai Friss Ujság*) pedig jobbra érzékeltetik, hogy helyi szinten milyen jelentősebb események történtek a rokkantak vagy akár a háborús özvegyek és árvák életében, amelyek illeszkednek a korabeli általános trendbe. Mindezen kutatások hozzásegítik az olvasót, hogy nagyobb rálátást nyerjen arra, hogy a háború utáni délszláv állam hogyan gondoskodott a rokkant emberekről, illetőleg azok családtagjairól, sikerült-e az épp csak kiépülő jóléti államnak megbirkóznia ezzel a feladattal.

A HADIROKKANTAK HELYZETE A DÉLSZLÁV ÁLLAMBAN

A délszláv államot és azon belül is különösen Szerbiát számottevő háborús pusztítások érték. A károk a Szerb Királyság területén viszonylag nagyobb mértékűek voltak, mint a korábban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó, ekkorra már az új államkeretek közé került régiókban, így a B.B.B területén. Példát szolgáltatott erre állatállományának 70%-ának pusztulása, az okkupáció idején történő rekvirálások és a megszállók kivonulását jellemző pusztítások; az a tény, hogy a háborúban részt vevő államok közül Szerbia könnyelhet el lakosságárányosan a legnagyobb emberveszteséget (28%), továbbá a termelés és az adók kiesése, a szociális szolgáltatások és a kölcsöntörlesztés összegei is ebbe a sorba illeszkednek. Végül a délszláv delegáció a párizsi békekonferencián mintegy 2500 millió aranyfrank követeléssel lépett elő, ami az újjáépítéshez kellett.⁴ A helyzetet csak súlyosbította, hogy az egészségügyi krízishelyzet az 1919-es évben a tetőfokára hágott, az egészségügy tulajdonképpen az összeomlás szélére sodródott, és az állam már 1918/1919-ben szembekerült az egzisztenciálisan kiszolgáltatott társadalmi rétegek égető problémáival is – a jugoszláv társadalom legnagyobb része leírhatatlan szegénységben élt –, köztük a hadirokkantak kérdésével is.

A világégést követően létrejövő Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban olyan területek kerültek egy államkeretbe, amelyek nemcsak jogilag és szocioökonómiai tekintetben,⁵ de még a kulturális sajátosságokat illetően is eltértek egymástól.⁶ Az állam hivatalnokai, tisztségviselői számára a legnehezebb feladatnak minden bizonnyal az bizonyult, hogy egybehangolják az eltérő jogi és közigazgatási struktúrákat, egységsítsék a különféle adó-, vám- és egyéb rendszereket. Például, a B.B.B. és a Muraköz területén a magyar jog élt tovább, és ez volt az elsődleges forrása a magánjognak, bizonyos magyar törvények esetében azonban korrekciót alkalmaztak.⁷

A következőkben csupán a hadirokkantak helyzetét elemzem, először röviden – áttekintő jelleggel – országos szinten, majd pedig kimondottan a B.B.B. területén, konkrét helyi eseményeket beemelve. Miként erre John Paul Newman vizsgálatai alapján rámutatott, a délszláv veteránok élesen megosztottak voltak az alapján, hogy a háborúban az Osztrák–Magyar Monarchia vagy Szerbia oldalán fogtak-e fegyvert. A két csoport közt azonban létezett az ún. „senki földje”, ahová a legtöbb hadirokkant és önkéntes (dobrovoljác) tartozott.⁸ Bár a jóléti juttatások iránti igényeik összezárták őket, mégis az a tapasztalat, hogy sorstársaik az ellenséges hadseregben szolgáltak, szakadékokat ásott közöttük. Hovatovább a hivatalos irányvonallá tett, a „felszabadulás és egyesítés” megvalósítását ünneplő győzelmi kultusz is hasonló folyamatokat indukált, hiszen az osztrák–magyar oldalon részt vett, ekkorra már rokkant veteránok – ennek értelmében – nem a kívánt cél eléréséért küzdöttek.⁹ Ennélfogva a B.B.B. térség hadirokkantjai magukon viselték a Habsburg-stigmát¹⁰ (és egyébként is, amikor az állam bizalmi embereket keresett, akkor a „prekóiakra”¹¹ csak igen ritkán esett a választás), amit csak tetézt, hogy a nemzetiségek – akiknek ebben a régióban magas volt az arányuk¹² – kimaradtak a rokkanttámogatásokból.

Eleinte az a felfogás uralkodott – és ez az 1920-as években végig jellemző maradt –, hogy a hadirokkantakat vissza kell integrálni a társadalomba, hogy azok az állami munkaerő részét képezhessék.¹³ Ez azt jelentette tehát, hogy az állam céljai közt szerepelt az is, hogy a hadirokkantak számára megteremtsek a megfelelő, számukra alkalmas munkalehetőségeket. Csakhogy – a korabeli sajtó helyzetjelentései alapján – a sok tekintetben paradigmavesztést mutató, háborút követő korszak „nemzedéke még verklit se adott a vakok kezébe s még tisztességes munkával se látta el a háború bénáit.”¹⁴

Az újonnan alakult Szociálpolitikai Minisztérium 1920-ban javasolta, hogy országszerte vizsgálják ki a hadirokkantakat, és állapítsák meg az egyéni szükségleteiket. Továbbá azt is előírányozta, hogy a végtag nélkül tengődő veteránok megkapják a szükséges kelléket egy éven vagy maximum 18 hónapon belül, illetve határozott egy a társadalmi statisztikáért felelős ügyosztály létrehozásáról, tudniillik ekkor még nem rendelkezett az intézmény pontos adatokkal a létszámuk és rokkantságuk mibenléte felől.¹⁵

Mivel a még érvényben lévő osztrák–magyar jogszabályok kevesebb jóléti támogatást írtak elő a hadirokkantaknak, mint a szerb jogszabályok a szerb hadirokkantaknak, így ez is a két tábor között húzódozó árkokat mélyítette tovább.¹⁶ A „rokkantügyi bizottságok” által összeírt adatok alapján a húszas évek legelején mintegy 72 830 hadirokkant élt a délszláv államban, ebből 48 434 főt minősítettek súlyosan rokkantnak.¹⁷ Más számítások alapján azonban magasabb létszámú csoportról van szó, eszerint közvetlen a háború után 114 ezer hadirokkant és körülbelül 150 ezer súlyosan sérült civil lehetett az országban.¹⁸ Túlnyomó többségük az első világháborúban szenvedte el sérülését. Továbbá 180 ezer hadiözvegyet regisztráltak. Azok a hadiárva, akiknek mindkét szülőjük odaveszett, 20 ezer főt számláltak, azok a gyerekek pedig, akik az apjukat elveszítették a háborúban, több mint 160 ezren voltak – ez utóbbiak esetében az anyák követelték a jóléti juttatást.¹⁹

Különleges – ahogyan ezt Marie-Janine Calic idevágó monográfiájában tett vizsgálatai is ábrázolják –, hogy Jugoszláviában a jóléti állam nem volt sem az iparosodás közvetlen következménye, sem a munkásmozgalom által kiharcolt eredmény, hanem nemzetközi egyeztetések nyomán alakult ki. A Szociálpolitikai Minisztérium 1921 augusztusában a vonatkozó magyar–horvát törvény mintájára alkotta meg a munkások betegség- és balesetbiztosításáról szóló rendelkezéseket. Ezek és hasonló német biztosítási törvények életbe léptetésével 1922. július 1-jén született meg a jóléti állam Jugoszláviában, amelynek nagy hiányosságai közé tartozott, hogy kizárta a mezőgazdasági lakosságot a juttatásokból, a társadalombiztosítással rendelkezőknek szükséghelyzetben csupán szerény egészségügyi és pénzügyi támogatást nyújtott, illetve megvalósítása rendkívül hosszú ideig, egészen 1937-ig elhúzódott.²⁰

A KÖZIGAZGATÁS TAPASZTALATLANSÁGA ÉS FELKÉSZÜLETLENSÉGE

„Vajdaságban a rokkantak és az özvegyek a szerény járandóságokat hiába várják évek óta.”²¹

A háborút követő időszak első, rokkantakat érintő fejleményei természetesen az anyagi lehetőségek és megoldások kérdésköréhez kapcsolódtak. Szabadkán 1919 elején arról értesültek az olvasók a helyi sajtóból, hogy a rokkantegylet tagsági járulékát megduplázták, amire azért volt szükség, mert a háború kezdete óta „a rokkantsági járulékra jogosan igényt tartók száma annyira felszaporodott, hogy az egyesület a régi tagsági díjak mellett ezeknek a fizetésére képtelen lett volna.” Ezzel párhuzamosan azonban a rokkantsági járulékot viszonylag magasra, 70%-ról 90,2%-ra emelte fel. A tagok túlnyomó többsége elfogadta a járulékok megemelését, alig tiltakoztak ellene.²²

A társadalombiztosítási rendszer visszásságai közé sorolandó az az ezreket hátrányosan érintő jelenség, hogy azok, akik nem a többségi nemzethez tartoznak,

nem számítottak hadirokkantségre jogosultnak. Annál is inkább, hiszen még évekkel a világháború után (1923) is egy pénzügyi ellenőrzés során azt a kivetnivalót, mondhatni adminisztrációs hibát hagyták meg az illetékesek, hogy állandóan vesznek fel olyanokat a névjegyzékbe, akik idegen nemzetiségűek.²³ Ebbe illeszkedik az az eset is, amikor 1921 nyarán arról értesültek a szabadkaiak, hogy csak a szlávok kapnak abból a segélyből, amelyet a Szociálpolitikai Minisztérium – az 1919–1920-as költségvetés alapján – a 100 milliós összegből városuknak kiutalt (mintegy 1 643 800 dinárt). Ezt a keretet a város hadirokkantjai, özvegyei és árvái kapták kézhez. Az egyéb nemzetiségű sorstársaik anyagi támogatásáról a városi tanács gondoskodott, mert a minisztérium nem hozott döntést az ügyükben.²⁴ Ilyen és ehhez hasonló méltánytalanságokat felismerve a Magyar Párt 1922 őszén megfogalmazott programjában rögzítette, hogy „*kívánjuk a rokkant ügynek nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül méltányos és megfelelő rendezését*”²⁵, ez azonban nem tudott érdemben változtatni helyzetükön.

Panaszos hangokat – a rokkantak háborút követő elégtelen megsegítésével kapcsolatban – már a húszas évek legelején hallani. Legalábbis a *Bácsmezei Napló* újságírója abbéli kiábrándultságának adott hangot, hogy a „*a kötelesség érzése még annyira infantilis, s a gondoskodás még annyira kezdetleges, hogy a rokkantak bécsi gyűlésének három évvel a háború befejezése után még azt kell követelni, hogy a segélyezésben ne tegyenek különbséget a rokkantak nemzetisége és vallása szerint.*”²⁶ Ezek a benyomások annál is inkább elkeserítőbbnek bizonyulhattak, hiszen a délszláv állam területén nagy számban éltek nemzeti kisebbségek, illetve az ország lakossága a vallás tekintetében is heterogénnek számított.

Még az 1921-es év végén érkező, egyébként akadozó segélykifizetések is csak a szláv nemzetiségűeket illették meg, sőt arról értesülhetett a B.B.B. lakossága, hogy mindez így marad az optációs év lejártáig.²⁷ Ennek hátterében az állt, amiről a helyi ellenőrzések során a hivatalos szervek is meggyőződhetnek, nevezetesen: a Pénzügyi Igazgatóság (Oblasna Financijska Direkcija), miután ellenőrizte a rokkantak anyagi támogatását, 1923 telén tett jelentésében többszöri rendszertelenségekről és szabályszerűségekről számolt be. Ezek a tapasztalt visszasságok anyagi károkat okoztak az államkasszának és a – régió hadirokkantjai, -özvegyei és -árvái ügyeivel foglalkozó – B.B.B. Rokkant Ügyosztálynak (Invalidski Odsek za B.B.B.) egyaránt. Különbféle adminisztrációs hibákat fedezték fel, például a kifizető jegyzéken nem jelölték meg az aláíró személyét (aki akár több személy helyett is aláírt), illetve a kifizetés nem a kirendelt két tanú jelenlétében történt. Továbbá a jegyzékeken nem voltak feltüntetve, hogy azok meddig érvényesek, és hogy milyen pénznemben történik a kifizetés. Az is gyakran előfordult, hogy a jegyzékeket nem hitelesítették az ügyosztály részéről, vagy ha hitelesítették is, pontatlanul foglalták össze és adták át a jegypénztárnak. Komoly anyagi károkat okoztak bizonyos esetben azok a szervek,

amelyek a járandóságok kifizetését végezték, ugyanis kitörölték az összeget, mást írtak be helyette, és úgy adták át a Rokkant Ügyosztály számára, amelyet az megerősített. Ilyen és ehhez hasonló akadályok alapján valószínűsíthető volt, hogy emiatt a rákövetkező jelentős összeg bizonyos hányada, ami a szegény rokkantakat illette volna meg, a községi tisztek zsebébe fog landolni. De olyan panaszok is érkeztek az ügyosztályhoz, hogy bár aláírták a jegyzéket, az összeget nem kapták meg a községtől. A jelentésben beszámoltak néhány olyan esetről is, amikor a közjegyzők csaltak, visszaélést követtek el, tudniillik kivették az összeget a Pénzügyi Igazgatóságtól, és kifizetéseket végeztek a rokkantügyosztálynak. A helyi ellenőrzés főnökének megállapítása szerint *„bűnnek mutatkozik a szegény hadirokkantakkal szemben, ha engedélyeznék, hogy a rokkantak kifizetése a továbbiakban is ilyen módon folyjék.”*²⁸ Meglátása szerint a Pénzügyi Igazgatóságnak át kellett volna adni a rokkantak adatait, hogy kifizessék a rokkantsegélyeket. Ennek megfelelően arra kérte az Igazgatóságot, hogy amennyiben egyetért, állapodjon meg a Szociálpolitikai Minisztériummal (Ministarstvo za Socijalnu Politiku) és a Rokkant Ügyosztállyal, hogy rendezni fogják ezt a kérdést.²⁹

Már a fenti elemzésből is világosan kitűnik, hogy minden kétséget kizáróan a munkára képtelen hadirokkantak helyzete bizonyult a legsúlyosabbnak, ők ugyanis már addig is *„a legnagyobb nélkülözéseknek voltak kitéve és helyzetük napról-napra kétségbeesőbbé válik.”*³⁰ Továbbá egy korabeli cikkíró lesújtó megállapítása szerint – amelyet a levéltári források is alátámasztanak – *„a róluk való gondoskodás mindinkább égetően sürgős társadalmi problémává nővi ki magát.”*³¹

A B.B.B. Rokkant Ügyosztály egy kis zúgolódást követően kénytelen volt elismerni, hogy *„az ügyosztály egyébként elég alkalommal győződhetett meg példátlan lelkiismeretlenségről és több községi szerv hanyagságáról rendeltetésük elvégzését illetően.”*³² Hogy kiküszöböljék az eljárás során felmerülő fennakadásokat és esetlegességeket, az ügyosztály két alternatívát vázolt fel. Úgy vélekedett, hogy a segélykifizetéseket továbbra is a községek vagy egyenesen a helyi rokkantegyletek kapják meg – hozzátéve természetesen, hogy törekedni fognak a legnagyobb szigorra. Az utóbbi kapcsán mindenesetre nehezítő körülményként könyvelték el, *„hogy nincs minden helységben szilárd/megbízható rokkantszerv, és hogy azok nem nyújtanak – ami ennél is fontosabb – anyagi garanciát az összegért.”*³³ Az ügyosztály egyszerre több akadállyal találta szemben magát munkája során, például, nem hogy nem állt rendelkezésre megfelelő számú, helyszínrre kiküldhető alkalmazott, hanem még a meglévő személyzet³⁴ száma is csökkent, oly mértékben, hogy lassan már csak a legnélkülözhetetlenebb munkát tudták elvégezni. A szerv roppant jelentőségű beismeréseket tett, amikor megállapította, hogy a rokkantak kifizetése tekintetében teljes káosz uralkodik az ügyosztály eljárásában, illetve, hogy a *„Vajdaságban a rokkantak és az özvegyek a szerény járandóságokat hiába várják évek óta.”*³⁵ Ennek

megfelelően pedig a rokkantak részéről egyre fokozódott a türelmetlenség és az idegesség. Hatványozottan így lehetett ez a nem szláv hadirokkantak és hozzátartozóik körében. Őket továbbra sem vették fel a jegyzékbe, s ez a kérdés csak úgy oldódhatott volna meg, amennyiben a hivatalos szervek egyeztettek volna működésüket az állam álláspontjával. Az eljárás egyébként a kezdetektől fogva úgy zajlott, hogy a névjegyzékbe fel kellett venni mindenkit nemzeti hovatartozás nélkül, ugyanis nem lehetett elbírálni, ki a szláv, és ki nem. A községekre hárult a felelősség, hogy ennek a meghatározott csoportnak ne fizesse ki a támogatásokat. Ekkor a régióban egyébként mintegy 24 Pénzügyi Igazgatóság és kb. 340 község tartozott az ügyosztályhoz. Úgy próbálták végül is gördülékenyebbé, átláthatóbbá, hatékonyabbá tenni a járandóságok folyósítását, hogy átszervezték a munkafolyamatot, ezzel együtt pedig egységes, világos, részletes utasítást küldtek a városi előjárásokhoz a kifizetési eljárások mikéntje kapcsán.³⁶

Ennek megfelelően az évtized első felében, 1923-ban – a fent említett visszadások miatt – egységesítették az eljárási folyamatot. Ekkor rögzítették, hogy ezt a két évvel korábbi törvény³⁷ alapján fogják végezni. Ettől kezdve a rokkantságot, özvegyiséget vagy árvaságot könyvecskékkel, illetve az ellenőrző füzetekkel lehetett igazolni, amelyekben biztosították nyomon követhetőségüket, így minden esetleges változást megfigyelhettek a szervek. Az útmutató úgy rendelkezett, hogy a kifizetéseket a járási pénzügyi igazgatóságok végezzék, hiszen ennek folytán gördülékenyebbé válhatott a procedúra. A rokkantak, az özvegyek és az árvák gyámjai személyesen vehették át a segélyeket, akiknek félévenként szigorú ellenőrzésen kellett megjelenüniük, ekkor újra felmérték személyes, lakhatási és gazdasági helyzetüket. Szintén a rendezettség magasabb fokát igyekeztek elérni azáltal, hogy összeírták, kiderítették az elesett katonák számát és azokat is, akik addig nem a B.B.B. területén éltek, hanem csupán oda költöztek.³⁸

A fentiek ellenére még évek múltán is sok kivetnivalót találtak a hivatalnokok munkáját illetően. Előfordult például, hogy a dokumentumokra olvashatatlanul írták rá a számokat, és aláírásuk is kivehetetlen volt, hovatovább pontatlanul számították ki az adóösszeget. Jelenteniük kellett a családi adatokat, emellett azt is össze kellett írniuk, hogy kinek van 16 évesnél idősebb gyermeke, és hogy ő részesül-e ösztöndíjban.³⁹ Az előforduló hanyagságot pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, amikor a B.B.B. Rokkant Ügyosztály főnökének egy utasításban külön ki kellett térnie arra, hogy „senkinek sincs joga, hogy később érkezzon vagy korábban menjen el a hivatalból, ahol szolgálatot teljesít.”⁴⁰

Ha a szerb hadsereg 1876–78-as törökök elleni, az 1885-ös bolgárok elleni harcaira vagy az 1912–13-as Balkán-háborúkra gondolunk, úgy világossá válik, hogy az emberi roncsok, hadirokkantak képe egyáltalán nem számított szokatlannak körükben. Ezzel szemben az újonnan megszerzett, egykori osztrák–magyar területeken

igenis új jelenséggé tűnt fel ezek alakja.⁴¹ Legalábbis Észak-Bácskában minden bizonnyal több időbe telt megszokni ezeknek a „*vérzivatarra emlékeztető rettentő roncsoknak*” a „*szívbemarkoló látványát*”.⁴² A következő, minden valószerűség szerint nem egyedi eset az adminisztráció zavarosságával, túlbujánzásával és a – gyakran elégtelen – segélykifizetések akadozásával is összefüggött. Egy korábban díjnokként dolgozó és egy szakmával is bíró hadirokkant próbálta a szabadkai városházán elintéztetni – alsó végtagjai nem lévén – bakancsokat két kezére húzva, irodáról irodára „járva”, hogy koldulási engedélyt szerezzen. (Erre a dokumentumra egyébként azért volt szükség, mert a korszakban igen megszorodott a gyanús koldusok száma, akiknek sok jóindulatú járókelőt sikerült megtéveszteniük, és így gyakran szép sumrát tudtak gátlástalanságuk révén összegyűjteni.) Hónapokig tartó, eszméletlen állapotából való felébredése után az illető „*ez volt, ami most: egy emberi roncs, aki már soha többé nem tud dolgozni, a két munkás keze most arra kell, hogy járjon*.”⁴³ A háború után nyomorgott, annyi támogatást kapott, hogy az éhenhalástól megmenekülhetett, nem szláv nemzetiségüként pedig elesett a rokkantsegélytől. Mindezen körülmények késztették arra, hogy kolduláshoz folyamodjék, és az ehhez szükséges igazolást igényelje. „*Sose gondoltam koldulásra – panasolja könnyezve – de most már nincs más menekvésem. [...] Holnap talán már én is az utcáson fogom nyújtani a kalapomat a járókelők felé... Nem fog könnyen menni...*”⁴⁴ A fejleményeket nem fedik fel az általam átnézett források, de az megállapítható, hogy bizonyos munkaképtelen hadirokkantak koldulásra kényszerültek, és az is biztosra vehető, hogy voltak közülük, akik nehezen dolgozták fel az önállóság ilyetén elvesztését.

A fenti esethez képest sokkalta könnyebben érvényesíthették érdekeiket azok a hadirokkantak, akik egyesületekbe tömörültek. Az ilyen, helyi szinten létező rokkantegyletek egy-egy gyűlés alkalmával beszámoltak a vezetőség munkájáról, valamint felszólalások hangozhattak el és indítványokat lehetett benyújtani, adott esetben pedig új vezetőséget választottak.⁴⁵ Az üléseken részt vehettek a hadirokkantak, -özvegyek és az -árvák gondozói is.⁴⁶ A rokkantegylet tagjai fényképes igazolvánnyal rendelkeztek.⁴⁷ Vajdaság-szerte a húszas évek elejétől mintegy 41 nyugdíjintézeti fiók működött, ekkor felmerült ezeknek egy központ köré való tömörítésének ötlete is.⁴⁸

A háború után fél évtizeddel a B.B.B. hadirokkantjai kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a róluk való gondoskodás valóban roppant kiszámíthatatlan módon zajlik, hiszen nem számított ritkaságnak, hogy hónapokig, sőt egyes beszámolók szerint több mint két éven át nem érkeztek meg, kimaradtak bizonyos segélyek az arra jogosultak számára. Erre bőséges példát szolgáltatnak a levéltári források. Az eredményesebb érdekérvényesítés okán egybe tömörülő, országszerte megalakult helyi rokkantegyletek előzékenyen megfogalmazott kérelmei árasztották el a Szociálpolitikai Minisztérium újvidéki, B.B.B.-i ügyosztályát. Többségében a Bánátból érkeztek ilyen segélykérések, például Uzdinból,⁴⁹ Kumanéból,⁵⁰ Čajkováról,⁵¹

Sarčáról,⁵² Čentáról⁵³ vagy éppenséggel Veliki Torakról.⁵⁴ Ez utóbbiak községük hadirokkantjainak és elesett katonái családjai számára kértek ruhát, cipőt és fehérneműt, azért, mert „szegénysorsúak és ebben a nélkülözésben nem lehet élni.”⁵⁵ A Nagybecskerek környéki kumaneiket is hasonló állapotok készítették arra, hogy a szervekhez forduljanak. Ők arról számoltak be, hogy már hónapok óta elmaradoztak a segélyjuttatások, ami azért történhetett, mert elhibázták a jelentkezést. Mindenesetre, hogy legalább az özvegyek és az árvák ne kerüljenek nagyobb bajba, számukra ruhákat kérelmeztek.⁵⁶ Továbbá például a bácskai Đurđevóából és Újvidékről érkező panaszos hangok is eljutottak az illetékesekhez.⁵⁷ Összességében tehát ilyen és ehhez hasonló esetek folytán keresték fel az ügyosztályt a térség legkiszolgáltatottabb lakosai, a társadalom elesettjei.

Ha pillantást vetünk a B.B.B. Rokkant Ügyosztály egy-egy költségvetési tervezére, kitűnik, hogy a néhány ezer vagy tízezer dináros tételek mellett – mint például a személyzet személyes kiadásai, az irodai és anyagi költségek, a tüzelőanyag vagy a kivizsgálások díja – összehasonlíthatatlanul magasabb összegből kellett a rendes rokkantjárandóságokat kigazdálkodni: az évtized közepén (1925 júniusa) ez 25 millió dinárt jelentett. Úgy kalkuláltak, hogy ekkora érték mindenképp kellene fog, annak ellenére is, hogy a csaknem 11 ezer hadirokkant és az elesettek hozzátartozóinak (több mint 18 ezer család) létszámát a szervek akkorra jelentékenyen lecsökkentették. Azért is tartották indokoltnak ezt a horribilis összeget, mert a számítások azt mutatták, hogy e csoportnak egyharmada ugyan véglegesen elveszíti jogosultságát, a megmaradt kétharmad jóval többet fog kapni. Ráadásul a B.B.B. ügyosztályra hárult az a feladat, hogy a szerémségi hadirokkantak és hozzátartozóik segélyeit is fizesse,⁵⁸ ennek megfelelően az évtized végére már a statisztikákban is együtt szerepel a B.B.B. régió (Vajdaság) és a Szerémség, miként ezt a következő táblázatok is szemléltetik.

Terület	Hadirokkantak létszáma
Szerbia	16 221 fő
Montenegró	1 421 fő
Dalmácia	2 888 fő
Bosznia–Hercegovina	6 960 fő
Szlovénia	6 412 fő
Horvát–Szlavónország	14 435 fő
Szerémség és Vajdaság	10 671 fő
Összesen:	59 008 fő

Forrás: *Bácsmegeyi Napló*, 1929. július 30.: Százezer hadiözvegy és ötvenezer rokkant kap segílyt az államtól.

Terület	Hadiözvegyek létszáma
Szerbia	72 399 fő
Montenegró	4 655 fő
Dalmácia	4 299 fő
Bosznia–Hercegovina	6 293 fő
Szlovénia	4 308 fő
Horvát-Szlavónország	14 636 fő
Szerémség és Vajdaság	1 289 fő
Összesen:	107 879 fő

Forrás: *Bácsmegeyi Napló*, 1929. július 30.: Százezer hadiözvegy és ötvenezer rokkant kap segélyt az államtól.

Egy-két hónapra rá bizonyossá vált, hogy az eleve komoly terheltséget elviselni kénytelen, Újvidéken székelő ügyosztály nyakába zúdult egy újabb régió, a Szerémség rokkantjainak, özvegyeinek, árváinak támogatása, ugyanis ott a továbbiakban – megfelelő kapacitás híján – nem valósulhatott volna meg azok méltó segélyezése.⁵⁹ A szerémségi körzetben egyébként hat illetékes járási pénzügyi igazgatóság (Sreska Financijska Uprava) működött, amelyek az újvidéki körzeti igazgatóság alá tartoztak: a rumai, a szávaszentdemeteri, a zimonyi, az újlaki, a vinkovci, valamint a karlócai Pénzügyi Igazgatóságok.⁶⁰ A szervek kibővült hatáskörével párhuzamosan növekedtek a feladatok, és a kellő információk, infrastrukturális feltételek és anyagiak hiányában a kifizetési késedelmek – immár sokadik alkalommal – majdhogynem ellehetetlenítették rendes működésüket. Erről tanúskodnak a vonatkozó levéltári források is, hiszen továbbra is találkozni olyan dokumentumokkal, amelyekben a szervek sürgős segítségért folyamodnak, vagy a fennakadások lehetséges megoldása kapcsán íródtak.⁶¹ Hogy mennyire nem volt egységes a szociális ellátások rendszere, az abban is markánsan megmutatkozott, hogy míg a rokkant tisztek a segélyeket a jegyzékek szerint, addig mások – a még mindig érvényben lévő – ausztriai törvény szerint kapták kézhez, és a nyugdíjkifizetések terén is hasonló rendszertelenséggel lehetett számolni.⁶²

A HADIROKKANTAK JOGAI ÉS LEHETŐSÉGEI

„Miért félnek a rokkanttól, ha munkát kér?”⁶³

Egészen 1925-ig kellett várni az átfogó rokkanttörvényre. Ennek alapján azok is részesültek támogatásban, akik viszonylag kisebb sérüléssel éltek együtt, olyanal, amely nem akadályozta őket számottevően a munkavállalásban. Négy kategóriát határoztak meg: könnyű, súlyos, teljes, nagyon súlyos. Figyelembe vették

a harcosok bárminemű betegségét a juttatás megállapításakor. Segélyjogosultaknak számítottak továbbá még a háború civil áldozatai és a békebeli katonai rokkantak is. Azok is részesülhettek támogatásban, akik nem voltak szegénysorsú hadirokkantak. (Annak megállapítása egyébként, hogy ki a szegénysorsú hadirokkant, az adócenzus alapján történt.) A hadirokkantak fivérei és nővérei is részesülhettek segélyben.⁶⁴

Az évtized derekán, a törvény meghozatalát követően felülvizsgálták a rokkantakat. Ekkor be kellett mutatniuk a jugoszláv állampolgárságot igazoló bizonyítványukat az illetékes szervnél, és saját felekezeti lelkész előtt, két tanú jelenlétében ki kellett jelenteniük, hogy a harcok során sebesültek meg. Ígéretet tett a minisztérium, hogy miután az özvegyek és árvák a rokkantügyi hivatalnak bemutatják anyakönyvi kivonatukat, emelni fogja azok segélydíját.⁶⁵

Az 1925-ös rokkantügyi törvény előkészítése során heves viták bontakoztak ki. Az országgyűlésben olyan keserves tapasztalatokról számoltak be képviselők, hogy a községeket arra kötelezik, hogy rokkantakat alkalmazzanak, noha ez eredendően az állam feladata volna. Továbbá a nemzeti segélyalap összegének emelése mellett a hadiárvák bizonyos esetekben való, ingyenes gyógykezelése is szóba került.⁶⁶ (Észrevételeit a rokkantak országos egyesülete is megfogalmazta, amely memorandummal fordult az illetékes minisztériumhoz.⁶⁷) Mindeközben végig jellemző maradt, és az évek során újra és újra bizonyosságot nyert az államigazgatás egy rákfenéje, nevezetesen az, hogy a mindennapi politikát, ezáltal pedig a hétköznapokat is átitatta a korrupció és a válság állapota.⁶⁸ Pontosan ezek járultak hozzá ahhoz, hogy a lakosság nagy része számára az adott politikai rendszer hitelét veszítette. Ráadásul a segélykifizetések gyakori akadozása is minden bizonnyal ezt a deprimált tapasztalatot erősítette meg.

Mindenesetre a következő év nyarán a zentai özvegyek, rokkantak és árvák jogos sérelmüknek adtak hangot akkor, amikor memorandumban fordultak segítségért a minisztériumhoz. Azért folyamodtak ehhez a megoldáshoz, mert már egy éve elmaradtak a segélydíjak kiutalásai, amelynek következtében „annyira ínségben vannak, hogy a havi egy dináros rokkantegyesületi tagdíjakat sem képesek fizetni.”⁶⁹

Ekkorra már sokak számára világossá vált, hogy a kellő gazdasági feltételek hiányában a különféle – akár a rokkant- napokon megszervezett – gyűjtések, karitatív akciók és közadakozások a társadalom rokkantokról való gondoskodásának fontos formáivá váltak. Hiszen, noha az államigazgatás igyekezetének kézzelfogható eredményeként tarthatóak számon a rokkantak számára létesített iskolaépületek, fürdők, szanatóriumok és műhelyek, ez a korszak követelményeit korántsem tudta kielégíteni. Mindazonáltal biztató lehetett a kortársak számára az a hír, hogy a rokkantak országszerte szövetkezetekbe tömörültek, üzemekben, kisebb gyárakban dolgoztak, és különféle ipari termékeket készítettek. Példát szolgáltatott erre

a Zemunban szövetkezetbe tömörülő „Z. P. N. Zadruga Ratnih Invalida”, amelynek tagjai javarészt különféle ipari és kereskedelmi öntvényeket gyártottak: vas-, fém- és fabútorokat, illetve gyerekkocsikat, kályhákat, takaréktűzhelyeket.⁷⁰ Mindközben – a működését már korábban megkezdő – a zágrábi Szent Lélek Szegényházban, illetve a közeli Ciglana barakkban a hadirokkantak olyan mesterségeket sajátíthattak el (egy évig tanulhattak ott ingyenesen), mint a faliszőnyeg-, az asztal-, a tábla- és a közkedvelt kosárkészítés.⁷¹ Voltak olyanok is, akik a szegényház által létesített ortopédián dolgoztak, és megvolt hozzá a tudásuk, hogy saját maguknak elkészítsék hiányzó végtagjaikat, ujjait, karjaikat, lábaikat, talpaikat.⁷² Amikor a sajtó általánosságban a hadirokkantak által előállított cikkek vásárlására buzdította a lakosságot, voltaképp a lehetséges támogatásformák egyikét fogalmazta meg: „Támogassuk tehát a rokkantakat, most már nem anyagilag, hanem erkölcsileg azzal, hogy bevásárlásainknál hozzájuk fordulunk...”⁷³

A tanfolyamok, műhelyek mellett az állam létesített a hadirokkantak számára fürdőket, szanatóriumokat is. A szerbiai és montenegrói sorstársaikon kívül a vajdasági hadirokkantak is jogosultságot nyertek arra, hogy különféle fürdőkben gyógyíttassák összeroncsolódott testüket. Számukra ugyanis nyitva álltak a vrnjačkai, a koviljačkai, a vranjskai, a maturaškai és a ribarskai gyógyfürdők kapui. Míg az első kettőben a Vöröskereszt Szanatóriumi Igazgatósága (Uprave Sanatorijuma Crvenog Krsta) végezte a páciensekről való gondoskodást, addig az utóbbi háromban a minisztérium delegáltjai. E gyógykezelések egyébként minden év nyár elejétől ősz elejéig tartottak (június 15-től szeptember 15-ig), és egy-egy hadirokkant ápolása 2-3 hétig tartott, az orvos rendelkezése alapján. Ez idő alatt a létesítmények vendégei számára ingyen lakhatást, étkezést és gyógykezelést biztosítottak, valamint díj nélkül vehették igénybe a fuvaros szolgálatot az intézményhez legközelebb eső vasútállomástól a kijelölt fürdőig, majd pedig vissza. Kizárólag a jogosultak részesültek ezekben a támogatásformákban, valamint elsőbbséget élveztek a szegénysorsú hadirokkantak. A tüdővészben szenvedő sorstársaikat azonban egyáltalán nem látták vendégül ezekben a fürdőkben, számukra a dél-szerbiai surdulicai szanatóriumot jelölték ki gyógykezelésük helyszínéül.⁷⁴ Továbbá úgy is lehetett segíteni ezen a kiszolgáltatott csoporton, mint ahogy ezt az évtized elején a Palicsi Fürdő tette: a szabadkai rokkant szabók számára egy szobát biztosított, ahol kedvezményes áron végezheték munkájukat.⁷⁵

Eközben nem ment ritkaságszámba, hogy a rokkantnak az újság hasábjain kértek a lakosság adományait.⁷⁶ Karitatív akciókat, jótékony célú rendezvényeket is szerveztek garmadával a korszakban, hogy a befolyó összegből a hétköznapi élet legelemibb szükségleteit fedezni tudják. Ezen a helyzeten az olyan esetleges jelenségek, látszatintézkedések nem tudtak segíteni, mint például a karácsonyi ajándékként a rokkantalapból a hadirokkantak központi bizottságának átutalt 350 ezer

dinár.⁷⁷ Ókanizsán például 1927 őszén a rokkantnap rendezvényén begyűjtött pénz nagy részéből a helyi Hadirokkant Egyesület 30 pár cipőt készíttetett, amelyet a rokkantak és özvegyek iskolás gyerekei közt osztottak szét, de a legszegényebb, „legmunkaképtelenebb” szülők gyerekei továbbra is nélkülöztek az effajta segítséget.⁷⁸ A korabeli sajtó alapján megfigyelhető az a jelenség, hogy egy-egy jótékonyági akció alkalmával több kulturális vagy karitatív egyesület is összefogott, a rokkant-egyesületek pedig többször is lerótták hálájukat a befolyó támogatásokért.⁷⁹

Jótékonykodás ide, önerőből való próbálkozás oda, a hadirokkantak jogos panaszai újra és újra előkerülnek a korabeli újságok hasábjain, lesújtó tapasztalataikat legfőképp az adminisztráció rendszertelensége miatt ért sérelmek nyomán fogalmazták meg. Ókanizsán például csalók férkőztek a helyi rokkantegylet soraiba, olyan testi fogyatékkal élők, akik nem a harctereken sebesültek meg. A visszaélés felderítését követően, a minisztérium éveken keresztül nem folyósította a nyugdíjat, amellyel voltaképp a valódi hadirokkantak méltó életfeltételeinek megteremtését is ellehetetlenítette. Ennek megfelelően magukra voltak utalva, a helyi rokkantegylet (több mint 250 fő⁸⁰) támogatta a segély nélkül tengődőket, több tucat cipőpárt készíttetett a szegénysorsú hadirokkantak és a hadiözvegyek árváinak, hogy „*ezek a 7–11 éves gyerekek ne legyenek kénytelenek lábbeli hiányában az iskolalátogatást beszüntetni*”.⁸¹ Mindez a tél közeledtével igen komoly segítségnek bizonyult.

Évekkel az első vonatkozó törvény beiktatása után Ókanizsán továbbra is lehangoló helyzet uralkodott. Itt is újra meg újra előfordult, csakúgy, mint Zentán, Szabadkán vagy akár a B.B.B. régió egyéb településein, hogy a juttatások – a nyugdíjakat is beleértve – nem érkeztek meg időben, egy évet vagy annál is többet késtek. A hadirokkantak szóvá tették azt is, hogy ha az egyesület nem fizetné azt az írnokot, aki a zentai rokkantügyi bíróságnál dolgozik, valósággal nem lenne, aki az ő ügyeket intézné. Ennél azonban még felháborítóbbnak vélték azt a helyzetet, amellyel a gyárakban, illetve a vállalatoknál dolgozni akaró rokkantak szembesültek nem csak helyi szinten, hanem a legtöbb városban és községben. „*A rokkanttörvény 30. és 32. §-a kimondja, hogy a hadirokkantak minden állami vagy városi alkalmaztatásnak megfelelnek. De a törvénynek ezt a rendelkezését nem hajtják végre, nincs aki respektálja. ... Miért félnek a rokkanttól, ha munkát kér? Megfelelő helyen beosztva, a rokkant is elvégez ugyanannyit, mint az egészséges ember.*”⁸² A fenti és egyéb levéltári források alapján is egyértelműsíthető, hogy a törvény betartása több helyen komoly akadályokba ütközött.

A hadirokkantak több alkalommal is számon kérő hangnemben íródott cikkekben fejezték ki nemtetszésüket, és mindenekelőtt az általános, rendszerszintű problémák mielőbbi orvoslásának igénye sejlik ki írásaikból. Jellemzően két meghatározott területen elszenvedett sérelmek miatt lamentáltak: a juttatások elmaradása okán, illetve – érthető módon – azt is sérelmesnek vélték, ha nem alkalmazták őket

a munkaerőpiacon. Minden valószínűség szerint ezrek osztották a következő felsajduló kívánságot: *„Csak egy pár szót az illetékes politikusoktól, csak egy néhány sort az újságíróktól azoknak a társadalom s a világtól elfelejtett szerencsétlenek részére, kik a világháború tehetetlen roncsai lettek.”*⁸³

Ez a pár szó megkésve, két év múlva meg is érkezett, ugyanis a módosítások szükségességét felismerve a szociálpolitikai miniszter előterjesztette az új, szigorúbb kritériumokat megfogalmazó rokkanttörvényt, amely az első Jugoszlávia utolsó rokkanttörvénye volt, és amelyet I. Sándor király 1929 nyarán alá is írt. Ennek értelmében támogatásra jogosultnak számítottak a rokkantak, a háborúban elesett harcosok szülei és családtagjai, a háborúban bizonyítottan eltűntek hozzátartozói, valamint az elhunyt hadirokkantak családtagjai. Állami segélyben részesültek továbbá a dobrovoljácok, sőt külföldiek is megkaphatták ezt a juttatást, amennyiben az SZHSZ hadseregében teljesítettek szolgálatot. A törvény többféle támogatástípust sorol fel. Jogosultságot nyertek *„vagy életfogytiglani vagy ideiglenes ellátásra a rokkantotthonban, rokkantdíjra, művétagokra, ruházatra, munkaközvetítésre, gyógykezelésre, állami és önkormányzati szolgálatban való elhelyezésre, önálló gazdasági tevékenység esetén segélyre, ingyenes utazásra és temetési költségekre.”*⁸⁴ A törvény részletezi még a rokkantság fokozatait, a támogatás mértékét, valamint azt, hogy ki nem jogosult a fent nevezett juttatásokra.⁸⁵

A hadirokkantak járandóságait ezt megelőzően a városi tanácsok fizették, azonban az évtized végén a feladat átkerült a pénzügyigazgatóság hatáskörébe. Ennek megfelelően a városokban a városházán lehetett átvenni a járandóságokat, hiszen ezeket ettől fogva a városi pénztárak eszközölték.⁸⁶

Az 1929-es törvény több markáns változást hozott a jogosultság megállapításában a négy évvel korábbihoz képest. Ez abból az alapfeltevésből indult ki, hogy a juttatásoknak biztosítaniuk kell a rokkantak számára a méltó egzisztenciát. Ebben egy sokkalta szigorúbb kritériumrendszert rögzítettek, így a jogosult hadirokkantak számát jóval kevesebb főben állapították meg: mintegy 48 ezerre csökkent a számuk, miközben az országos Hadirokkantak Egyesülete mindezt félmillióra becsülte.⁸⁷ A törvény immár 9 csoportot különböztetett meg a munkaképtelenség foka szerint. Megemelte nemcsak a hadirokkantak, hanem az özvegyek és hadiárvak segélyét is, kivételt képeztek azonban a gyermektelen hadiözvegyek. Októbertől nem számíthattak további támogatásra a 30%-os sérültség alatti rokkantak és családtagjaik, a hadirokkantak fivérei és nővérei, a háború polgári áldozatai, a békeidőben megrokkant katonák, a nem szegénysorsú (több mint 120 dinár alapadót fizető) rokkantak, a katonaszökevények és mások.⁸⁸ A rokkantsági illetményt el is lehetett azonban veszíteni, amennyiben az illetők *„ívásnak vagy kártyázásnak adják magukat, vagy általában erkölcstelen életet élnek.”*⁸⁹ A törvényt az év végén módosították, amelyre azért került sor, mert egyes bíróságok az adózással kapcsolatos,

illetve a szegénysorsúakat érintő pontokat helytelenül értelmezték.⁹⁰ Az érintetteknek szeptember végéig be kellett szolgáltatniuk a megfelelő okmányokat.⁹¹ A hadirokkantak és a hadiözvegyek kategorizálása Szabadkán például úgy történt, hogy a városházán kellett jelentkezniük, ahol a hadosztályparancsnokság rokkantbírósága osztályozta őket.⁹²

Az 1930-as évekre – John Paul Newman kutatásai alapján – megállapítható, hogy a rokkantak érdekérvényesítő szervezkedése országszerte alábbhagyott, és melankolikus hangulat uralkodott el soraikban. Hogy mennyire nem volt képes a jugoszláv szociális ellátási rendszer megfelelőképpen gondoskodni e csoportról, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a harmincas évek során voltaképp önmagát számolta fel a rokkantegyletek által indított mozgalom, és ebben szerepet játszottak a körükben terjedő alkoholizmus, a tuberkulózis, valamint az öngyilkossági esetek.⁹³

ÖSSZEGZÉS

Munkámban a B.B.B. területén élő első világháborús hadirokkantak, -özvegyek és -árvák szociális helyzetét tekintettem át levéltári és sajtótörténeti források alapján. A vizsgálódások azt bizonyítják, hogy kilátástalan helyzetük rendszerszintű megoldására ugyan születtek vérszegény kísérletek, ám azok több oknál fogva nem bizonyultak elégségesnek.

Először is, a háborús pusztítások okozta károk eleve rendkívül hátrányos anyagi helyzetet eredményeztek, így a pénzszüke éveken keresztül jellemző maradt a régióban. Ettől azonban sokkal meghatározóbb az, amiről az átnézett dokumentumok is árulkodnak, nevezetesen, hogy a kiépülni kezdő jóléti juttatások rendszere épp a bürokráciával kapcsolatos tényezők miatt akadozott. A közigazgatási tisztviselők ugyanis nem rendelkeztek korábban ilyen irányú tapasztalatokkal, nem álltak készen egy efféle feladatra, túlterhelték őket, és motiváltságuk is megkérdőjelezhető volt. Mindez persze meghatározta az ügyintézés minőségét, ennyiben pedig a szociális gondoskodás jellegét.

A sikeresebb érdekérvényesítés céljából egyesületekbe tömörülő hadirokkantak helyzete kevésbé volt elkészerítő, mint magányos társaiké, akik nem ritkán koldulásra kényszerültek. Mivel az állami juttatások, támogatások és segítségnyújtás számottevő esetben elégtelennek bizonyultak – amit a húszas éveket végig jellemző panaszos hangok vagy éppenséggel előzékenyen megfogalmazott kérelmek alátámasztanak –, a rokkantakon segítettő új támogatásformák jelentek meg. Ilyen volt a hétköznapi élethez szükséges eszközök (pl. cipő) saját kezű előállítás, a karitatív akciók szervezése és a közadakozások, vagy az, amikor szövetkezetbe tömörültek, és különféle árukat gyártottak, amit aztán meg lehetett vásárolni. Ezek nagy jelentőségű, valamiféle kilátással biztató fejleményeknek számítottak, ugyanis

a munkaerőpiacon hátrányos megkülönböztetés érte őket, noha ezt a vonatkozó törvények tiltották, sőt az elvi alapvetéssel is szembement, hiszen az a munkaerőpiacra való visszakapcsolódást irányozta elő. Az évtized során több törvény és eljárási útmutatás (1921, 1923, 1925, 1929) is született, ami szabályozta a hadirokkantak, -özvegyek és -árvák helyzetét. Az 1930-as évekre szigorítottak a kritériumrendszeren, emeltek a juttatások összegén, de még így is biztosra vehető, hogy tömegek maradtak megfelelő ellátás híján.

Hátrányosan megkülönböztetett helyzetbe kerültek a nemzeti kisebbségek a szociális ellátás terén is, amelyen a vizsgált korszakban érdemben nem sikerült változtatni. Egy méltányos jóléti rendszer kialakulását hátráltatta továbbá a hadirokkantak táborán belül mély törésvonalak által is meghatározott, illetőleg elkülönülő csoportok preferálása.

Összegezve tehát, a délszláv államban a B.B.B. területén élő hadirokkantokról való szociális gondoskodást meghatározta a bürokrácia ez irányú tapasztalatlansága és felkészületlensége, az állami támogatások elégtelensége (noha a rászorultság elve érvényesült), a meghozott vonatkozó törvényi szabályozások tiszteletben tartásának gyakori hiánya, a rokkantak önerőből való szervezkedése, a jótékonykodás és a meghatározott csoportok hátrányos megkülönböztetése, valamint preferálása.

JEGYZETEK

- 1 Csak egypár szót... In: Tiszavidék, 1927. március 13.
- 2 A Délvidék fogalma alatt a magyar történetírás az első világháborút követően a Magyar Királyság Jugoszláviához került területeit érti Horvátország területe nélkül, így Bácskát, Bánátot, a Baranyai-háromszöget és a Muraközt. Bár már ebben az időszakban kezdett kidomborodni és elmélyülni a ma ismert Vajdaság valamennyi meghatározó eleme – például Újvidék központi szerepe, az infrastrukturális koncepciók, vagy a térség aránytalanul nagy anyagi megterhelése –, mégis célszerűbb a Vajdaság kifejezést a második világháborút követő korszakra vonatkozólag használni, amelynek során a térség elnyerte mai formáját, megvalva a Baranyai-háromszögtől és megszerelve a mai Szerémség területét.
- 3 Herceg János: *Visszanéző*. Újvidék, 1979. 291.
- 4 Calic, Marie-Janine: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*. München, 1994. 217–218. (a továbbiakban: Calic 1994.)
- 5 Uo. 213.
- 6 Az egyes régiók kulturális sajátosságai kapcsán lásd bővebben: Juhász József: *Felbomlott? Szétverték? Elbukott? – paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában*. Budapest, 2019. 43–54.
- 7 Kecskés Tamás: *A magyar jog továbbélése a Délvidéken a két világháború között*. In: *Híd*, 2021/7–8. 155.
- 8 Newman, J. Paul: *Yugoslavia in the Shadow of War*. Cambridge, 2015. 185. (a továbbiakban: Newman 2015.)
- 9 Uo. 185–186.
- 10 Uo. 195.
- 11 Azok, akik az összeomlott Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia által megszerzett területén éltek.

- 12 A teljesség igénye nélkül lásd bővebben: Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, 2002. 50., Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, 2010. 67.
- 13 Newman 2015.186–187.
- 14 *A rokkantak kórusa*. In: Bácsmezei Napló, 1921. október 6.
- 15 Newman 2015. 187–188.
- 16 Uo. 188.
- 17 Uo. 188.
- 18 Calic 1994. 216.
- 19 Newman 2015. 189.
- 20 Calic 1994. 229–235.
- 21 Vajdasági Levéltár (a továbbiakban VL.), F. 94. 3333/1923. Br. 953. A B.B.B. Rokkant Ügyosztály jelentése.
- 22 *A rokkantegylet tagsági járulékeinak felemelése*. In: Bácsmezei Napló, 1919. január 4.
- 23 VL. F. 94. 3333/1923. Br. 52. A B.B.B. Pénzügyi Igazgatóság havi ellenőrzése.
- 24 *Segély a hadirokkantaknak*. In: Bácsmezei Napló, 1921. július 23.
- 25 A Magyar Párt programja: In: Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995, 66–70., idézi Mák Ferenc: *Veremidő*. Zenta, 2018. 33–38.
- 26 *A rokkantak kórusa*. In: Bácsmezei Napló, 1921. október 6.
- 27 Újból megkezdtek a rokkantsegélyek fizetését. In: Bácsmezei Napló, 1921. november 6. Az optálás jogával, illetve lehetőségével a kisebbségek rendelkeztek. Ennek értelmében az illető szabadon választhatott állampolgárságot. (Malović, Gojko: *Seoba u maticu. Optiranje srba u Madarskoj 1920–1931. I. Újvidék*, 2010. 17.) Amennyiben az illető nem a szerb–horvát–szlovén állampolgárságot választotta, úgy 1926. július 26-ig el kellett hagynia a délszláv állam területét, későbbi változtatások után azonban 1930. november 1. lett a végleges határidő. (Dévavári Zoltán: *Új partok felé*. Zenta, 2014. 46.)
- 28 VL. F. 94. 3333/1923. Br. 52. A B.B.B. Pénzügyi Igazgatóság havi ellenőrzése.
- 29 Uo.
- 30 Újból megkezdtek a rokkantsegélyek fizetését. In: Bácsmezei Napló, 1921. november 6.
- 31 Uo.
- 32 VL. F. 94. 3333/1923. Br. 953. A B.B.B. Rokkant Ügyosztály jelentése.
- 33 Uo.
- 34 A közigazgatási tisztviselők helyzete, túlterheltsége kapcsán lásd bővebben: Szabovlyevits Dusán: *Közállapotok a Bácskában 1919-ben (2. rész)*. In: Bácsország, 2020/1. szám, 2–9.; *Proletár-egzisztenciák*. In: Bácsmezei Napló, 1922. június 11. A magyarországi középosztály, így a közigazgatási tisztviselők első világháborús nyomora és radikalizálódása kapcsán lásd bővebben: Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság – Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, 2018. 63–80.
- 35 VL. F. 94. 3333/1923. Br. 953. A B.B.B. Rokkant Ügyosztály jelentése.
- 36 Uo.
- 37 A Vid-napi alkotmány 31-ik cikkelye rögzíti, hogy a szociális ellátásban beteg, baleset, munkanélküliség és a családellátó kiesése esetén lehet részesülni. (Calic 1994. 230–231.)
- 38 VL. F. 94. 3333/1923. A rokkantsegélyek kifizetéséről szóló eljárás.
- 39 VL. F. 94. 28561/1925. ОДБр. 68456. A B.B.B. Területi Pénzügyi Igazgatóság (Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca Oblasna Finansijska Direkcija za Banat Bačku Baranju i Sremu) jelentése.
- 40 VL. F. 94. 28688/1925. A B.B.B. Rokkant Ügyosztály főnökének utasítása.
- 41 Newman 2015. 186.

- 42 *Amíg egy rokkant eljut odáig.* In: Bácsmezei Napló, 1922. 74. sz. 5.
- 43 Uo.
- 44 Uo.
- 45 *A helyi hadirokkantak egyesülete.* In: Kanizsai Újság, 1928. január 8.
- 46 *St. Kanizsa város rkapatányától.* In: Zvanični List – Hivatalos Lap, Sz. 18/1926.
- 47 *A hadirokkantak Szuboticiai Egyesülete.* In: Bácsmezei Napló, 1925. február 19.
- 48 *A rokkantak közgyűlése.* In: Bácsmezei Napló, 1921. május 24.
- 49 VL. F. 94. 1574/1925. Az Uzdin-i hadirokkantegylet titkárának kérelme.
- 50 VL. F. 94. 3338/1925. A Kumane-i hadirokkantegylet titkárának kérelme.
- 51 VL. F. 94. 3852/1925. A bánáti hadirokkantak kérelme.
- 52 Uo.
- 53 VL. F. 94. 13999/1925. Čentai hadirokkantegylet titkárának kérelme.
- 54 VL. F. 94. 63/1925. A Veliki Torak-i rokkantegylet titkárának kérelme.
- 55 Uo.
- 56 VL. F. 94. 3338/1925. A Kumane-i rokkantegylet titkárának kérelme.
- 57 VL. F. 94. 2257/1925. Hadirokkantak kérelme az újvidéki Végrehajtó Bizottságnak (Izvrški Odbor u Novom Sadu); VL. F. 94. 13745/1925. A Đurđevói rokkantegylet titkárának kérelme.
- 58 VL. F. 94. 13702/1925. A B.B.B. Rokkant Ügyosztály költségvetési javaslata.
- 59 VL. F. 94. 22067/1925. Бр. 9102. A Szociálpolitikai Minisztérium előljárójának rendelete.
- 60 VL. F. 94. 28038/1925. О.Д.Бр.63741. A B.B.B. területi pénzügyi igazgatójának jelentése.
- 61 A Szerémséget érintő adminisztrációs fennakadások kapcsán lásd bővebben: VL. F. 94. 29737/1925. A B.B.B. és Szerémség Rokkant Ügyosztályának kérelme.; VL. F. 94. 30471/1925. Broj 72783 -1925. A zágrábi főispán irata.
- 62 VL. F. 94. 31046/1925. A B.B.B és Szerémség Rokkant Ügyosztályának jelentése.
- 63 *Súlyos rokkant-problémák.* In: Kanizsai Újság, 1928. július 15.
- 64 *Újból igazoltatják a rokkantakat.* In: Bácsmezei Napló, 1929. július 13.
- 65 *Felülvizsgálják a hadirokkantakat.* In: Bácsmezei Napló, 1925. augusztus 13.
- 66 *A szociálpolitikai miniszter módosította a rokkanttörvényjavaslatot.* In: Bácsmezei Napló, 1925. november 8.
- 67 *Rokkantak kongresszusa Cetinjében.* In: Bácsmezei Napló, 1926. június 23.
- 68 Calic, Marie-Janine: *A History of Yugoslavia.* West Lafayette – Indiana, 2019. 127.
- 69 *A hadirokkantak, árvák és özvegyek még az egy dinár havi tagdíjat sem képesek fizetni.* In: Bácsmezei Napló, 1926. június 10.
- 70 *A rokkantkérdés megoldása.* In: Bácsmezei Napló, 1926. július 20.
- 71 Newman 2015. 190.
- 72 Pavičić, Josip: *Memento* (Zagreb: Hrvatska naklada, 1936.), 31–49., idézi Newman 2015. 190.
- 73 *A rokkantkérdés megoldása.* In: Bácsmezei Napló, 1926. július 20.
- 74 VL. F. 94. 13685/1925. A Szociálpolitikai Minisztérium Rokkant Ügyosztályának rendelete. Pácienseket fogadtak továbbá Brestovacon és Moslavinán. Az előbbi esetben olyannyira elkeserítő körülmények között éltek a rokkantak, hogy éhségstrájkba kezdtek, az utóbbi esetben pedig a személyzet és a páciensek közötti viszony adott okot a panasza, és ez utóbbi általánosan jellemző maradt az ilyen típusú, illetve hasonló létesítményekben. (Newman 2015. 189–193.)

- 75 *Rokkantműhely Palicson*. In: Bács megyei Napló, 1921. május 22.
- 76 *A jószívű emberek figyelmébe*. In: Bács megyei Napló, 1929. július 7.
- 77 *Karácsonyi ajándék a hadirokkantaknak*. In: Napló, 1930. január 5.
- 78 *A hadirokkantak humanitárius akciója*. In: Kanizsai Újság, 1927. november 27.
- 79 *A helybeli hadirokkantak*. In: Kanizsai Újság, 1928. augusztus 12.
- 80 *Hírek*. In: Tiszavidék, 1927. január 16.
- 81 *Panaszkodnak a derék rokkantak*. In: Tiszavidék, 1926. október 3.
- 82 *Súlyos rokkant-problémák*. In: Kanizsai Újság, 1928. július 15.
- 83 *Csak egypár szót ...*In: Tiszavidék, 1927. március 13.
- 84 *Őfelsége aláírta a rokkanttörvényt*. In: Bács megyei Napló, 1929. július 9.
- 85 Uo.
- 86 *A hadirokkantak járandóságait ismét a városházán fizetik ki*. In: Bács megyei Napló, 1929. július 11.
- 87 Newman 2015. 197.
- 88 *Újból igazoltatják a rokkantakat*. In: Bács megyei Napló, 1929. július 13.
- 89 *A hadosztályparancsnokság rokkantbírósága osztályozza újból Szuboticán a rokkantakat*. In: Bács megyei Napló, 1929. augusztus 17.
- 90 *Módosították a rokkanttörvényt*. In: Napló, 1929. december 7.
- 91 *A rokkanttörvény új rendelkezései*. In: Senta Friss Újság, 1929. július 26.
- 92 *A hadosztályparancsnokság rokkantbírósága osztályozza újból Szuboticán a rokkantakat*. In: Bács megyei Napló, 1929. augusztus 17.
- 93 Newman 2015. 197–198.

A „BOLDOG BÉKEIDŐKET” IDÉZŐ BATA-HÁZ RÖVID TÖRTÉNETE, A DÉLVIDÉK ÉPÍTÉSZETÉNEK LEGVIRÁGZÓBB KORSZAKÁBAN

FEJŐS SÁNDOR

ABSTRACT

At the turn of the 19th and 20th centuries, the European architecture was dominated by two prevailing stylistic trends: eclecticism bearing the marks of historicism, and the unconventional Art Nouveau. The architectural history of the historic Vojvodina during the 19-20th centuries was greatly inspired by academic eclecticism and the revolutionary Art Nouveau. The traditional Hungarian version, made famous by Ödön Lechner (1845–1914) and his followers, which uses plant-based decorative elements borrowed from folk art, is the most common in Art Nouveau architecture of Vojvodina. The period of dualism can be considered the most advanced phase in the history of Kanjiža. After the Astro-Hungarian Compromise of 1867, the economic and social life of the town lived. The house of the Bata family in Kanjiža. Built in the second half of the 19th century is reminiscent of the architectural traditions of the growing local merchant class.

Az európai építészetben a 19–20. század fordulóján két uralkodó stílusirányzat hódított: a historizmus jegyeit magán viselő eklektika és a formabontó szecesszió. Magyarországon a kiegyezést követően a gazdasági, társadalmi, kulturális változások, valamint a technika fejlődése révén az építőipar prosperált. Eredetileg a tökéletességre törekvő klasszicizmus és az irracionális végtelenséget sugalló romantika¹ időszakát követő, historizáló eklektika áthatotta a magyarországi városépítészetet

a 19. század második felétől. Sokszínűségét bizonyítja, hogy a budapesti és a vidéki városok építészetében egy időben jelent meg a német neoreneszánsz és a francia-németalföldi típus, majd a neobarokk, neoromán, illetve a neogótika.² A polgárosodó társadalom közizlését jelentős mértékben befolyásolta – a művészetekben megjelenő – a műveltséget, a formalitásokat hangsúlyozó realista gondolkodás. Az 1860-as évektől eklektikus stílusban emelt középületeket (közigazgatási létesítményeket, könyvtárakat, múzeumokat, színházakat stb.) és bérpalotákat – a történeti stílusokat felölelő – akadémikus szemlélet jellemezte. A szigorú arányosság, a nyugodt, vízszintes tagoltság, az antik oszlopok, a dekoratív párkányzatok a historizáló műfaj legfőbb sajátosságai közé tartoztak. Az épületek díszítőelemeinek kialakítása során a márvány, illetve a kő helyett gyakran gipszet használtak.³ Hazánkban az irányzat legkiemelkedőbb képviselői közé a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem és az Országház tervezője, Steindl Imre (1839–1902), a Halászbástya megálmodója, Schulek Frigyes (1841–1919), továbbá a Magyar Állami Operaház és – Hild Józseffel közösen – a Szent István Bazilika alkotója, Ybl Miklós (1814–1891) sorolható. A 19–20. század fordulóján egy új, modern művészeti mozgalom bontakozott ki szerte Európában. Az Art Nouveau vagy Jugendstil remekművei meghatározóvá váltak a festészetben, a szobrászatban és az építészetben. Ebben az időszakban virágkorát élte a szecessziós architektúra, amely szakított a szigorú szabályokhoz ragaszkodó, az ókori, középkori és kora újkori formák másolására törekvő eklektikával. A gyökeres és gyors társadalmi-gazdasági átalakulás folyamán, a tömegesedő polgárság igényeihez idomuló avantgarde stílusirányzatok innovatív perspektívákat kínáltak a különböző művészeti ágak képviselői számára. Az említett korszakban az építészet és az iparművészet szoros kapcsolata, a növényi ornamentika kiemelése, az öncélú díszítőmotívumok alkalmazása jól nyomon követhető.⁴

A történelmi Délvidék 19–20. századi építészettörténetét nagymértékben instaurálta az akadémikus eklektika és a forradalmian újszerű szecesszió, amelynek három fő irányvonala bontakozott ki. A historizmus és a szecesszió elemeit ötvöző, Titus Mačković (1861–1919) szabadkai műépítész által képviselt stílus mellett a bécsi kozmopolita iskola tendenciái Zomborban, Újvidéken és Pancsován is megfigyelhetők. Mindazonáltal a Lechner Ödön (1845–1914) és követői révén elhíresült magyaros, népművészeti motívumokkal tarkított változata terjedt el leginkább a délvidéki szecessziós építészetben.⁵ Bács–Bodrog vármegye közigazgatási centrumában, Zomborban a vármegyei hivatal működése, az adminisztratív feladatokat ellátó személyzet növekedése jelentős hatást gyakorolt a település társadalmi, kulturális életére. A többnemzetiségű (német, magyar, szerb) város építészetének sajátossága, hogy a különböző korszakok alkotásai egymásra épülnek, egyfajta stíluskavalkádot eredményezve. A klasszicista vármegyháza építési munkálatai 1802-ben kezdődtek, azonban az 1880-as éveken történő átalakítása és bővítése során

a homlokzat eklektikus jelleget öltött.⁶ A barokk és klasszicista stílusjegyeket őrző, római katolikus Szentháromság-plébániatemplom (1752–1762), a Szent György vértanú szerb ortodox nagytemplom (1761), valamint a több évtizeden keresztül épülő neoromantikus Szent István-templom (1902) említésre méltó.⁷ A bérpaloták közül a barokkos Grassalkovich-féle kincstári palota, az eklektikus Kronich-palota, továbbá a szecsesszió magyaros típusát megjelenítő Petar Konjović Zeneiskola épülete Zombor sokszínűségét jól tükrözi. A Foerk Ernő (1868–1934) tervei alapján, 1906-ban emelt létesítményben a zombori Dalárda működött, amely a mai tanintézet elődjének tekinthető.

Szabadka Mária Terézia 1779-es adománylevelének köszönhetően – Mária-Theresiopolis néven – szabad királyi városi rangot kapott. A városi ügyintézés 1839-től magyar nyelven folyt, ugyanakkor 1845. március 27-től a település hivatalosan a Szabadka nevet használta.⁸ A 19. század során a helység az észak-bácskai régió gazdasági, kulturális központjává vált. Az oktatásügy lendületes fejlődését bizonyítja, hogy 1875-től elemi és polgári leányiskola, 1892-től pedig polgári fiúiskola működött a városban. 1873-ban nyílt meg az Szabadkai Állami Tanítónőképző, amely 1898-ban új épületbe költözött, és bentlakásos kollégiummal bővült.⁹ 1844-ben – Bittermann Károly jóvoltából – az első délvidéki nyomda is Szabadkán létesült. Az ipar, a kereskedelem és az idegenforgalom kibontakozásában, illetve az urbanizációs folyamatok felgyorsulásában a vasútállomás (1869) felépítése kulcsszerepet játszott, hiszen 1883-tól már a Budapest–Zimony-vasútvonal egyik legfontosabb csomópontjaként tartották számon.¹⁰ A török hódoltság megszűnésével a hitélet fellendült, megkezdődött az egyházmegye újjászervezése. A Dalmáciából érkezett ferences rendi szerzetesek Szent Mihály arkangyal tiszteletére felajánlott temploma 1730 és 1736 között épült. 1907-ben Aigner Sándor munkájának köszönhetően felújították, amelynek következtében elnyerte – a neoromán és neogótikus belső díszítő elemekkel ötvözött – mai, kéttornyos formáját.¹¹ A Krisztus mennybemenetele ortodox templomot (Srpska pravoslavna crkva Sv. vaznesenja Gospodnjeg) feltehetően az 1720-as években alapították, míg a barokk stílusú, Avilai Szent Teréz-székesegyházat 1779-ben szentelték fel. Tervrajza a pesti Franz Kaufmann nevéhez fűződik.¹² A 19. század végi neogótika térhódítására utal a Szent Rókus- (1896) és a Szent György-templom (1897), viszont a Jakab Dezső (1864–1932) és Komor Marcell (1868–1944) budapesti építészek által tervezett imaház, a szabadkai zsinagóga (1902) már egyértelműen a szecsesszió kifinomult formáit idézi.¹³ Az 1854-ben létesített Népszínház Szabadka első kulturális intézményének tekinthető. Historizáló, a dicső múltat hirdető, hatalmas korinthuszi oszlopai révén a központ jellegzetes épületének számított. Tervrajzát a város főmérnöke, Scultéty János (1806–1873) konstruálta.¹⁴ 1896-ban adták át a festői, neobarokk Nemzeti Kaszinót, amely a település legismertebb építésének, Raichle J. Ferencnek (1869–1960) az

első önálló alkotása. A dualizmus korában kulturális, tudományos és közéleti szerepet betöltő kaszinó helyiségébe 1953-ban költözött át a Városi Könyvtár. A bibliotéka alapjait Iványi István főgimnáziumi tanár, Szabadka monográfiájának szerzője fektette le 1890-ben. A magánadományokból gyarapított közművelődési könyvtár évtizedeken keresztül a Zeneiskolában funkcionált.¹⁵ A 19–20. század fordulóján eklektikus (pl. a neogótikus és neoreneszánsz Vojnich-palota), majd szecessziós küllemet öltő középületekkel, bérpalotákkal (pl. a Hajós Alfréd tervezte Magyar Állami Hitelbank, valamint a Raichle-palota) gazdagodott Szabadka. A különféle művészeti ágazatok szorosabb kapcsolata, a kerámia és a vitrázs újszerű alkalmazása a modern építészet térhódítását generálta. Zsolnay Vilmos (1828–1900) keramikumművész, a világhírnévre szert tevő pécsi porcelángyár irányítója új anyagok (porcelánfajansz, fagyálló pirogránit) kifejlesztése folytán forradalmasította az iparművészet és az architektúra viszonyát.¹⁶ Róth Miksa (1865–1944) budapesti üvegfestő és mozaikművész, grafikus ugyancsak több rangos nemzetközi díjat nyert – az impozáns látványt nyújtó, művészi fokon megmunkált ólomüveg ablakait és mozaikjait számos középület, illetve palota (Országház, Gresham-palota, Magyar Nemzeti Bank, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Szabadkai Városháza) nélkülözhetetlen díszítőelemeként tartják számon.¹⁷

A délvidéki szecessziós építészet megteremtőjének, Lechner Ödönnek a nevéhez fűződik a Leovits-palota (1893) terve, amelyen az Iparművészeti Múzeum stílusjegyei vehetők észre. Lechner követői köréből Raichle J. Ferenc életpályája figyelemre méltó. A rendkívül tehetséges Raichle – tanulmányozva az új, európai és hazai áramlatokat – felépíttette a délvidéki szecesszió talán legszebb építészeti remekművét, a Raichle-palotát (1904). Szabadkához köthető (Nemzeti Kaszinó, főgimnázium, szegényház stb.) tervrajzai mellett főként a kései eklektika irányvonalát képviselő topolyai neogótikus templom (1903), az apatini városháza (1907), továbbá a babapusztai Fernbach-kastély (1907–1908) ismert a régióban.¹⁸ A Jakab Dezső – Komor Marcell tervezőpáros szabadkai alkotásai közül a Városháza projektuma (1907) kiemelkedő. Komor az építmény konstrukcióját készítette el, míg Jakab az apró részletek kidolgozásáért felelt. Jakab a külső homlokzat és a Zsolnay kerámiáival díszített belső tér kialakítása mellett a székely kopjafák motívumait illusztráló faburkolatok művészi ábrázolását is vállalta. 1912. szeptember 15-én ünnepélyes keretek között adták át az új, szecessziós stílusú, monumentális városházát.¹⁹ A Szabadka Vidéki Kereskedelmi Bank tervrajza (1907) ugyancsak Jakab és Komor közös alkotótevékenységének eredménye. Az „L” alakú valamikori bankfiók homlokzatán a Zsolnay Vilmos gyárából származó építészeti kerámiadíszek láthatóak, az ablakokat övező részeken pedig kalotaszegi minták figyelhetők meg.²⁰

A Szabadkától néhány kilométerre fekvő Palicsi-tó vizének gyógyhatása már a 18. század végétől bizonyított. 1837-ben Kovács Antal és Zomborcsevics Imre

tisztiorvosok javaslatára, a városi tanács döntése nyomán megkezdődött Palics gyógyfürdőhellyé történő kialakítása. A 19. század végén létesített épületek tervei jórészt Scultéty János szabadkai főmérnöknek köszönhetők. A Palicsi Fürdőintézet 1860-ban megnyílt emeletes szállodája (mai Park Hotel) luxuskörülményeket biztosított a vagyonos polgárság számára, a valamikori Nádas Szálló szolgáltatásait viszont a szegényebb rétegekhez tartozók vehették igénybe.²¹ Az 1892-ben átadott Bagolyvár neoromán és neogótikus formavilága keveredik az ipar- és képzőművészetet integráló, modern építészet motívumaival. Az ingatlan tulajdonosa a dúsgazdag családból származó Vermes Lajos orvos, bölcsész, tornatanár volt. Öccsével, Vermes Nándorral és unokatestvérével, Vermes Bélával létrehozta a Szabadkai Torna Egyletet (1880), és még ugyanazon év nyarán sportversenyt szervezett Palicson. Hivatalosan 1881-től 1914-ig a palicsi játékok főszervezőjeként tevékenykedett, amelyet „Magyar Olimpiaként”, illetve 1896-tól – a modern nyári olimpiai játékok kezdetétől – előolimpiaként emlegettek. A palicsi játékok idején a sportolókat az olimpiai faluként üzemelő Bagolyvárban helyezték el.²² Felismerve az idegenforgalomban rejlő gazdasági potenciált, megkezdődött a turizmus és az ágazathoz szorosan kapcsolódó infrastruktúra tudatos fejlesztése Palicson. 1887-ben átadták az új vasútállomást, 1897-ben – a Szabadka–Palics-vonalon – forgalomba állították a menetrendszerűen közlekedő villanyvasutat.²³ 1909-ben fogadták el a Palics és környékére vonatkozó rekonstrukciós tervet, amelynek eredményeként a gyógyfürdőhely elnyerte végleges formáját a dualizmus korát lezáró időszakban. Miután Jakab Dezső és Komor Marcell tervei alapján 1912-ben felépült az emblemikus Víztorony, a kulturális rendezvényeknek is helyet biztosító Vigadó, az Emlékkút és a Zenepavilon, az ünnepélyes megnyitóra is sor kerülhetett. A tervezőpáros gondosan ügyelt arra, hogy a korábbi és az újonnan létrehozott építmények harmonikusan, esztétikusan illeszkedjenek a varázslatos környezetbe. Sikeresen megvalósítaniuk, hogy a kései eklektika és a szecesszió remekei egymásra épülve szerves egységet képezzenek.²⁴

A Duna bal partján, Bácska és Szerémség határán, a Tarcál-hegység északi lejtőin fekvő Újvidék gazdasági, társadalmi, kulturális élete a kiegyezést követően fellendült. A 19. század második felétől a historizáló eklektika korában, Budapestről és Bécsből érkezett építészek birodalmi, városi és egyházi megbízásokat teljesítettek néhány helyi építőmesterrel (Czoczek József, Daka Popović, Linarik Vilmos stb.) együtt. A neoreneszánsz Városháza (1894) és a neogótikus Miasszonyunk Szent neve római katolikus plébániatemplom (1893–1895) tervrajzát Molnár György (1829–1899) készítette el. A periódust tekintve Wagner Gyula (1851–1937), a cseh származású Franz Woruda (1857?–1940?), valamint Vladimir Nikolić (1857–1922) tevékenysége figyelemre méltó. Wagner nevéhez köthető az 1900-ban emelt királyi törvényszék (mai Városi Múzeum és a Vajdasági Levéltár). A századforduló idején jó néhány,

főként budapesti műépítész dolgozott Újvidéken. Árkay Aladár (1868–1932) a szecesszió magyaros, népies, lechneri irányzatát követte, ugyanakkor a Francsek Imre (1864–1920) által tervezett Jódfürdő (1909), továbbá Spiegel Frigyes (1866–1933) és Márkus Géza (1871–1913) közös munkájaként ismert Adamovics-palota (1911) a bécsi, birodalmi szecesszió térhódítását igazolja.²⁵ A zsinagógaépítő Baumhorn Lipót (1860–1932) Bécsben végezte tanulmányait a historizáló, akadémikus építészet virágzása idején. Hazatérését követően Lechner Ödön tervezőirodájában dolgozott, amelyet a magyaros, népi szecesszió eszmeisége hatott át. Baumhorn Lipót termékeny munkássága során a kései historizmus és a századfordulós modern áramlatok harmonikus szintézisét teremtette meg. A történelmi Magyarország területén több mint húsz – köztük a nagybecskereki (1897), a temesvári (1899), a brassói (1901), a szegedi (1903), a fiumei (1903), valamint a nyitrai (1911) – zsidó imaház tervrajzát készítette el.²⁶ Az újvidéki hitközségi és zsinagógaegyüttes (1906) stílusjegyei különböznek a Baumhorn által korábban kialakított építmények motívumaitól. Az 1900-as évek első évtizedétől a kifinomultabb térszerkesztés, az egyszerűbb, letisztultabb formanyelv jellemezte.²⁷ Az újvidéki zsinagógakomplexumot Pap Ignác főrabbi 1909 nyarán avatta fel.²⁸ Baumhorn stílusváltása a középületeken és bérpalotákon is jól érzékelhető. A belváros szívében létesített Újvidéki Takarékpénztár (1904), a Menráth-palota (1908), továbbá a Tomin-palota (1909) a bécsi, geometrikus szecesszió hatásának erősödésére utal. Kovács Károly építész-mérnök Baumhorn munkatársaként, több esetben művezetőjeként tevékenykedett Újvidéken. Önálló alkotásai, a Winkle-palota (1906–1907) és a Vasember-ház (1908–1909) ugyancsak az Art Nouveau szellemiségében fogantak.²⁹

Torontál vármegye újbóli, 1778/79. évi felállítása nyomán, a Bega folyó partján elterülő Nagybecskerek megyeszékhellyé válhatott. A kiegyezés utáni időszakban jelentős gazdasági, társadalmi átalakulás ment végbe a településen. 1872-ben rendezett tanácsú városi rangot szerzett, 1883-tól a magyarországi vasúthálózathoz csatlakozott. Gyárak, ipartelepek létesültek, amelynek következtében a Bánság egyik legfontosabb ipari és kereskedelmi központjának számított. Az infrastruktúra fejlesztése során, 1892-ben telefonhálózatot kapott, illetve 1896-ben villanyvilágítással látták el a várost.³⁰ Az urbanizáció felgyorsulása, az új építészeti irányzatok meghonosodása Nagybecskereken is tetten érhető az Osztrák–Magyar Monarchia korszakában. Nepomuki Szent János tiszteletére 1868-ban szentelték fel a neoromán stílusú római katolikus székesegyházat, amely Stevan Đorđević mérnök tervei alapján épült. A főoltár felett Székely Bertalan (1835–1910) híres festőművész – a névadó szentet ábrázoló – képe látható.³¹ A magyar szecesszió vezéregyéniségének, Lechner Ödönnek közreműködésével 1885 és 1888 között átépítették, kibővítették a városházát. Az 1884-ben újjáépített színház, a neoreneszánsz jellegű Rózsa Szálló (1886), az egyhajós, neogótikus református templom

(1891) és az egykori Pénzügyi Palota (1894) Nagybecskerek 19–20. századi, dualista építészetének emlékét őrzi.³²

A Tisza jobb partján fekvő Zenta 1873-ban rendezett tanácsú várossá alakult, a századforduló során közigazgatási, gazdasági és kulturális szempontból centrális szerepet töltött be a bácskai Tisza mente régióban. A mezőgazdaság és az ipar fellendülése, továbbá az áruforgalom növekedése folytán Zenta bekapcsolódott a magyarországi vasúthálózat vérkeringésébe. Ennek okán, 1889-ben ünnepélyes keretek között felavatták a vasúállomást. A szakrális épületeket tekintve a legrégebbi a provinciális barokk stílusú, ortodox Szent Mihály arkangyal-templom (1751–1762) és római katolikus Szent István-templom (1770), amely a városházával együtt 1911-ben leégett. A dualizmus korában emelt római katolikus templomok közül az Appel Ede plébános révén, 1894-ben felszentelt neogótikus Jézus Szent Szíve-templom (1893), a neobarokk és a neoreneszánsz formanyelvét ötvöző Plébániapalota (1909), mindemellett a neogótikus Páduai Szent Antal-templom (1910) említésre méltó. A jelentős létszámú zentai zsidóság első imaházát, az 1873-ban létesített nagy zsinagógát 1957-ben lebontották.³³ A gazdag polgári házak (Braun, Rudics, Singer stb.) kivitelezésekor a késő klasszicista, eklektikus stílusjegyek meghatározó szerepet játszottak. A szecesszió népi díszítőművészetének mintáit alkalmazta Leitersdorfer (Lajta) Béla (1873–1920) a tűzoltólaktanya (1904) és a Slavnic-ház (1904–1905) ábrázolása kapcsán. A gimnázium bővítésére kiírt pályázatot is megnyerte, azonban a munkát Berzenczey Domokos (1879–1939) városi mérnökre bízta, aki Lajta elképzeléseit felhasználva dolgozta ki az intézmény főhomlokzatának részleteit.³⁴ Magyar Ede (1877–1912) szegedi építész alkotásai, a Rottmann-ház (1910) és a Royal Szálloda (1911) már a bécsi, geometrikus modern architektúra műfaját tükrözik. Miután a régi zentai városháza a tűz martalékává vált, Kovács Frigyes tervei szerint 1912 és 1914 között, a szecesszió fényében új létesítményt emeltek. A grandiózus, többfunkciós építmény földszintjén 24 üzlethelyiség is helyet kapott.³⁵

A dualizmus időszakát Magyarokanizsa történetében a legfejlettebb periódusnak tekinthetjük. A kiegyezést (1867) követően a település gazdasági, társadalmi élete megélné. 1870-ben a község – váltsági szerződésben – megvásárolta az államtól közlegelőit, közterületeit. Az 1871. évi községi törvény értelmében Ókanizsa nagyközséggé alakult, amelynek következtében tudatos városfejlesztés vette kezdetét. Az urbanizációs folyamatnak köszönhetően a helyi közigazgatási, oktatási, vallási és kulturális intézmények döntő többsége ezen időszakban létesült. Ennek eredményeként – hosszú folyamat után – a helység 1908-ban rendezett tanácsú városi rangot szerzett.³⁶ Az építmények zöme – a Vigadó (1895), a Szegényház (1901), az Árvaház (1907), a Tóth-, a Bagi-, a Nagy- (1899), illetve a Dukai- (1902), valamint a Bata-féle (1905) szállási iskola – a legnevesebb kanizsai községi mérnök, Csuka Sándor tervei alapján épült.³⁷ Az Úri Kaszinó (1907–1908), a monumentális,

eklektikus stílusú új városháza (1911–1912), mindemellett a Csodakút Ártézifürdő (1913) Reiss Zoltán (1877–1941) budapesti műépítész nevéhez fűződik. A Haynald Leánynevelő Intézet (1901) Kolbenheyer Viktor pályaműve nyomán létesült, s napjainkban is oktatási intézményként funkcionál.³⁸

A település rendezettségéhez nagymértékben hozzájárultak az 1876/77-ben elkészített és beszerzett kataszteri térképek, amelyek a későbbi magyarkanizsai telekkönyv alapjául szolgáltak. Ebben a tekintetben meghatározó és említésre méltó Ókanizsa 1883. évi Szabályrendelete.³⁹ A településszervezésre vonatkozó pontjai a vármegyei építészeti előírásokat követték, ugyanakkor a „couleur locale” lehetőségét is biztosították. Ókanizsa közúthálózatának kialakítását a Szeged–Újvidék országút számottevően befolyásolta. 1885-ben a helyi előjáróság a megyei hatóság támogatásával a frekventált útvonal – belvároson áthaladó – szakaszait (a mai Főutcat, Gesztenye fasort, valamint Szent Száva utcát) műburkolattal látta el. A munkálatok Bíró Bertalan építész tervei szerint valósultak meg.⁴⁰ A magyarkanizsai építőipar fejlődése a formálódó városi polgárság életmódjára jelentős hatást gyakorolt. Az 1880-as évektől – a centrumhoz közel – egymás után épültek a kéttraktusos alaprajzi elrendezésű, leggyakrabban L alakú, nagy szárazkapus magánházak. A helyi földbirtokos, tőkés, értelmiségi és hivatalnoki réteg által emelt, a küllemében is igényes polgári lakóhelyek nem csupán a gazdagságot szimbolizálták. A klasszicizáló eklektika építészeti stílusjegyeit magukon hordozó létesítmények műalkotásként, egyfajta önkifejezési formaként is értelmezhetők. Appel Ede Kanizsáról írt monográfiájában (1886) az építkezési viszonyok kapcsán megjegyezte: *„Újabb időben található nem ritkán a tisztultabb építkezési műízlésnek megfelelő épületeket is, melyek mind külső csin, mint belső kényelem szempontjából a fokozottabb kényelmeknek is képesek megfelelni.”*⁴¹

1860-ban Ókanizsa lakosságának túlnyomó része döngölt földből készült parasztházban élt. A csekély számú (75 darab) égetett téglából konstruált, zsindelellyel, cseréppel fedett, utcafrontra nyíló lakóingatlan a vagyonosabb társadalmi réteg kiváltságának számított. A 19. század második felében épült Bata-ház (24420 Magyarkanizsa, Szent Száva utca 14.) a gyarapodó helybeli kereskedőréteg építészeti hagyományait eleveníti fel. Eredetileg a lakóház kapubejáratának udvar felőli falát az – építésének időpontját jelző – 1860-as évszám díszítette. A létesítmény a stílusjegyei alapján az 1880-as éveket idézi, így előfordulhat, hogy a két egyforma épületszárnyra osztható, magasföldszintes polgári ház kialakítása során egy korábban emelt ingatlan elemeit is felhasználták. Az épület síkjából kiemelkedő lábazati párkány feloleli a pinceablakokat, amelyek precízen az építmény nyílászárói alá kerültek. Az ablakok könyöklőpárkánya alatt antik építészeti motívumokkal gazdagított köténydíszek találhatók. A stilizált akantusz növény levele – az indadíszrel együtt – az ókori görög (korinthoszi), majd a római kori oszlopfők díszítőelemeként

vált ismertté. A szemöldökpárkányok, illetve a párkányt tartó konzolok mintázata és a köténydíszek növényi ornamentikája szerves egységet képez. Az esztétikus szellőzőtetőket magába foglaló koronázópárkány felett az épület homlokzatát lezáró konzolsor látható.⁴²

Az abszolutizmus időszakában, 1853-ban hatályba lépett Osztrák Polgári Törvénykönyv már külön foglalkozott a telekkönyvvel. Az igazságügyi miniszter által, 1855. december 15-én kiadott rendelet a telekkönyvi rendtartás és az ingatlanforgalom biztonsága érdekében született.⁴³ A dualizmus korában a telekkönyv intézményének működését az 1886. évi XXIX. törvénycikk részletesen szabályozta.⁴⁴ A telekkönyvek vezetése fokozatosan a járásbíróságok hatáskörébe került. Magyar-kanizsa közigazgatásilag Bács–Bodrog vármegye zentai szolgabíróságához, törvénykezési szempontból a Szabadkai Törvényszék Zentán működő járásbíróségéhez, pénzügyi tekintetben pedig a Szegedi Pénzügyigazgatóság Zomborban székelő adófelügyelőségéhez tartozott.

A magyar-kanizsai telekkönyvi betétlapok korabeli iratait a zentai Történelmi Levéltárban őrzik. Sajnos a legkorábbi időszakot feltáró dokumentum példánya elvesztett, amely a Bata-ház szempontjából sem elhanyagolható tényező. A 674-es helyrajzi számú lakóingatlan a 3856-os számú telekkönyvi betét birtoklapján – a belső helyiségben levő udvarral együtt – nyilvántartásba vették.⁴⁵ A tulajdoni lap első bejegyzése szerint a polgári ház tulajdonjogát Krahl Ernő 1892-ben (1/2 rész), valamint 1899-ben (1/2 rész) megörökölte. Ennek okán arra következtethetünk, hogy az építmény korábbi tulajdonosai a hiányzó magyar-kanizsai telekkönyvi betétlapján szerepelhetnek. Külön érdekessége a történetnek, hogy a Krahl család a vidék egyik legnevesebb kereskedőfamíliája volt a századfordulón. Krahl Farkas Adolf terménykereskedőként, illetve az Ó- és Törökkanizsa Egyesült Takarékpénztár Rt. alapítójaként ismert. 1872-ben és 1880-ban is helyet kapott a virilisek névjegyzékében, így éveken át a községi képviselő-testület tagja volt.⁴⁶ Kráhl Lajos a Magyar-kanizsai Takarékpénztár Rt. könyvelői tisztségét viselte, míg felesége, Kráhl Lajosné – többek között – az Ókanizsai Keresztény Nőegyletben és az Izraelita Nőegyletben karitatív tevékenységet folytatott.⁴⁷ A Bata-ház telekkönyvi betétlapjának második bejegyzése alapján – az 1904-ben kötött adásvételi szerződés értelmében – a 674/1 helyrajzi számú ingatlanrész Bata György és neje, Losonc Teréz, ugyanakkor a másik hányada (674/2 hrsz.) Bata Miklós tulajdonába került.⁴⁸ Az első világháború előtt a Bata család tagjai közül is jó néhányan köztisztvisletben álló személynek számítottak Magyar-kanizsán. Bata Károly valamikori, főutcai vaskereskedése figyelemre méltó, mindamellett Bata János, Bata J. György, valamint Bata J. Miklós a képviselő-testület tagjaként a település közügyeinek rendezésében vett részt. 1902-ben a Szent Őrangyalok-templom rekonstrukciójának munkálatait id. Bata Sándor kőművesmester Kikindai Aladár érsekuralalmi mérnök útmutatásai szerint vezette el.⁴⁹ Az ingatlan

tulajdoni betétlapjait vizsgálva megállapítható, hogy az 1950-es évek végétől, illetve az 1960-as évek közepétől a házat több tulajdonos birtokolta.⁵⁰ A rendezetlen viszonyok, a műemlékvédelem hiánya következtében a Bata-ház homlokzata átalakult. Az ablakpárkányokat díszítő motívumok közül néhányat levettek, a többit vakolattal fedték be. Napjainkban, a tulajdonviszonyok rendezése folytán a patinás, paraszt-polgári lakóház belső terének építészeti rekonstrukciója megkezdődött, esélyt teremtve, hogy a Bata-ház eredeti formáját visszanyerje.

Magyarkanizsa utcaneveinek változásai a Bata-ház vonatkozásában:

1876 – 1919 – Kossuth utca 14.

1919 – 1941 – Pašić utca 14.

1941 – 1944 – Kossuth utca 14.

1944 – 1994 – Ivo Lola Ribar utca 14.

1994 – Szent Száva utca 14.

3136. szám

B) Tulajdoni lap.

№	Leírás	Jegyzet
1.	<i>Krahl Bernd</i> Krahl Berndnek 1919. március 10-án a pénz. k. 7. sz. 609. sz. 14. sz. 14. sz. 1899. évi március 10-án 1899. évi március 10-án	<i>Krahl</i> B. 2-1.
2.	<i>1919. március 10-án</i> 1919. március 10-án a pénz. k. 7. sz. 609. sz. 14. sz. 14. sz. 1899. évi március 10-án 1899. évi március 10-án	
3.	<i>1919. március 10-án</i> 1919. március 10-án a pénz. k. 7. sz. 609. sz. 14. sz. 14. sz. 1899. évi március 10-án 1899. évi március 10-án	<i>Aradi</i> B. 2-1.
4.	<i>1919. március 10-án</i> 1919. március 10-án a pénz. k. 7. sz. 609. sz. 14. sz. 14. sz. 1899. évi március 10-án 1899. évi március 10-án	
5.	<i>1919. március 10-án</i> 1919. március 10-án a pénz. k. 7. sz. 609. sz. 14. sz. 14. sz. 1899. évi március 10-án 1899. évi március 10-án	

25 JAN 2022

ISTORIJSKI ARHIV
TORTENELMI LEVELTAR
ZENTA-ZENTA
02-2/26-2017

Da je ova kopija verna svome originalu,
izdatu za 20. % koji se čuva u
fotokopijarni u Zenti, kod
P. 532. rvd i kopijarni

1. kép: A Bata-ház tulajdoni lapja

(Forrás: Történelmi Levéltár Zenta F. 687. 3856. számú telekkönyvi betét)

2. kép – A Bata-ház belső tere (Forrás: dr. Dukai Krisztián)

JEGYZETEK

- 1 Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, 1992. 399.; lásd bővebben: Strich, Fritz: *Deutsche Klassik und Romantik oder Vollendung und Unendlichkeit*. München, 1922.
- 2 Török László: *A szegedi eklektika*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964–65. 1. Szeged, 1966. 229–230.
- 3 Bálint Sándor: *Szeged városa*. Szeged, 2003. 112–122.
- 4 Uo.
- 5 Duranci Béla: *A vajdasági építészeti szecesszió*. Újvidék 1983, 10–11. (a továbbiakban: Duranci 1983.); A jelen tanulmány a történelmi Délvidék kifejezést szűkítő formában, a mai Vajdaság területére vonatkoztatva alkalmazza. Ennek okán pl. a szegedi, a bajai vagy a temesvári eklektikus és szecessziós építészetet nem tárgyalja.
- 6 Trencsény Károly: *Zombor*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Bács–Bodrog vármegye I. 224–226. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0002/8.html> (Letöltés: 2021. november 15.)
- 7 Muhi János: *Zombor története*. 1944, Zombor. 126–127.; Stepanović, Milan: *Svetodurđevska crkva u Somboru*. Sombor, 2011. 30–38.; Pfeiffer Attila: *A zombori Szentháromság- és Szent István-templom története*. 4–12. file:///C:/Users/Fej%C5%91s%20S%C3%A1ndor/Downloads/A_ZOMBORI_SZENTHAROMSAG_ES_SZENT_ISTVAN%20(1).pdf (Letöltés: 2021. november 17.)
- 8 Iványi István: *Szabadka Szabad Királyi Város története*. I. rész. Szabadka, 1886. 6–19.
- 9 Lásd bővebben: Iványi István: *Szabadka Szabad Királyi Város története*. II. rész. Szabadka, 1892. 360–512.

- 10 Fejős Sándor – Molnár Tibor: *A Délvidék történeti vázolata 1867–1920*. In: Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok*. Magyarkanizsa, 2020. 21–28. (a továbbiakban: Fejős – Molnár 2020.)
- 11 *Ferences templom* https://szabadkavaros.blog.hu/2009/09/24/ferences_templom (Letöltés: 2020. október 20.); *Ferences templom és rendház* <http://muemlekem.hu/hatareset/Ferences-templom-es-rendhaz-Szabadka-6> (Letöltés: 2021. november 20.)
- 12 *Szerb pravoszláv templomok* https://szabadkavaros.blog.hu/2009/09/18/szerb_pravoszlav_templomok (Letöltés: 2020. október 20.); Fejős – Molnár 2020. 22.
- 13 Lásd bővebben Duranci, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió történetéből (II.) A szabadkai zsinagóga*. In: HÍD, 43. évf. (1979) 2. sz. 235–239. <https://www.vamadia.rs/pdf/18001> (Letöltés: 2021. november 20.)
- 14 *Népszínház*. https://szabadkavaros.blog.hu/2009/10/02/nepszinhas_1#more1423426 (Letöltés: 2020. szeptember 22.)
- 15 *Nemzeti kaszinó és Városi Könyvtár*. https://szabadkavaros.blog.hu/2009/11/04/nemzeti_kaszinobol_varosi_konyvtar (Letöltés: 2020. szeptember 22.); Duranci 1983. 44–46.; Fejős – Molnár 2020. 27.
- 16 *Vojnich-palota*. <http://muemlekem.hu/hatareset/Vojnics-palota-Szabadka-27> (Letöltés: 2021. október 15.)
- 17 Duranci 1983. 21–25.
- 18 Duranci, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió történetéből. Egy kiváló építész*. In: HÍD, 43. évf. (1979) 5. sz. 626–631. file:///C:/Users/Fej%C5%91s%20S%C3%A1ndor/Downloads/adoc.pub_a-vajdasagi-epiteszeti-szecesszio-trtenetabl.pdf (Letöltés: 2021. november 20.)
- 19 Duranci 1983. 53–58.; Komor Marcell és Jakab Dezső *szabadkai és palicsi szecessziós épületei*. <http://ertektar.rs/ertektar/ertek/Komor-Marcell-es-Jakab-Dezso-szabadkai-es-palicsi-szecesszi-os-epuletei/16> (Letöltés: 2021. december 10.)
- 20 *Szabadka Vidéki Kereskedelmi Bank*. <https://muemlekem.hu/hatareset/Szabadka-Videki-Kereskedelmi-Bank-Szabadka-1768> (Letöltés: 2021. december 12.)
- 21 Magyar László: *Palics* történetének rövid áttekintése. In: *Létünk*, XV. évf. 1985. Rehák László (szerk.): *Évkönyv Szabadkáról*. 166–174. (a továbbiakban: Magyar 1985.); *Bagolyvár*. <https://muemlekem.hu/hatareset/Bagolyvar-Palics-443> (Letöltés: 2021. november 7.)
- 22 Fejős Sándor: *A civil szervezetek, mint a társadalom alappillérei. Egyleti élet a Délvidéken a dualizmus korában*. In: *Mi a magyar most, Vajdaságban?* III. Történelem. Újvidék, 2020. 111.
- 23 Patyi Szilárd: *Szabadkai Hítoriák. Pénzt szór a villamos*. In: *Magyar Szó*, 2018. május 25. https://www.magyar-szo.rs/hu/3686/vajdasag_szabadka/183760/P%C3%A9nzt-sz%C3%B3r-a-villamos.htm (Letöltés: 2021. november 11.)
- 24 Magyar 1985. 168–173.; Forró Lajos: *Pillanatképek Bácska 1941 és 1945 közötti történetéből*. In: Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok*. Magyarkanizsa, 2020. 128.; Duranci 1983. 72–75.
- 25 Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót és Kovács Károly budapesti építészek munkássága a századfordulós Újvidéken*. In: *Délvidéki Szemle*, I. évf. (2014) 2. sz. 26–28. (a továbbiakban: Oszkó 2014.); Duranci 1983 62–64.
- 26 Oszkó 2014. 29–42.; Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót – (1860–1932). Az építészet mesterei*. Holnap Kiadó [h.n.] 2020.; Lásd még Mitrović, Vladimir: *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad, 2010.
- 27 Deákné Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót újvidéki épületei – egy szerteágazó életmű keresztmetszete*. In: Tóth Áron (szerk.): „És az oszlopok tetején lilomok formáltattak vala” - Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 245–250. http://centrart.hu/letolt/bibo/33_Deakne.pdf (Letöltés ideje: 2021. október 20.)
- 28 *Újvidéki zsinagóga. Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929. <http://hu.josu.rs/vajdasagi-zsido-hitkozsegek/ujvidek-zsinagoga/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 20.)
- 29 Oszkó 2014. 29–42.
- 30 Móricz Miklós: *Nagybecskerek*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Torontál vármegye. Budapest, é. n. [1909]. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/16.html> (Letöltés: 2020. október 11.); Gyémánt Richárd: *Nagybecskerek, a történelmi Torontál vármegye székhelyének vázlatos népesedéstörté-*

- nete a trianoni békeszerződés aláírásáig http://acta.bibl.u-szeged.hu/54053/1/juridpol_forum_006_002_075-091.pdf (Letöltés: 2019. augusztus 12.) 88–89.
- 31 Kalapis Zoltán: *A becskerei főtér és környéke*. In: HÍD, LIX. évf. (1995) 1–2. sz. 35–37. (a továbbiakban: Kalapis 1995.); *Nepomuki Szent János székesegyház*. <https://muemlekem.hu/hatareset/Nepomuki-Szent-Janos-szekesegyhaz-Nagybecskerek-2123> (Letöltés: 2020. március 10.)
- 32 Kalapis 1995. 35–36.; Vázsonyi Csilla: *A víg Nagybecskerek (1.) – A Rózsa Szálló*. In: Hét Nap, LXX. évf. (2015) 46. sz. <https://hetnap.rs/cikk/A-vig-Nagybecskerek-I-A-Rozsa-Szallo-21125.html> (Letöltés: 2021.szeptember 9.); Vázsonyi Csilla: *A víg Nagybecskerek (2.)*. In: Hét Nap, LXX. évf. (2015) 47. sz. <https://hetnap.rs/cikk/A-vig-Nagybecskerek-2-21178.html> (Letöltés: 2021.szeptember 9.)
- 33 Vida János: *Szakrális építmények és emlékművek Zentán*. Zenta, 2005. 13–22.; Pejin Attila: *Vervád és építőáldozat. Balladás idők anakronizmusainak összefonódása Zentán és környékén*. <https://or-zse.hu/hacofe/vol3/vervad-pejin2012.htm> (Letöltés: 2021. november 20.)
- 34 Valkay Zoltán: *„Itt jártadban jelet is hagyjál.” Zenta építészete*. <http://www.zetna.org/zek/konyvek/8/index.html> (Letöltés: 2021. november 18.)
- 35 Valkay Zoltán: *Zenta építészete*. Újvidék, 2022. 53–58.
- 36 Pető Bálint: *Magyarkanizsa város státusának első esztendeje a helyi sajtó tükrében*. In: Délvidéki Szemle, I. évf. (2014) 1. sz. 31–39. Lásd még Fejős – Molnár 2020. 36–44.
- 37 Valkay Zoltán: *Magyarkanizsa építészete és városfejlődése 1694 és 1944 között*. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018.. 434–451. (a továbbiakban: Valkay 2018.); Fejős Sándor: *Education and Culture in Magyarkanizsa during the Dualist Era*. In: Délvidéki Szemle, II. évf. (2015) 2. sz. 18.
- 38 Uo.
- 39 Valkay 2018. 425.
- 40 Valkay 2018. 422.
- 41 Appel Ede: *Ókanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismei és statisztikai ismertetése*. Szabadka, 1886. 41.
- 42 Klamár Zoltán: *Örökségünk*. Kanizsa, 1995. 92–93.
- 43 Matúz György: *Televíziós rendszerünk kialakulása és működése*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/7462/1/juridpol_073_511-536.pdf 512–534. (Letöltés: 2021. november 11.)
- 44 1886. évi XXIX. törvények a telekkönyvi betétek szerkesztéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88600029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D32>(Letöltés: 2021. november 14.)
- 45 Történelmi Levéltár Zenta F. 687. 3856. számú telekkönyvi betét. (a továbbiakban: TLZ)
- 46 Marjanucz László: *Magyarkanizsa 1867 és 1895 között*. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 77., 90.
- 47 Csoór Gáspár (szerk.): *Bácska társadalmi élete*. Budapest, [é.n.] [1910] 410.; Molnár Tibor: *Magyarkanizsa az I. világháborúban (1914–1918)*. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 187.; Molnár Tibor – Ifj. Fodor István (szerk.): *Registar Firmi I. Registar kod subotičkog Kraljevskog sudbenog stola protokolisanih martonoških, kanjiških, senčanskih, adanskih is molskih firma u periodu između 1876 i 1920.– Cégjegyzék I. A Szabadkai Királyi Törvényszéken bejegyzett martonosi, magyarkanizsai, zentai, adai és moholi cégek jegyzéke 1876 és 1920 között*. Zenta–Ópusztaszer, 2019. 270., 273., 276.; Forró Lajos: *Magyarkanizsa 1941–1945*. In: Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945). Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarkanizsa, 2018. 338.
- 48 TLZ F. 687. 3856. számú telekkönyvi betét
- 49 Valkay 2018. 440.
- 50 TLZ F. 687. 3856. számú telekkönyvi betét

**LEVÉL A HALÁLSORRÓL – EGY ZENTAI POLGÁR,
BARÁTI ISTVÁN TRAGÉDIÁJA 1944-BEN**

FORRÓ LAJOS

ABSTRACT

The change of empire in the southern region in 1944 – in addition to many settlements – also seriously affected Zenta. The Yugoslav partisans, who arrived after the Red Army, took over the city, and then began to curtail the rights of the local Hungarians, as well as retaliatory measures against the minorities. The climax of this was a mass murder in Zenta, on the night of November 9, 1944, which was carried out by the Department of People's Defense (OZNA) with the assistance of local civilians. 65 people fell victim to the massacre.

„Kedves Piroskám, szeretett gyermekeim! Nagyon szeretnék látni benneteket. Vasárnap reggel legyetek 7 órakor a Posta udvarban, ha messziről, de legalább láthatlak benneteket.

Szeretett feleségem, ne menj senkihez, ne könyörögj senkinek se protekcióért, úgyse használ semmit. Pénzt ne adj senkinek, hogy segítsenek, mert becsapnak. Bízunk a Jó Istenbe. Dolgozzatok nagyon, vigyázzatok, minden jószágra gondotok legyen, csak pénzt csináljatok, fizessetek oda, ahova kell. Én most már jobban vagyok, nem is bántottak eddig. De azért minden napot, minden percet rettegéssel töltünk. 9-en vagyunk, Piszár is itt van, nem tudjuk, mi lesz velünk. Csókollak benneteket, kérem a jó Istent, hogy áldjon meg benneteket. Írjatok magatokról, a kosár aljára tegyétek a levelet.

Ezerszer csók, mindjájátokat szerető szívemmel férjed és apátok: Pista

1944. XI. hó 1-én

Kedves édes anyám és testvéreim!

Csokolok mindenkit, kérem a jó Istent, hogy áldjon meg és segítsen meg benneteket.

Csók: Pista”

A fenti levelet Baráti István, a Zentán 1944. november 9-én bírósági ítélet nélkül likvidált helyi földműves küldte a fogságból családjának.¹ A levél első része feleségének és gyermekeinek, a második édesanyjának és testvéreinek szól.

Mielőtt Baráti személyes tragédiájára és kálváriájára térünk, mindenképpen szeretnénk történetét az 1944-es zentai események kontextusába helyezni. A Bánátot birtokba vevő Vörös Hadsereg 2. ukrán frontjához tartozó 46. hadsereg október 7-én kezdte meg Adánál az átkelést a Tiszán. A bácskai oldalt a honvédek mellett az adai nemzetőrség tagjai és a leventék védték. A harcokban 13 honvéd esett el, 21 pedig megsebesült. A szovjet veszteség a harcokban 49 fő volt, emellett számos katona fulladt a Tiszába az átkelés során.²

A szovjet hadsereg ezután sorra foglalta el a bácskai településeket. Október 8-án elesett Zenta, Óbecse, Magyarkanizsa, Martonos, 10-én Horgos, Szabadka, október 18-án Topolya, 19-én Szenttamás, 21-én Zombor, majd 23-án Újvidék is. A Tisza menti impériumváltás – az átkelést leszámítva – komolyabb harcok nélkül történt, mert a gyengén felszerelt honvédségi alakulatok a legtöbb helyen visszavonultak a szovjet csapatok érkezése előtt. Így történt ez Zenta esetében is, ahová 8-án minden ellenállás nélkül vonult be a szovjet hadsereg és a nyomában érkező partizánok.³

Mivel a városban az illegális kommunista párt és szimpatizánsai mellett számos királypárti szerb élt, vita alakult ki a település vezetésével kapcsolatban. Mindkét csoport hívei maguknak szerették volna megkaparintani a hatalmat. Olajos Mihály így emlékszik: „Két csoportosulás a volt polgármesteri irodában és előtte a folyosón – parázs vita és huzavona. Nešić Iso, a borbély, aki hosszú évek óta kommunista hírében állt a városban, ez a sovány, őszülő kis emberke, gyenge, békítő hangján erősítgeti, hogy a népfelszabadító bizottság illetékes a hatalom átvételére, az a népfelszabadító bizottság, amelyet hat hónappal ezelőtt, illegálisan Joó Lajos, az elesett forradalmár alakított. Igen ám, de ott voltak a tőkés Jugoszlávia városi előljáróságának egyes tagjai is, akik úgy gondolták, és teli szájjal kiértölték, hogy csak ők lehetnek a hatalom jogos hordozói, hisz a jugoszláv állam szabadult fel. Kavarodás, csaknem fizikai tülekedés, robbanékony légkör.”⁴

A hatalmat végül – nem meglepő módon – Nešić követői vették át, majd újraalakították a Népfelszabadító Bizottságot, benne három magyar taggal.⁵ A testület

Kedves Lőrincim szeretlek gyönyörűen,
 nagyon szeretnelek látni benedekes.
 Készen vagyok reggel legyetek 7 órákor
 a posta udvarában ha messziről de
 legálább láshatóság benedekes.
~~te jöttél felőzögén ve magyarázva~~
 könyörögi senkiéte se profekcióent ügyet
 5 hazánál semmit, piat ne agysekének ha
 agyitremek ment de esapunk bizunk a
 7. Jelenbe. dolgozatok nagyon megvárakoz
 minden jóvága gondolat legyen, csak
 jéret esé májajátok fizorétek ott utána
 káb. én, most már jaban vagyok.
 nem is bánthatok edig. De azért
 minden napot minden percet ne
 tegéssel töltöm. 9 cen vagynak
 Lőrinc is itron nem hiippük
 3. milesivelünk csakolab benedekes
 tegem a ja látat ügyet
 ha gy algon meg benedekes igazság
 meggalak nol. a kosár ajása
 tegyötél a levéllet.
 szerszer csak
 1944. XI. hó minyapítakat szerető szíven
 4. en mel féved
 13. máj. 1944.

1. kép: Baráti István családjának írt levele nyolc nappal a meggyilkolása előtt
(Forrás: Baráti István hagyatéka)

pozícióját jelentősen erősítette a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg alakulatainak megérkezése Zentára.⁶

A kezdeti zűrzavarban döntötték le Horthy István kormányzóhelyettes szobrát, valamint a Fő téren álló orszá zászlót is.⁷ A bizottság kezdeti intézkedései mégis bizakodásra adhattak okot. Az elnök a városházán fogadta a magyar polgárokat is, akikkel az anyanyelvükön tárgyalt. A helyi lap is két nyelven indult, először *Senčanskenovine – Zentai Újság* címmel, majd *Sloboda – Szabadság* névre keresztelték. A népfelszabadító bizottság megkezdte a háborús bűnök kivizsgálását, és aki ellen feljelentés érkezett, azokat letartóztatták. A tervek szerint ügyüket kivizsgálják, és sorsukról csakis a bíróságok dönthetnek.⁸

A változást a katonai közigazgatás 1944. október 17-i bevezetése jelentette, amely igényeinek megfelelően a városba érkező Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság két tagja, Slavko Kuzmanović és Stevan Doronjski, valamint a hadsereg képviselője, Pavle Gerenčević őrnagy jelenlétében 20-án átalakították a Népfelszabadító Bizottságot. Doronjski kijelentette, hogy a németek sorsa eldőlt, és el lesznek üldözve. A magyarok sorsa még bizonytalan, de valószínű, hogy a németek sorsában osztoznak, ezért a bizottságnak nem lehet magyar tagja.⁹

A bizottság magyar tagjait meglepte a bejelentés. Egyikük, Olajos Mihály – aki Gerenčević-et és Doronjski-t még a belgrádi illegalitásból ismerte – így emlékszik: „Abba a helyzetbe hoztak bennünket, hogy fel kellett állnunk, elhagynunk az értekezletet csak azért, mert magyarok voltunk. Számomra, aki már bekapcsolódtam a népfelszabadító háborúba és a pártmunkába már a háború előtt, akit a fasiszták letartóztattak, majdnem két évig börtönben tartottak, kínoztak Zentán, elhurcoltak a hírhejt újvidéki Armijába... Tehát ez mindegy, nem lehetek tagja a népfelszabadító bizottságnak csupán azért, mert magyar vagyok.”¹⁰

Ugyanezen a bizottsági ülésen alakították meg a helyi háborús bűnöket vizsgáló bizottságot, melynek tagjai Isa Nešić, Dušan Miličev, dr. Radojka Mrkšić, Mata Joksimović és Aleksandar Stojkov voltak. Az elindult kétnyelvű lapot beszüntették azzal az indokkal, hogy helyette lesznek központiak. Korlátozták a magyar és a német nyelv nyilvános használatát, eltávolították a magyar nemzetiségű tisztségviselőket a közigazgatásból, a falragaszok és a hirdetések az eddigi kétnyelvűről szerb nyelvére változtak.¹¹

Zentán, hasonlóan a többi bácskai településhez, azok a személyek, akik valamilyen bűnt követtek el a magyar érában, távoztak a kivonuló magyar hadsereggel. Ennek ellenére megkezdődött a bűnösnek vélt magyarok letartóztatása. A gyanúsítottak, mivel nem érezték magukat bűnösnek, gyakran maguk jelentkeztek. A többieket viszont fegyveresek kísérték a városháza pincéjében lévő rendőrségi fogdába. Az emberek összegyűjtését sokszor parancs nélkül, önhatalmúlag is megtették. Erre bizonyíték, hogy november 4-én a városparancsnok, Stanko Radulović

parancsban tiltotta meg a Népfelszabadító Bizottság vagy a Városparancsnokság engedélye nélküli letartóztatásokat, továbbá a személyes bosszúállást a magyar és a német lakosságon.¹²

Ennek ellenére zajlott az összegyűjtött emberek kínvallatása és brutális bántalmazása. A visszaemlékezések szerint az egykori rendőrparancsnok és a dobos volt különösen kegyetlen. A hozzátartozók és a túlélők brutális verésekről és kínzásokról számoltak be.¹³

A kihallgatások tortúrájáról Balogh Károly¹⁴ fogvatartott így számolt be: „Az éjszakák borzalmasak voltak. Szalmán aludtunk, éjjel részeg partizánok jöttek be zseblámpával a fogdába, mindenkinek a szemébe világítottak és keresték a haragosukat, akit meg akartak bosszulni, vagy verni. Ilyenkor átvitték az illetőt a szomszéd helységbe [sic!], pl. egy kövér tűzoltóra emlékszem, akit rettenetesen összeverték.”¹⁵

Pár napos raboskodás után a fogvatartottakat átkísérték a járásbíróóság fogdjájába. A posta mögötti udvari épület hosszú folyosójáról nyíltak a zárkák. Egy-egy zárkába 6-10 embert zsúfoltak össze.¹⁶

1944. november 9-én váratlan fordulat történt. Petar Relić-Čedo,¹⁷ az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Ügyosztály) büntetőszázadának parancsnoka három fegyverest küldött a városba, hogy a fogvatartottakat bírósági ítélet nélkül likvidálják.¹⁸ Relić egysége részt vett több Tisza menti helységben végrehajtott törvénytelen népirtásban.¹⁹

A magyarok likvidálásának ötletét nem mindenki tartotta elfogadhatónak. Főleg Isidor Nesić városelnök – és egyben a háborús bűnöket vizsgáló helyi bizottság elnöke – kardoskodott, hogy ítéleteket csakis bíróság hozhat a fogvatartottak ügyében. A Városházán Nesić és a három partizán mellett jelen volt Vladimir Petkov, Isidor Pejcin, Aleksandar Stojkov és mások. Szerencsére rendelkezésünkre áll Petkov és Stojkov visszaemlékezése, amiből részletesen megismerhetjük a likvidálás előtti eseményeket.

Petkov úgy emlékszik, hogy november 9-én éjszaka érte küldtek a zentai lakására, és azonnal berendelték a városházára. Amikor beért, már többen a teremben tartózkodtak. Petkov csak Isidor Nesić városelnökre (polgármester), Isidor Pejcin közismert zentai polgárra és három partizán-egyenruhás, fegyveres katonára emlékezett. Elmondása szerint a fegyvereseket előtte soha nem látta. A beszélgetésből kiderült számára, hogy a katonák azért jöttek, hogy likvidálják a fogva tartott magyarokat. „Elkeseredett veszekedés folyt, mivel Isidor Nešić szívósan ellenállt, hogy ez megtörténhessen, mivel a városi népfelszabadító bizottság olyan határozatot hozott, hogy ezeket az embereket bíróság elé kell állítani, mielőtt az megalakul. Amikor ellenvetéseit durván és véglegesen elvetették, Nešić így szólt: »Ilyen visszataszító gaztettben én nem akarok részt venni!« – és eltávozott. (...) Isidor Pejcin volt a főközlomos, aki véleményt mondott mindenkiről, azaz eldöntötte, hogy likvidálni kell-e

vagy sem. Így hát azon az éjszakán ő volt Zentán élet és halál ura. Az ő szava döntött – a főntről küldött fegyveres hármas szinte kizárólag csak az ő véleményét fogadta el.”²⁰

Petkov elmondása szerint több embert – Halász Sándort, dr. Ferenczi Antalt – is szeretett volna megmenteni, de csak Bruckner László esetében hallgatták meg, akit azon az éjszakán hazaengedtek.²¹

Stojkov visszaemlékezésében megemlíti, hogy az Óbecséről érkező partizánokat Stanko Radulović partizánparancsnok, Borzaški Sredoje régi detektív és annak öccse vezette. A partizánok követelték, hogy azonnal végezzék ki a bűnösöket. „Mi vitatkoztunk velük, különösen Isa Nešić, végül én éjjel 11 óra után hazamentem, Isa még ott maradt éjfél után két óráig. Mégis, amikor másnap reggel hét óra előtt bementem, ő már ott volt az irodában. Falfehér volt, a homlokán verejtékcseppek gyöngyöztek. Amikor meglátott, így kiáltott fel: »Zamisli, Šaco, svesuihubili!« (Képzeld, Sanyi, mindet kivégezték!) Hirtelen nem is kapcsoltam, hogy kikről beszél. »Kiket végeztek ki?« – kérdeztem megzavarodva. »Hát ezeket, akik itt voltak a bírósági fogdában!« – közölte velem kétségbeesetten. Ekkor tudtam meg, hogy mi történt 1944. november 10-ére virradó éjjel.”²²

A kivégzésre szánt embereket kettesével dróttal kötözték össze, majd egy hosszú kötélhez rögzítették, és a vasúti töltés irányába indultak el velük. A partizánokhoz bosszúra szomjas civilek is csatlakoztak. Útközben sikerült három fogvatartottnak elmenekülnie. Nagy Berze Pál és Boros István kezén valaki elvágta a drótot, Vastag Pált pedig Petkov szabadította ki útközben.²³ Mindhárman elfutottak, és szerencsájukra a gyilkosok túl kevesen voltak ahhoz, hogy üldözni tudják őket. Nem volt ilyen szerencsés Kuklis István, aki szintén megpróbált menekülni, de őt a helyszínen agyonlőtték.²⁴

A többieket a Tisza és a töltés közötti erdőbe kísérték egy lövészárkokhoz, ahol tarkólövessel végeztek velük.²⁵ Vladimir Petkov, aki szemtanúja volt az eseményeknek, így emlékszik: „Vesztőhelynek az árvédelmi töltés meg a folyópart közötti erdőcske elején kiásott lövészárkokat használták fel. A megszálló hadsereg áshatta a város védelmére. A kivezetetteknek egyenként az árokba kellett fekiüdniük, és golyóval végeztek velük. Aztán földdel temették be őket, de a rájuk szórt földréteg vékony volt. Mint hallottam, a következő napokban többeknek a hozzátartozói kihantolták a holttesteket, és a temetőben megjelölt sírokba helyezték.”²⁶

Ebbe a tömegsírba került a fenti levél írója, Baráti István is. Baráti 1900. december 24-én született Zentán,²⁷ római katolikus vallású, földműves, gazdálkodó családban. Apja Baráti Mihály, anyja Burány Terézia. Nős, felesége Kadvány Piroska (házasságkötés időpontja: 1924),²⁸ két gyermek apja. Háza a jelenlegi állatorvosi állomás (Petar Drapšin u. 41.) volt.²⁹

Pontos adataink nincsenek fogva tartásának kezdetéről, de levele alapján valószínűsíthető, hogy már októberben bebörtönözték. Okát pontosan nem ismerjük,

2. kép – Baráti István és felesége, Baráti (szül.: Kadvány) Piroska
(Forrás: Baráti István hagyatéka)

egyek visszaemlékezők szerint 1941-ben a telepések holmijából „pakolt”, azaz a kitelepített szerbek hátrahagyott ingóságait vette magához.³⁰

A később legyártott partizániratokban ezt az állítást nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani, de amennyiben a vádak esetleg igazak is, semmiképpen nem érdemelt volna ilyen brutális büntetést.

Ma már ismeretes, hogy a november 10-ére virradó éjszaka történt gyilkosság áldozatairól listát³¹ készített a partizánhatalom. Az irat *Az 1944 novemberében likvidált személyek névsora* címmel 65 személy – két német, egy orosz és 62 magyar – nevét tartalmazza, a születési hellyel és évvel, a vallási és nemzetiségi hovatartozással, a családi állapottal, illetve a vagyoni állapotra utaló adattal egyetemben. Baráti István a 22-es sorszám alapján szerepel az iratban.

Baráti neve több iratban is feltűnik a Vajdasági Levéltár háborús bűnösségre vagy a népellenességre vonatkozó iratanyagában. A Vajdasági Levéltár 183-as fondja tartalmazza a háborús bűnöket vizsgáló bizottságok iratait, melyek a történészek számára jelenleg kutathatók. A dokumentumok között az újvidéki háborús bűnöket vizsgáló bizottság iratain kívül a régió településeinek anyaga is – több-kevesebb hiányossággal – megtalálható. A fond iratanyagában emellett számos hellyel kapcsolatban fellelhetők a likvidáltakról készített listák.

A névsorok mellett egyéb érdekes, értékes iratok is vannak. Ilyenek például a háborús bűnösség kérdésével foglalkozó akták. A dokumentumokat vizsgálva

megállapítható, hogy a háborús bűnök, illetve a népellenesség kategória megállapítása az egész régióban hasonlóképpen folyt.³²

A bizottság a következő csoportokra osztotta a vélt bűnöket:

1. bevonulás (ulazak) – a magyar hadsereg bevonulása során a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök;
2. hadsereg (armija) – a magyar hadsereg által elkövetett bűntények;
3. razzia (racija) – az Újvidéken és környékén 1942-ben elkövetett bűnök;
4. táborok (logori) – a különböző táborokban elkövetett bűnök;
5. erőszakos mozgósítás (prisilnomobilisanje) – a katonai mozgósítás során elkövetett bűnök;
6. kényszermunka (prisilnirad) – a kényszermunka során elkövetett bűntények;
7. kitelepítés (iseljivanje) – a kitelepítéssel kapcsolatos bűntények;
8. magyar elleni bűncselekmények (protivimovine).

Külön kategóriába kerültek a népelleneségek. A népellenességnek minősített személyek névsora a *Népelleneségek regiszterében* található, benne 8640 névvel.³³ A nevek és az adatok – név, megjegyzés, esetleg ítélet – egy kartonra kerültek, ennek alapján állították össze az említett kétkötetes művet.

A partizánhatalom részéről az utólagos önigazolás a feljelentések gyűjtésével, illetve az „elkövetett” bűnök szerinti csoportba tartozó névsorok összeállításával kezdődött. Ezt követte a jegyzőkönyvek készítése, majd a háborús bűnössé nyilvánítás (F-határozat), illetve esetenként bírósági tárgyalásra is sor került.

Baráti István esetében – helyi feljelentésre hivatkozva az első kategóriába – a magyar hadsereg bevonulása alkalmával a helyi magyar lakosság által elkövetett bűnök – tartozó büntényt állapít meg, miszerint nevezett nemzetőr volt.³⁴ Az irat Baráti István korát 48 évben állapítja meg, ami nyilvánvalóan téves, hiszen nevezett 1900-ban született. A partizániratokban egyébiránt számos pontatlanság, elírás árulkodik a hanyag iratkezelésről, amely ezen dokumentumokat jellemzi.

Barátit a partizánhatalom egyúttal népellenességnek is bélyegezte, és erről kartont készített,³⁵ amelyen a következő áll: „*Baráti István, Mihály és Terézia (szül. Burány) fia, 44 éves, zentai közigazdász, magyar népellenesség, likvidált (presudjen)*”³⁶ Zentán. *Indoklás: 1941 májusától októberig elrabolta Babuškov Milan földműves ingóságait, akit ez idő alatt táborba internáltak.*” Az irat egy Zentán tett feljelentésre hivatkozik (Inv. br. 12419), amit nem sikerült megtalálnunk.

A fenti dokumentumokra hivatkozva Barátit 1945. november 19-én a háborús bűnöket vizsgáló bizottság háborús bűnössé nyilvánította. Indoklásként a fenti iratokra hivatkozik. A bűntény leírása azonban merőben más, mint az említett dokumentumokban: „*Nevezett, közvetlenül a magyar megszálló csapatok 1941. április 14-i, Zentára való bevonulása után vétklen polgártársai ellen elkövetett kegyetlen*

*bűncselekményekben vett részt. Branko Badjoški polgártársát a lovához kötözte, a kocsjához hurcolta, ahol egy másik magyarral vasvillával összeverte és borotvával szurkálta meg.*³⁷ Nevezett a határozat számával megegyező sorszámmal bekerült a Háborús Bűnösök Nyilvántartásába.³⁸

A *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* címmel 1999–2000-ben megjelent sorozat negyedik kötete tartalmazza a háborús bűnöket vizsgáló vajdasági bizottság által megállapított magyar háborús bűnösök névsorát. A listán összesen 3437 név található. Baráti István neve a 200. sorszám alatt szerepel.³⁹

Mint az iratokból kitűnik, mire Baráti István ügye a feljelentésektől a háborús bűnössé nyilvánításáig eljut, a bűnei a nemzetőrségi tagságtól a lopáson át a brutális fizikai leszámolásig duzzadnak. Valószínűsíthető, hogy nevezett háborús bűnössé nyilvánításához a bizottság kevesellte a korábban összeírt bűnöket, és ezt megtoldotta egy brutális fizikai leszámolással. Ráadásul, mire Baráti eljut a fő bűncselekményig, az iratok adatai szerint 48-ról 44 évesre „fiatalodik”. Azt is fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy a fent említett bűnöket a partizánhatalomnak soha nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani.

Az iratokból kiderül, hogy a partizán ítélezés mechanizmusában a mai, illetve a normális európai gyakorlattal ellentétes tendenciák érvényesültek. Az esetek döntő többségében a likvidálás megelőzte a bizonyítási eljárást, tehát mindenképpen elmondható, hogy a megtorlás ártatlanokat vagy olyan személyeket érintett, akiket megilletett volna az ártatlanság véelme. Így történt ez Baráti István esetében is. Likvidálása 1944. november 9-én éjjel történt, míg háborús bűnössé nyilvánítására csak jóval később, 1945. november 19-én került sor. Az ő esetében – és sok más, 1944-ben likvidált áldozat esetében is – elmondható, hogy mivel a törvénytelen likvidálás megelőzi a bizonyító eljárást, joggal feltételezhető, hogy a partizánhatalom részéről nem objektív elbírálás, hanem egy büntett igazolása történt.

Az áldozatok többségét a későbbi években a család holtá nyilvánította. Baráti esetében ez csak jóval később, 2006-ban történt meg.⁴⁰

A háború befejezését követően – 1945. június 9-én – a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács Elnöksége meghozta a vagyonekobbzásról és annak végrehajtásról szóló törvényt.⁴¹ A törvény a vagyon teljes vagy részleges elkobbzására adott lehetőséget. A vagyonekobbzás alól csak azok a tárgyak, eszközök, ruhák mentesültek, amelyek az elítélt szűkebb családja számára a létfenntartást biztosították.

A törvény értelmében az illetékes járási népbizottságoknak meg kellett küldeniük a háború során likvidált, kivégzett vagy elmenekült személyek vagyonának leltárát a járásbíróságok számára. Ugyanez vonatkozott a hadbíróságokra is, amelyek számára az ítéletek megküldését írta elő a törvény. Maga a törvény tulajdonképpen egy meglévő állapotot rögzít, hiszen az elmenekültek, likvidáltak vagyonát sok helyen ekkorra már zárta a partizánhatalom.⁴²

Normális esetben azoktól kobozták el a vagyonát, akit háborús bűnössé nyilvánítottak. Baráti István esetében ebbe a folyamatba is hiba csúszott. Nevezett vagyonelkobzásra szánt ingóságait 1945. május 21-én⁴³ írta össze a bizottság, amivel tulajdonképpen megkezdte a vagyonelkobzási eljárást, míg háborús bűnössé csak jóval később, 1945. november 19-én nyilvánították. Tehát ebben az esetben is felmerül a koncepció eljárás vitathatatlan ténye.

A vagyonelkobzás során a partizánhatalom elkobozta Baráti István vagyonának nagy részét, mintegy 38,5 katasztrális hold földet.⁴⁴ A megmaradt csonka családnak csak hosszas peres eljárás során sikerül elérni, hogy a törvényben rögzített, családi létfenntartáshoz elengedhetetlenül szükséges föld és ingóság a birtokukban maradjon.

Átvizsgálva Baráti vagyonelkobzási iratainak ingóságra vonatkozó részét, egy furcsa tételre bukkantunk. Nevezett személyes tárgyai között nyolc pár régi női harisnyát(?) is leltárba vett a bizottság, amit később a többi vagyontárggyal együtt a bíróság elkobzott.⁴⁵ E tétel kapcsán az az érzés kerítheti hatalmába az óvatlan kutatót, hogy a bizottság minden mozdítható vagyontárgytól megpróbálta megfosztani az amúgy is sokat szenvedett, csonka családot.

Befejezésként, a visszaemlékezésekből sajnos az is kiderül, hogy ettől még hátorzongatóbb rablások is történtek.⁴⁶ A likvidált Lukács Károly húga így emlékszik: *„Ami pedig a bátyámat illeti, az ő történetének is van egy szomorú epilógusa. Annak az örnek, aki annak idején a pincébe zárt foglyokra vigyázott, varrónő volt a lánya. Egyszer, amikor náluk jártam, feltűnt, hogy az apjának a felöltője nagyon hasonlít a bátyáméra. Minthogy a kabátot a mi apánk varrta, és tudtam, hogy neki szokása eltenni a darabokat esetleges későbbi javítások végett, egy óvatlan pillanatban lenyiszszantottam egy kicsit a kabát aljából. Otthon a mintát összehasonlítottam az apám által félretett darabokkal. Ugyanaz a drappszerű anyag volt...”⁴⁷*

JEGYZETEK

- 1 A levél eredetijének másolatát Baráti István családja bocsátotta a szerző rendelkezésére. A szöveg – feltehetően keletkezésének körülményei miatt – számos helyesírási, stilisztikai hibát tartalmaz, amelyeket kijavítottunk a jobb érthetőség céljából.
- 2 Molnár Tibor: *Zenta és Magyarakanizsa községek II. világháborús halottjai*. Zenta, 2003. 63.
- 3 Molnár Tibor: *A zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944-1945. Odabrani spisi Komande grada Senta 1944-1945*. Szeged–Zenta, 2011. 5. (A továbbiakban: Molnár, 2011.)
- 4 Olajos Mihály visszaemlékezése. Közli: Szloboda János (szerk.): *Virradat. (Visszaemlékezések Zenta felszabadulásának napjára)*. Senta, 1981. 33–37.
- 5 Közöttük az egyik a közölt idézet szerzője, Olajos Mihály.
- 6 Molnár, 2011. 6.
- 7 Szloboda János: *Zentán történt '44-ben*. Pomáz, 2005. 23. (A továbbiakban: Szloboda, 2005.)

- 8 Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944-45. I. Bácska*. Budapest, 1995. 72-73. (A továbbiakban: Mészáros, 1995.)
- 9 Molnár, 2011. 6.
- 10 Olajos Mihály vallomása 1990 őszén a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége szervezésében tartott találkozón. Közli: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, 1991. 145-146.
- 11 Molnár, 2011. 6.
- 12 Történelmi Levéltár Zenta (A továbbiakban: TLZ) F. 109. Broj: 71/1944 god.
- 13 Szloboda, 2005. 126., 168-169.,172-173.
- 14 Balogh Károly édesapjával 1944. október 31-én önként jelentkezett, miután megtudták, hogy keresik őket. Nem érezték magukat bűnösnek, ezért bementek a városházára, ahol ottfogták őket. Balogh Károlyt november 4-én elengedték, de édesapját, id. Balogh Károlyt november 9-én likvidálták.
- 15 Balogh Károly vallomása. Közli: Szloboda, 2005. 116.
- 16 Uo.
- 17 Petar Relić-Čedo (Krčedin, Sremski Karlovci, 1913 – 1990): politikai munkás, a Stara Pazova-i járás felkelésének egyik irányítója. A háború után a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottságának elnöke, Vajdaság Autonóm Tartomány Legfelsőbb Bíróságának elnöke, tagja és alelnöke a Vajdaság Autonóm Tartomány Végrehajtott Tanácsának, Államminiszter, Néphős. A későbbi kommunista érában kiadott hivatalos életrajzokban sehol nem említik, mint a büntető század parancsnokát.
- 18 Molnár, 2011. 13.
- 19 Magyarkanizsa, Horgos, Martonos esetében bővebben lásd: Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében. Magyarkanizsa község*. Szeged-Zenta, 2013. (A továbbiakban: Forró-Molnár, 2013.)
- 20 Vladimir Petkov visszaemlékezése. Közli: Szloboda, 2005. 312-313.
- 21 Uo. 313.
- 22 Aleksandar Stojkov visszaemlékezése. Közli: Szloboda, 2005. 327.
- 23 Az esetet Vastag Pál özvegye mesélte el Szloboda Jánosnak. Lásd: Szloboda, 2005. 314.
- 24 Szloboda, 2005. 67.
- 25 Molnár, 2011. 13.
- 26 Vladimir Petkov visszaemlékezése. Közli: Szloboda, 2005. 314.
- 27 TLZ. Bejegyzés a születési anyakönyvbe 1218/1900 sz. Baráti István születési anyakönyvi adatai.
- 28 TLZ. Bejegyzés a születési anyakönyvbe 1218/1900 sz. Az anyakönyvvezető kiegészítéssel a bejegyzésben jelzi, hogy Baráti István és Kadvány Piroska 1924-ben kötött házasságát a Szabadkai Törvényszék (Okruzni sud u Subotici) 1953-ban felbontotta.
- 29 Szloboda, 2005. 121.
- 30 Uo. 121.
- 31 TLZ. F. 109. 12. ikt. sz.: sz. n.
- 32 Lásd bővebben: Forró-Molnár, 2013. 39–60.
- 33 VL. F. 183. 65. és 66. doboz. Registar Narodnih Neprijatelja.
- 34 Vajdasági Levéltár. F. 183. Elaborat, Zločini Okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, I. grupa masovnih zločina „Ulazak”. Broj: 8668. (A továbbiakban: VL.)
- 35 VL. F. 183. Knjiga: 65. Registar narodnih neprijatelja. Broj: 1865.
- 36 A „presudjen” szó jelentette az ítélet nélkül likvidált személyeket, míg az „osudjen” szóval jelölték az elítélt személyeket.

- 37 VL. F. 183. Kut. 567. Broj: 3094.
- 38 VL. F. 183. Knjige: 63–64.
- 39 Zečević, Miodrag Đ. – Popović, Jovan P. (szerk.): *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata. I–V. Beograd, 2000. IV. tom. 348.*
- 40 TLZ. Bejegyzés a születési anyakönyvbe 1218/1900. sz. Baráti István születési anyakönyvi adatai. Az eredeti dokumentumba az anyakönyvvezető bejegyezte, hogy Baráti Istvánt a zentai Községi Bíróság 2006. augusztus 4-én, a II. P. 13/06. sz. ítélettel holtta nyilvánította. A halál dátumaként 1944. november 9-ét állapították meg.
- 41 *Zakon o konfiskacij imovine i o izvršenju konfiskacije. Službenilist, DFJ 40/1945.* 1946-ban sor került a törvény megerősítésére és kiegészítésére: *Zakon o potvrdi i izmenama i dopunama Zakona o konfiskacij imovine i o izvršenju konfiskacije. Službenilist, FNRJ 61/1946, 74/1946.* Bővebben lásd Forró – Molnár 2013. 26–31.
- 42 A vagyoneklobzásról lásd bővebben: Forró–Molnár, 2013. 26-30.
- 43 TLZ. F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 2118/1945. Baráti Istvánzentai lakos elleni vagyoneklobzási eljárás.
- 44 Szloboda, 2005. 122.
- 45 TLZ. F. 127. Járásbíróság, Zenta. Vp. 2118/1945. Baráti István zentai lakos elleni vagyoneklobzási eljárás.
- 46 Szloboda, 2005. 158., 168.
- 47 Lukács Károly húgának visszaemlékezése. Közli: Szloboda, 2005. 158.

A FOTÓK ÉS KÉPESLAPOK NÖVEKVŐ SZEREPE A DÉLVIDÉK-KUTATÁSBAN

PUSZTAI VIRÁG

ABSTRACT

Previously, historical studies did not regard images as a truly reliable source, but since the turn of the millennium, they became more and more prominent in research. The idea of an objective narrative with a fixed point of view was replaced by the view that history is a collection of individual stories. This made it possible to add the images together with their subjective properties to the list of sources, since important information can be read from the bias of the creator, the degree of idealization, the representational conventions in effect at the time of creation, or the direction of the image. It is no coincidence that more and more historical works are appearing in the Délvidék as well, in which images play the main role.

Napjaink történeti kutatásaiban egyre nagyobb szerepet játszanak a képek, különös tekintettel a fotókra és a képeslapokra. A felértékelődés folyamatához minden bizonnyal hozzájárult a digitalizáció és az internet, hiszen az ezredforduló után világszerte lendületet kapott a kulturális örökség vizuális dokumentumainak digitalizálása, a világhálóra való feltöltése, közkinccsá tétele.¹ A múzeumok egyre nagyobb figyelmet fordítanak fotóarchívumaik gondozására, kutathatóvá tételére. Az ezredforduló után különféle magánkezdmenyezések is megindultak a lakosság birtokában lévő fényképek, képeslapok begyűjtésére, digitalizálására.²

Az interneten találkozhatunk olyan oldalakkal, amelyek egy-egy időszak képtárát gyarapítják önkéntes feltöltések segítségével. Ugyancsak az ezredforduló után indult dinamikus növekedésnek azon kiadványok száma, amelyek a fotók és képeslapok tükrében ábrázolnak bizonyos történelmi eseményeket, vagy mutatják be egy-egy földrajzi egység, régió, település történetét.³

E tendencia jól érzékelhető a Délvidék-kutatásban is. Az elmúlt időszakban több olyan kötet is a kutatók, illetve az érdeklődő olvasóközönség kezébe kerülhetett, amely egy-egy délvidéki település történetét ábrázolja – fényképek vagy képeslapok tükrében. Ilyen például a

Forró Lajos, Kávai Szabolcs és Tandari Erzsébet szerkesztésében, 2008-ban megjelent *Martonosi emlékképek a 20. századból*⁴ című kötet, ami száz fotó és kiegészítő jegyzetek segítségével festi meg a települést, melynek neve sokak számára egybefűződik a paprikatermesztéssel és a kosárfonással. A szerkesztők e tevékenységeket és sok egyéb értéket is igyekeznek bemutatni az észak-bácskai falu múltjából. Ezt követte egy hasonló kiadvány, amely magyarkanizsai fotókból válogat. Fejős Sándor, Forró Lajos és Kávai Szabolcs szerkesztésében 2013-ban jelent meg a *Kanizsai képeslapok a 20. századból*⁵ című, kemény borítós, impozáns album, amely a XIX. század végétől egészen a közelmúltig ábrázolja a város gazdasági és társadalmi életét, politikai, közéleti és kulturális tevékenységét.

Mindezek után, 2020-ban egy olyan kiadvány is napvilágot látott, amely már nagyobb merítést tartalmaz, a teljes Délvidék képeslapkincséből szemezget. Fejős Sándor, Forró Lajos és Molnár Tibor *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*⁶ címmel jelentették meg kötetüket a magyar kormány, a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága és a Bethlen Gábor Alap támogatásával. (Fontos tisztázni, hogy a szerzők Délvidék alatt a történelmi Magyarországnak az SZHSZ Királysághoz csatolt területeit értik, a kötet pedig a mai Vajdasághoz tartozó rész történetét mutatja be a képes postai levelezőlapok révén.) A könyv az 1867 és 1945 közötti időszakot három részre bontva tárgyalja. Az első tanulmány az 1867 és 1920 közötti időszakról ad történelmi áttekintést,⁷ a második a két világháború közötti időszak politikai és társadalmi változásait mutatja be,⁸ az utolsó – Forró Lajos⁹ tanulmánya – pedig a Bácska 1941 és 1945 közötti történetéből villant fel pillanatképeket.¹⁰ A kötet összesen 83 képeslapot vonultat fel, melyek alatt a szerzők kiegészítő információkat, háttértörténeteket, érdekességeket osztanak meg az olvasóval egy-egy kis keretben. A kötet így akkor is le tudja bilincselni forgatóját, ha az találmányra nyitja ki valahol, és véletlenszerű sorrendben kezdi el böngészni a képeket és a képaláírásokat. A számításait viszont azok is megtalálhatják, kik alaposabb történelmi ismeretekre vágynak, hiszen a bőséges irodalom- és levéltári forrásjegyzékkel ellátott tanulmányok tudományos igényvel készültek. A kötet tehát egyaránt izgalmas lehet a kutatók, a történészek és a „civil” olvasóközönség számára is.

A hasonló, szerencsés egybeesések oka azonban nem csupán az, hogy a színes képekkel illusztrált történeti/helytörténeti kiadványok sikerebbek a könyvpiacra, hiszen több potenciális olvasóra tarthatnak számot. E koncepció mögött tetten érhető az a fordulat is, amely szinte valamennyi tudományágba begyűrűzik. A kép legitim forrássá vált, a tudományos világ magába integrálta. Azt tapasztalhatjuk, hogy a vizualitás és a vizualizálás jelentősége egyaránt nő a természettudományok és a társadalomtudományok terén. Erre mutatott rá Horst Bredekamp, a Humboldt Egyetem professzora is, aki szerint „ha a történettudomány felmenti a képi forrásokat az illusztráció ódiama alól, ha a tudománytörténet a tudományok vizuális feltételeit hangsúlyozza, (...) mindez azt jelzi, hogy a kutatás területén is végbemegy az a mélyreható s a kultúra egészében érzékelhető fordulat, amelyet a modern képi technikák és a vizuális részvétel vágya hívtak elő.”¹¹ Ez az a jelenség, amelyet a '90-es évek vége óta képi vagy ikonikus fordulatként emlegetnek a szakemberek.¹²

A történettudomány a XX. század utolsó évtizedeiig nem tekintett igazán komoly és megbízható forrásként a képekre. Az indok a képek szubjektivitása, idealizált mivolta és manipulálhatósága volt. A történelem folyamán a képeket készítő mesterek – festők, grafikusok, szobrászok – a naturalis, valóságúságra törekvő leképezés helyett gyakran szimbolikus ábrázolásmódot alkalmaztak, többletjelenéssel ruházták fel a megjelenített látványt, vagy idealizálták az ábrázolásuk tárgyát. Nem ritkán a történelmi szereplők megrendelésére készültek a képek, amelyek megszüpítették a valóságot. A szimbolikus képértelmezés pedig nehezen fért meg a történetírás objektivitás-igényével. A fotográfia felfedezésével ugyan egy önmagát a világ hű másolójaként definiáló médium lépett színre – Talbot például a természet irónjának nevezte a fényképezőgépet¹³ –, ám az illúzió gyorsan elillant, és nyilvánvalóvá vált, hogy a fotó is manipulálható. Erre a megállapításra az olyan, széles körben ismertté vált példák erősítették rá, mint Roger Fenton *A halál árnyékának völgye* (1855) című, vélhetően megrendezett képe, vagy Robert Capa sok találgatást kiváltó, *A milicista halála* (1936) című fotója. De közismertek a sztálini diktatúra során retusált fényképek is, amelyekről fokozatosan tűntek el a szereplők. A fotó művészetté válásának folyamata pedig egyértelművé tette, hogy a végeredményt tekintve egyáltalán nem mellékes, ki áll a fényképezőgép mögött. Így tehát a fotó forrásként való felhasználása is ingoványos talajnak tűnt.

Az ezredforduló környékétől azonban egyre nagyobb tér jutott annak az elgondolásnak, hogy nincs egyetlen, fix nézőpontból ábrázolható és tökéletesen objektív történelmi narratíva, hanem a történelem szubjektív történetek összessége. A képi források jelentőségének növekedése párhuzamos azzal a folyamattal, melynek során egyre nagyobb tudományos figyelem irányul az egyéni, szubjektív nézőpontból elmesélt történetekre. Egyre fontosabbá válik, hogy a hétköznapi emberek és a kisebb közösségek hogyan éltek meg egy-egy történelmi eseményt, hiszen

a magán-narratíváik által árnyaltabb képet kaphatunk azokról. Felértékelődött például az *oral history*, azaz az elbeszélte történelem módszere. Ugyanakkor a levéltári források is egyéni sorsokba adnak bepillantást, és ezek a Délvidék-kutatásban különösen nagy jelentőségre tettek szert az utóbbi évtizedekben. Fejős Sándor¹⁴ kiemeli, mekkora lendületet adott a történetírásnak a szerbiai levéltárak évtizedekig elzárt iratainak kutathatóvá válása a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság felállítását (2009) követően, és hozzáteszi azt is, hogy a tudományos munkák mellett számos ismeretterjesztő, színes kiadvány is napvilágot látott, amely az eseményeket „a mikroközösség, az egyén szemszögéből igyekezett bemutatni.”¹⁵

E szemléletváltással párhuzamosan erősödött a képek pozíciója is a források viszonylatában, hiszen azok szintúgy egyedi történeteket mesélnek. Elek Orsolya a fotó történettudományban betöltött szerepét vizsgálva rámutat, hogy a „hogyan történt?” és a „mit tudunk a múlt eseményeiről?” kérdéseket egyre inkább felváltja a „hogyan látjuk, láthatjuk és láttatjuk a múltat?” kérdésköre. Előtérbe került a kultúraelemzés területéhez tartozó emlékezetkutatás, amely előszeretettel támaszkodik a fotográfiára, a filmre, a televízióra, a művészeti alkotásokra és a múzeumi tárgyakra. Úgy véli, „az emlékezet fogalma a múlt megismerésében paradigmaváltást kell, hogy jelentsen, mely folyamatban a fényképek jelentékeny szerepet játszanak.”¹⁶

E szemléletváltás lehetővé tette azt, hogy a képeket a maguk szubjektív tulajdonságaival együtt lehessen beemelni a források közé, és éppen az alkotó elfogultságából, az idealizálás fokából, a keletkezés idején ható ábrázolási konvenciókból, a kép megrendezetségből és a manipulációs kísérletekből lehessen kiolvasni információkat az adott korra, helyre vagy történelmi szereplőkre vonatkozóan. Ebben az értelmezésben tehát nincs jó és rossz, hiteles vagy hiteltelen forrás, hiszen beszédes az is, hogy mi marad le a képekről, mire próbálják ráirányítani a figyelmet, vagy mit próbálnak takargatni.

Fotóink, képeslapjaink vizsgálata egyúttal önvizsgálat is: feltárulhat előttünk, hogy milyen összetevőkből, milyen motivációktól vezérelve konstruálódnak identitásaink. Ilyen értelemben a köz- és magángyűjteményekben őrzött képeket szellemi örökségünk legbecsesebb megnyilvánulásaiként kell értelmeznünk, melyek kulcsot adhatnak a jelenhez és támaszt a jövőbe vezető úton. Azok a kiadványok pedig, amelyek hozzájárulnak a fotók és képeslapok közkinccsá tételéhez, megadják a lehetőséget arra, hogy a közösség tagjai lássák, hogyan fonódnak egymásba az egyéni történetek, melyek a közös traumáik és élményeik. Segítik az adott közösséget abban, hogy tagjai számba vegyék, honnan jöttek, milyen erővonalak formálták és formálják a történetüket, milyen árnyakon kell túllépniük és milyen értékeket kell megőrizniük. Mindez a vajdasági magyarság számára is tanulságos folyamat. Ám fontos, hogy az érintetteket ne hagyjuk magukra ezzel a nehéz feladattal! Nem lehet eléggé hangsúlyozni a precíz történészi és helytörténészi munka fontosságát,

amely nyomába ered a képek történetének, számba veszi a szereplőket, és igyekszik róluk a lehető legpontosabb elemzéseket megadni. A Délvidék Kutató Központ tagjai igen fontos feladatot vállalnak fel azzal, hogy a lakossággal kapcsolatot tartva folyamatosan gyarapítják a szervezet fénykép- és képeslap-archívumát, gyűjtik a képekhez kapcsolódó adatokat, digitalizálják, katalogizálják és publikálják a forrásokat.

JEGYZETEK

- 1 Magyarországon 2011-ben indult el a MaNDA, azaz a Magyar Nemzeti Digitális Archívum, azzal a céllal, hogy az országos digitalizálási közmunkaprogram keretében feldolgozza és online elérhetővé tegye a teljes magyar kulturális örökséget. Feladatait 2017-től a Magyar Nemzeti Filmalap Zrt., az Országos Széchényi Könyvtár és a Forum Hungaricum Nonprofit Kft. vette át. Az MTVA archívumának részét képező Nemzeti Fotótárban is böngészhetünk több mint 300 ezer fotó között: <https://archivum.mtva.hu/photobank>
- 2 Lásd pl. a 2010-ben elindult Fortepan nevű oldalt: <https://fortepan.hu/>
- 3 Lásd pl. Karsay Orsolya – Monok István: *A régi Magyarország képeslapokon*. Osiris Kiadó, [h.n.] 2006.; Tasnádi Zsuzsanna: *Népviseltek és népelet a monarchiabeli képeslapokon*. Cser Kiadó, [h.n.] 2012.; Péter I. Zoltán: *Régi képeslapok, régi történetek*. Kossuth Kiadó, [h.n.] 2016.; Katona József: *Erdély képeslapokon*. Zrinyi Kiadó, [h.n.] 2021.
- 4 Forró Lajos – Kávai Szabolcs – Tandari Erzsébet (szerk.): *Martonosi emlékképek a 20. századból*. Délvidék Kutató Központ, Szeged, 2008.
- 5 Fejős Sándor – Forró Lajos – Kávai Szabolcs (szerk.): *Kanizsai képeslapok a 20. századból*. Délvidék Kutató Központ, Szeged, 2013.
- 6 Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*. Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarkanizsa, 2020.
- 7 Fejős Sándor – Molnár Tibor: *A Délvidék történeti vázlata 1867–1920*. In: Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*. Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarkanizsa, 2020. 9–71.
- 8 Fejős Sándor – Forró Lajos: *Politikai és társadalmi változások a két világháború közötti Délvidéken*. In: Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*. Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarkanizsa, 2020. 73–102.
- 9 A szerző a témában írt munkáit lásd bővebben: Forró Lajos: *Likvidacija Madjara u Vojvodini 1944–1945*. *Hereticus*, Časopis za preispitivanje prošlosti, 2020. 18: 1/2. 74–86.; Forró Lajos: *Etnikai tisztogatás a Vajdaságban. 1944–1945*. In: Gulyás László (szerk.): *A Délvidék története. Titótól Milosevicig. 1944–2000*. Szeged, 2019. 13–26.; Forró Lajos: *Magyarkanizsa 1941–1945*. In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945*. Magyarkanizsa, Szerbia, 2018. 297–351.; Forró Lajos: *Az 1944–45-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatos irattípusok a Vajdasági Levéltárban. Különös tekintettel Magyarkanizsa községre*. In: Hornyák, Árpád; Bíró, László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. Budapest, 2016. 265–288.; Forró, Lajos: *The Process and Administration of Partisan Retaliations in Magyarkanizsa and its Area*. In: *Délvidéki Szemle*, III. évf. (2016) 2. sz. 64–99.
- 10 Forró Lajos: *Pillanatképek Bácska 1941–45 közötti történetéből*. In: Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*. Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarkanizsa, 2020. 103–141.
- 11 Bredekamp, Horst: *Fordulópontok. Az iconic turn ismertetőjegyei és igényei*. In: Nagy Edina (szerk.): *A kép a médiaművészet korában*. L'Harmattan, Budapest, 2006. 13.

- 12 Bővebben lásd: Pusztai Virág: *A látásról és a képekről való gondolkodás változásai a XX. század folyamán*. In: Pelesz Nelli (szerk.): *Művelődés, műveltség, minőség*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2020. 23–33. old.
- 13 William Henry Fox Talbot 1844 júniusa és 1846 áprilisa között hat füzetben, 150 példányban adta ki *The Pencil of Nature* című albumát, melyben az általa kifejlesztett pozitív-negatív eljárás történetét és eredményeit mutatta be. Ez volt az első kereskedelmi forgalomba szánt kiadvány, melyben fotográfiák szerepeltek.
- 14 A szerzőnek a témakörben több tudományos munkája megjelent. Lásd bővebben: Fejős Sándor: *Education and Culture in Magyarokanizsa during the Dualist Era*. In: *Délvidéki Szemle*, II. (2015) 2. sz.; Fejős Sándor: *Magyarokanizsa története 1895 –1914*. In: *Magyarokanizsa monográfiája 1848–1945*. Főszerkesztő: Fejős Sándor. Magyarokanizsa, 2018. 127–179.; Fejős Sándor: *Magyarokanizsa rendezett tanácsú várossá válásának főbb momentumai*. In: *Délvidéki Szemle*, IV. évf. (2017) 2. sz. 19–29.; Fejős Sándor: *Gazdaság és társadalmi változások Magyarokanizsán 1867 és 1918 között*. In: Miklós Péter (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, 2019.; Fejős Sándor: *Magyarokanizsa művelődéstörténete (1867–1918)*. Szeged, 2019.; Fejős Sándor: *A civil szervezetek, mint a társadalom alappillérei*. In: *Mi a magyar most, Vajdaságban?* III. Történelem. Újvidék, 2020.
- 15 Fejős Sándor: *Előszó*. Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.): *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból*. Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarokanizsa, 2020. 7.
- 16 Elek Orsolya: *A fénykép történeti forrásként való alkalmazhatóságáról*. In: *KORALL* 19. évf. (2018) 73. sz. 6.

**AZ ELSŐ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANÁRKÉPZŐS HALLGATÓK
A SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLÁN**

FIZEL NATASA

ABSTRACT

The Hungarian primary school, as a type of school, is celebrating its 77th birthday this year. In addition to presenting the circumstances of its creation, my study focuses on the debate surrounding the education of primary school teachers. Teachers from the Ministry of Education, the Trade Union, the Public Education Council and various types of schools have presented their arguments in the professional media, mainly in the journal titled „Köznevelés”. Primary school teachers training began in 1947, but it has come a long way in consolidating the system. During the examination of the students of the first three academic years, we get an idea of who were the first elementary school teachers in our country.

A magyar általános iskola idén ünnepli 77. születésnapját. Sajnos már nagyon kevesen vannak köztünk olyanok, akik korábban még nem ebben az iskolatípusban tanulták a betűvetést. Több fontos és hézagpótló munka született az elmúlt évtizedekben az általános iskola történetéről¹ és az iskolatípus, valamint tanárképzése első éveiről.²

Jelen tanulmányom célja annak a történelmi és oktatástörténeti háttérnek a bemutatása, amely az általános iskolai tanárképzés 1947-es elindulásához vezetett, valamint betekintést nyújtani a szegedi pedagógiai főiskola első három

(1947–1949) évfolyamának hallgatóiról – primer források alapján – összegyűjtött adatokba.

Kutatásom forrásbázisát a témában ez idáig született szekunder irodalom mellett a korabeli pedagógiai szakajtóban, a szakminisztérium lapjában, a *Köznevelésben*, valamint a szakszervezet lapjában, a *Pedagógus Értesítőben* megjelent cikkek, egyéb periodikák írásai, illetve jogszabályok alkotják. Kutatásom módszere forráselemzés. Történeti szociológiai, kvantitatív kutatásom levéltári forrásai az SZTE Egyetemi Levéltárban fellelhető adatgyűjtő ívek, törzslapok és szigorlati jegyzőkönyvek.³ Az ezen forrásokban található adatokból az SPSS program segítségével készítettem adatbázist, amelynek elemszáma 358 fő.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A tovagördülő front mögött 1944 novemberében politikai értelemben mindenképpen új időszámítás kezdődött. Újjáalakult a Magyar Kommunista Párt (MKP), a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP), a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP), valamint a Polgári Demokrata Párt (PDP). Ezen politikai erők a Horthy-korszakban is létező, de a kormányzati rendszer ellenzékét képező pártok voltak.⁴

1945-ben lezajlott a háború utáni első parlamenti választás. Az új nemzetgyűlés által megalkotott 1946. évi I. törvény értelmében Magyarország köztársaság lett. A gazdasági életben a parasztság, a magántőke, a kisipar és a kereskedelem is jelen volt, sőt a földreform felerősítette a gazdagparasztság pozícióit. A kitűzött célok, a sajtószabadság, egy modern és egységes iskolarendszer kialakítása, az Országos Köznevelési Tanács felállítása⁵ mind fontos lépés volt a demokratikus államberendezkedés megszilárdítása felé vezető úton.⁶

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA LÉTREHOZÁSA KÖRÜLI VITA, AZ ISKOLATÍPUS KÜLDETÉSE

A nyolcosztályos iskola nem volt előzmények nélkül való a magyar iskoláztatás történetében. A gondolat már a húszas években felmerült, de akkor a gazdasági válság megakadályozta a megvalósítást. Az 1940. évi 20. törvény elrendelte ugyan a nyolcosztályos népiskolák létesítését, de a háborús viszonyok hátráltatták ennek tömegessé válását.⁷

Az iskolareform lett az értelmiségi réteg földreformja. 1945 tavaszán került nyilvánosságra a Magyar Kommunista Párt köznevelési programja, melyhez a Nemzeti Függetlenségi Front pártjai közül a Nemzeti Parasztpárt csatlakozott, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt nem. Az MKP köznevelési programjának

– készítésében természetesen részt vettek a szakszervezet kommunista vezetői is – fő célkitűzése „a vagyonosok műveltségi monopóliumának” felszámolása volt. A 10–14 évesek ekkor létező háromfajta iskolájában (elemi iskola, polgári iskola, alsó gimnázium) – jól elkülöníthetően – háromféle szintű műveltséget szerezhettek a fiatalok. Az MKP fontosnak tartotta, hogy az iskolarendszer alsó szintjén lévő iskolát úgy alakítsák át, hogy az a gyermek társadalmi háttérétől függetlenül egységes tudásban és műveltségben részesítsen minden fiataalt, illetve a tanulási utak képességek és lehetőségek szerinti szétválása csak 14 éves korban történjen meg. Ezeknek a feltételeknek csak az egységes, ingyenes, minden 6–14 éves gyermek számára kötelező iskola tehetett eleget.⁸

Az 1945. augusztus 18-án – két héttel az iskolakezdés előtt – kelt, 6650/1945. M. E. számú rendelettel az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozta a nyolcosztályos általános iskolát, megszüntetve ezzel az 1868. XXXVIII. tc.-ben megalkotott polgári iskolát.⁹ Az általános iskola tehát felváltotta a népiskola I–VIII. és a polgári iskola, valamint a gimnázium I–IV. osztályait.¹⁰

Az általános iskola első tanterve 1946-ban jelent meg a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 75000/1946. számú rendeletében, és még ugyanabban az évben megjelentek az egyes tantárgyakhoz kiadott „részletes útmutatások” is.

VITÁK A NEVELŐKÉPZÉS REFORMJA KÖRÜL

Az általános iskola megszervezésével szükségessé vált a magyar közoktatásügy egészének az átalakítása. Az eddigiektől teljesen eltérő iskolatípus a tanárképzés újjászervezését is megkövetelte.

A szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola tanári kara már nagyon korán – 1946 júniusában – bekapcsolódott a nevelőképzés reformjának vitájába, a Köznevelési Tanács felkérésére. Eperjessy Kálmán, a főiskola igazgatója egy 1946. július 10-én elhangzott beszédében így fogalmazott: *„Nem tudjuk, hogy mi lesz a főiskola sorsa a nevelőképzés küszöbön álló reformja során. Amennyiben a készülő reform tanulmányi rendünket érinteni fogja, az legyen a kötelességünk, hogy a hét és fél évtizedes tanárképzésünk megbecsült hagyományait és országosan elismert értékeit maradéktalanul átvigyük az új szervezetbe.”*¹¹

Természetesen a vita során az érintett intézményekben – Szegeden a tanárképző főiskolán, a gyakorlóiskolában és az egyetemen is – beszédtema volt a tervezett reform és annak hatása a több évtizede sikeresen működő intézményekre. A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán az egyetemmel való együttműködés nem volt új keletű, hiszen 1928, azaz az intézmény Budapestről Szegedre költöztetése óta a főiskola több területen is együttműködött az egyetemmel, sőt az egyetem „befolyási övezetébe” tartozott.¹²

1947 tavaszán a szakszervezet szegedi csoportja (vezetője: Greguss Pál egyetemi tanár) vitafórumot rendezett az elkészült reformjavaslatokkal kapcsolatban. Takács Béla, a tanítóképző intézet igazgatója némileg meglepő módon a saját intézménytípusának megszüntetése mellett érvelt: *„Véleményem szerint az általános iskolai nevelő-képzés az általános iskola egységének a megbontása nélkül középiskolai érettségi bizonyítvány alapján főiskolán történjen.*”¹³ Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola tanári testülete, a szegedi egyetem bölcsészeti és matematikai karok karközi bizottsága ugyanakkor amellett szállt síkra, hogy a 6–10 évesek nevelőit továbbra is középfokú szakiskolákban képezzék, és csak a 10–14 évesek oktatóinak képzése kerüljön nevelőképző főiskolára vagy egyetemre.¹⁴

Takács Béla tanítóképzési igazgató javaslatához hasonlóan, furcsa módon, a Tanárképző Főiskola tanári testülete is saját intézményének felszámolására készült. Javaslatuk az volt, hogy a 10–14 éves korosztállyal foglalkozó nevelőket képző főiskolákat és intézeteket olvasszák be az egyetembe. A szegedi egyetem karközi bizottsága pszichológiai és pedagógiai alapon külön nevelőképzést tartott szükségesnek a 6–10, 10–14 és 14–18 éves növendékek nevelői számára, valamint a tanítóképzést, csatlakozva a tanárképző főiskola elképzeléséhez, középszinten tartotta volna, de érettségivel egészítette volna ki.¹⁵

Szili Török Imrének, a tanárképző főiskola főiskolai tanárának véleménye az volt, hogy *„a középiskolák nevelőjelöltjei képzésének (...) részben a főiskolán, részben az egyetemen kell történnie, de nem egymásutáni sorrendben, hanem párhuzamosan. A főiskoláknak kell nyújtaniuk a szükséges pedagógiai, pszichológiai, szakdidaktikai gyakorló-oktatást; az egyetemeknek pedig a magasabb fokú szakképzés és tudósképzés a feladatuk. A középiskolák leendő tanárai (...) mindaddig hallgatói a nevelőképző főiskolának, míg egyetemi tanulmányaikat is be nem fejezik.*”¹⁶

Szili Török tehát megfordította volna a korábbi gyakorlatot, azaz azt, hogy a polgári iskolai tanárnak készülő főiskolai hallgatók vettek fel kurzusokat a képzésük egész időtartama alatt az egyetemen 1928 és 1947 között. Elképzelése szerint a középiskolai tanárnak készülő hallgatóknak is – a korábbi gyakorlattal szemben, amikor a képzésük egésze az egyetemen zajlott – a tanárképző főiskolán kellene tanulniuk alkalmazott pedagógiát, illetve pszichológiát. Szerinte tehát a 10–14 éveseket és a 14–18 éveseket tanító tanárok módszertani képzése is a Pedagógiai Főiskolákon lenne a legjobb helyen.

A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete a *Pedagógus Értesítő* című folyóirat 1947. április 1-jei számában 10 pontban gyűjtötte össze az általános iskolai nevelők képzésével kapcsolatos követeléseit:

„1. Közvetlenül a VKM fennhatósága alá tartozó állami nevelőképző főiskolákon történjék.

2. A felvétel alapja (bármilyen államérvényes érettségi bizonyítványt nyújtó) középiskolai végzettség.
3. A nevelőképző főiskola feladata az általános iskolai nevelőjelöltek szakképzése, valamint mindenfajta leendő nevelő pedagógiai, pszichológiai, társadalomtudományi, filozófiai és szakdidaktikai képzése.
4. Nevelőképző főiskolákat csak megfelelő tanintézetekkel, kollégiumokkal és gyakorlóiskolákkal együtt lehet fenntartani.
5. Az új főiskola egyelőre három évfolyamú. A negyedik évfolyam esetleges bevezetéséről később történjék intézkedés.
6. A pedagógiai, pszichológiai, társadalomtudományi és filológiai tanszékek betöltéséhez szükséges személyek megfelelő képzéséhez rendszeres külföldi ösztöndíjak szervezése szükséges.
7. A főiskolák tantestületeit egyetemi, főiskolai, legkiválóbb tanítóképzőintézeti, középiskolai tanárokból és népiskolai nevelőkből, valamint tudósokból, művészekből és írókból kell összeállítani.
8. Az általános iskolai nevelőjelölt, vagy a főiskolát végzett általános iskolai nevelő számára természetesen lehetővé kell tenni, hogy választott szaktárgyából végzett, megfelelő kiegészítő vizsgálat után tovább folytathassa egyetemi, ill. szakfőiskolai tanulmányait.
9. Az ország különböző vidékein hozzávetőlegesen 75 nevelőképző főiskola felállítására kell intézkedést hozni. A főiskolák felállítása három év alatt válik teljessé. 1947 szeptemberére hat főiskola állítandó fel (kettő Budapesten, egy Szegeden, egy Debrecenben, egy Pécsen és egy nem egyetemi székhelyen). A hat főiskolán lehetőleg három párhuzamosan működő első évfolyam állítandó fel. 1948 szeptemberére újabb négy vagy öt főiskolát kell megnyitni, amelyek ekkor átvennének az első hat főiskoláról egy-egy második évfolyamot. 1949-ben újabb négy vagy öt főiskola nyitná meg a kapuit, utóbbiak szintén átvennének egy-egy második, ill. harmadik évfolyamot úgy, hogy az 1949/50-es tanévben már valamennyi főiskola három évfolyammal működne.
10. A főiskolák felállításával párhuzamosan a feleslegessé vált tanítóképzőintézetek középiskolákká alakulnak át. A tanítóképzők megszüntetésére vonatkozó rendelkezés tartsa tiszteletben a szerzett jogokat. Azok a növendékek tehát, akik 1946 szeptembere óta az intézetek kötelekeibe tartoznak, 1951 szeptemberéig teljes érvényű oklevelet szerezhessenek.¹⁷

A beharangozott hat nevelőképző főiskola még el nem döntött helyszínéért a városok versengeni kezdtek. Sopron, Szombathely, Győr, Békéscsaba, Nagykőrös és Miskolc is lobbizni kezdett a hatodik főiskoláért.¹⁸

A PEDAGÓGIAI FŐISKOLÁK FELÁLLÍTÁSA

A hosszas vitát végül Ortutay Gyula közoktatásügyi miniszter bejelentése zárta le, amikor 1947 júniusában, pedagógusnapi beszédében elmondta, hogy *„Már az első évben öt nevelőképző főiskolát nyitunk meg. Külön pedagógiai, lélektani intézeteket kívánunk létesíteni, amelyek segítségére fognak sietni a szülőknek gyermekeik gondozásában.”*¹⁹

1947 júniusának végén azután a Nemzetgyűlés elé került a nevelőképző főiskolák ügye. A tervezet szerint megszűnik a tanító és a polgári iskolai tanár közötti különbség, minden nevelőképző főiskolán végzett pedagógus általános iskolai tanári oklevelet kap majd, ami az 1–8. osztály tanítására jogosít.²⁰

Az 1947. szeptember 1-jén megjelent *Köznevelésben* mindössze egy rövid hír adott számot a Nevelőképző Főiskolák megnyitásáról. Eldölt tehát, hogy az általános iskola mindkét tagozatának képzése ezekbe az új intézményekbe kerül, és megszűnnek a tanítóképző intézetek. Eléggé megkésettnek tűnt a bejelentés, hiszen az új iskolákat az 1947/48-as tanévben már el is kívánták indítani. Ez értelemszerűen a szegedi képző esetében jelentette a legkisebb problémát, hiszen a főiskola már működött, az új intézmények felállítására azonban nem sok idő maradt. Az eredeti tervek szerint három iskolát kívántak már 1947-ben megnyitni – a szegedi mellett a budapestit és a pécsit –, de a pécsire ebben az évben még nem került sor. A miniszter közlése szerint a nevelőképző főiskola hároméves lesz, és négy szakcsoportban tanulhatnak majd a fiatalok. Az első szakcsoport a magyar nyelv és irodalom, egy élő idegen nyelv; a második a magyar nyelv és irodalom, történelem; a harmadik a földrajz, történelem; a negyedik pedig a mennyiségtan, fizika, kémia szakcsoport lett. Az első szakcsoport hallgatóinak kivételével mindenkinek választania kellett egy szaktárgyat az alábbiak közül: ének, rajz, testnevelés, gazdasági ismeretek, háztartási ismeretek és műhelygyakorlatok.²¹ Összességében a képzés – azonkívül, hogy a polgári iskolai tanárképzés négyéves volt, és egyetemi áthallgatással is kiegészült – szinte teljesen megfelelt a Szegeden 1928 óta koedukált formában működő polgári iskolai tanárképzésnek.

Ennek ellenére Baróti Dezső, a kultuszminisztérium nevelési főosztályának vezetője 1947 szeptemberében külföldi mintákat említett: *„A korszerű pedagógiai főiskolákat Ortutay Gyula kultuszminiszterrel együtt külföldi tanulmányutunk tapasztalatai alapján szervezzük meg orosz, angol és francia mintára, ahol ezek a főiskolák mind sikerrel működnek. Súlyt helyezünk az élő idegen nyelvek tanulására is. Az eddigi gyakorló polgári iskola tovább működik a pedagógiai főiskola mellett »gyakorló általános iskola« néven.”*²²

A szegedi Pedagógiai Főiskola az országban elsőként, 1947. november 5-én nyitotta meg a kapuit. Az intézmény ezzel a változással a korábbi évtizedekkel

szemben még függetlenebbé vált, hiszen minden szálát elvágott az egyetem felé, szuverenitása Szegeden ekkor vált teljessé. Ugyanakkor az ekkor már 74 éve fennálló intézmény megőrizhette azokat a hagyományait, amelyeket a mai napig sikerült megtartania. Az a tény, hogy 1947-ben megkezdte működését a budapesti pedagógiai főiskola is, majd 1948-ban létrehozták a debreceni (amelyet 1949-ben Egerbe helyeztek át) és a pécsi főiskolát, döntően megváltoztatta a szegedi főiskola eddigi, egyedüli helyét és szerepét.²³

A korábbi, szegedi monopolhelyzet megszűnt ugyan, de a négy főiskola képzése nem lett egyforma. A szervezeti keretek természetesen azonosak voltak, ahogy a tantervek és a képzési feladatok is, de voltak eltérések: a minisztérium által engedélyezett szakcsoportok; az engedélyezett hallgatói keretszám; a tanári kar létszáma, képzettsége, szakmai színvonala, követelményrendszere; a főiskolák igazgatóinak, vezetőinek alkalmassága, képessége; az egyes főiskolák működési feltételeinek helyzete, költségvetési kerete, gazdálkodása; az egyes főiskolák életében kialakuló hagyományok. A főiskolák közötti különbségek jellemzőbben csak évek múlva jelentkeztek. Az első időszakban a központi irányítás egységesítő hatása mutatkozott meg az intézmények oktató-nevelő munkájában.²⁴

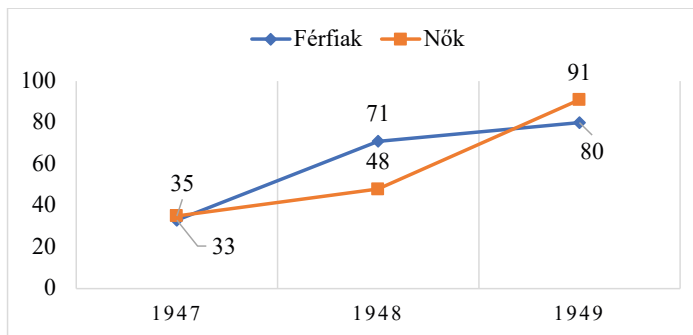
A SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA HALLGATÓI ÖSSZETÉTELE (1947–1949)

Korábbi kutatásaim során a szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola hallgatói anyakönyveit vizsgáltam az intézmény működésének teljes időszakában, 1928 és 1947 között.²⁵ A hallgatói adatok ebben a korszakban pontosan rögzítettek, átláthatók, elérhetők, könnyen kereshetők voltak. Az 1947 és 1949 között elinduló évfolyamok adataira a fenti állítások sajnos nem igazak. Habár az SZTE Egyetemi Levéltárban több kötetnyi hallgatói adat található a vizsgált időszakra vonatkozóan, a kötetek nem számozottak, a címkék rajtuk nem azt jelzik, ami valójában a kötetben található, a hallgatók pedig többféle nyilvántartásban, néhol egymásnak ellentmondó adatokkal szerepelnek. A Horthy-korszaktól eltérően az adatlapok folyamatosan változtak, évről évre más adatokat, más módon rögzítettek.

A jelen tanulmányban közölt adatok első közlései egy új, épülő (az 1947 és 1956 között beiratkozott hallgatókat számba vevő) adatbázisnak, amelyből most – bizonyos változók esetén – az első három tanév, más esetekben az első két tanév adatait fogom bemutatni.

1947 és 1949 között a szegedi Pedagógiai Főiskolára 358 hallgató iratkozott be. Évfolyamonként vizsgálva az adatokat, 1947-ben 68, 1948-ban 119, 1949-ben 171 első kezdte meg a tanulmányait. A nemek közötti megoszlást vizsgálva (1. diagram) meglepő adatokat találunk, főleg az előző – polgári iskolai tanárképző

főiskolai – évek adatainak ismeretében. Az 1947-es tanévben a hallgatók 48,5%-a férfi (33 hallgató) és 51,5%-a (35 hallgató) nő. Ugyan a női hallgatók két fővel többen vannak, valójában kiegyensúlyozott a nemek szerinti megoszlás. 1948-ban a férfiak már az évfolyam 59,8%-át teszik ki, 1949-ben pedig a számarány megfordul, és újra a nők vannak többen, az arányuk 53,2%-ra emelkedik. A korábbi 19 tanévet (1928–1946) együtt vizsgálva²⁶ az arány 64,1% – 35,9% volt a nők javára, és nem volt azelőtt egyetlen évfolyam sem, ahol a férfi hallgatók többen lettek volna, mint a nők.

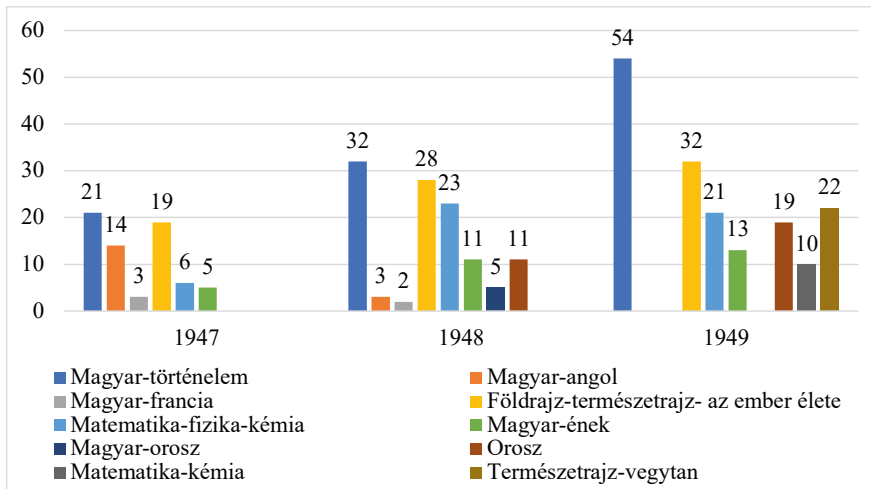

1. diagram: A hallgatók nemek szerinti megoszlása évfolyamonként (1947–1949) (N=358)

A Pedagógiai Főiskola első évében, 1947-ben a primer források szerint a beiratkozó hallgatók száma 68 fő volt. Ugyanakkor eredetileg mindössze 27 hallgató jelentkezett, ahogy Bereczkinél olvashatjuk: „az igazgató megnyugtatóan közölte, hogy a minisztérium 25 férfi és 25 nő hallgatót fog az I. évfolyamra átirányítani”.²⁷ A „honnan” és „miként” kérdésekre további kutatásoknak kell majd választ adniuk. Mindenesetre, az adatok alapján 50 hallgató azért nem érkezett az alacsony jelentkezési szám pótlására, de 41 igen (2. diagram).

A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolából Pedagógiai Főiskolává átlényegült intézmény első tanévében az elsőévesként nyilvántartott hallgatók többsége magyar nyelv és irodalom – történelem (31%), illetve földrajz, természetrajz és az ember élete (28%) szakokra járt. A harmadik legnépszerűbb szak a magyar nyelv és irodalom – angol nyelv volt (21%). A hallgatók 20%-a osztozott a magyar nyelv és irodalom – francia nyelv, a matematika – fizika – kémia, valamint a magyar nyelv és irodalom – ének szakokon.

1948-ra némileg átalakul a szakok struktúrája. A legnépszerűbb két szak továbbra is a magyar nyelv és irodalom – történelem (27%), valamint a földrajz, természetrajz és az ember élete (24%) volt. Az előző évhez képest megnőtt a matematika – fizika – kémia szakra járó hallgatók aránya (19%). A fiatalok további 30%-a magyar nyelv és irodalom – angol nyelv, magyar nyelv és irodalom – francia nyelv,

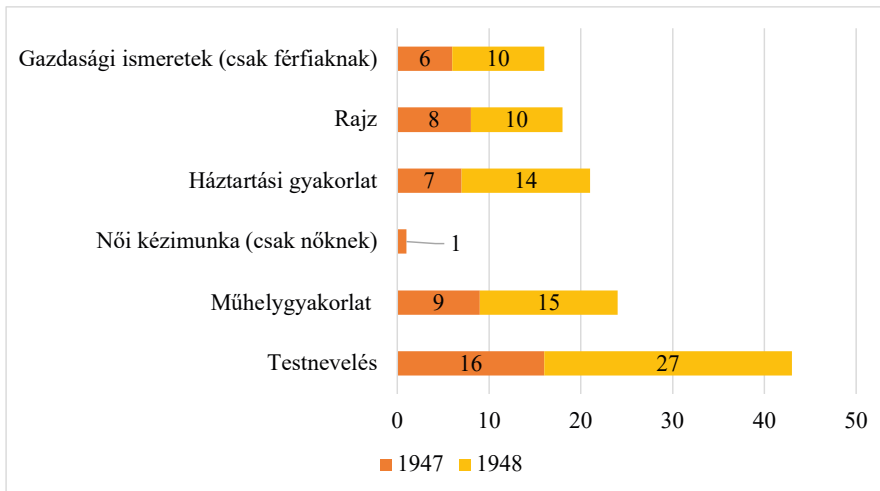
2. diagram: A Pedagógiai Főiskola elsőéves hallgatóinak száma választott szakjuk szerint (1947–1949) (N=358)

magyar nyelv és irodalom – ének-zene, magyar nyelv és irodalom – orosz nyelv, valamint orosz nyelv és irodalom szakos hallgató volt.

Az 1949-ben beiratkozott elsőéves magyar nyelv és irodalom – történelem szakos hallgatók aránya – az előző két tanévhez hasonlóan – a diákok közel egyharmadát (32%) tette ki. A földrajz, természettudomány és az ember élete szak hozta a második helyet (19%), illetve megnőtt az orosz nyelv és irodalom szakos hallgatók száma is (11%). A természettudományos szakok átalakításának köszönhetően az újonnan létrehozott természettudomány – vegytan szak is sok hallgatót vonzott már az első évben (13%). A hallgatók további 25%-a matematika – fizika – kémia, magyar nyelv és irodalom – ének-zene, valamint matematika – kémia szakon tanult. 1949-ben nyugati idegen nyelvet már nem lehetett tanulni a főiskolán.

Az 1947/48-as tanévben a hallgatóknak egy kiegészítő tárgyat is kellett választaniuk. Ez a kötelezettség nem vonatkozott a magyar nyelv és irodalommal szakpárban lévő szakokra, de vonatkozott a magyar nyelv és irodalom – történelem szakosokra (3. diagram). A gazdasági ismeretek kiegészítő tárgyat csak férfiak, a női kézimunkát csak nők vehették fel.

Az első két tanévben beiratkozott hallgatók születési helyének vizsgálata rámutat arra, hogy a főiskola beiskolázási körzete a korábbi – még Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolaként működő – évekhez hasonlóan²⁸ országos hatáskörű maradt. 1947-ben a főiskolán tanulmányait megkezdett hallgatók közül 64 fő adta meg a születési helyét. Meglepően magas a megadott települések száma, hiszen a 64 fő 44 különböző településen született. A települések, ahol kettő vagy több hallgató

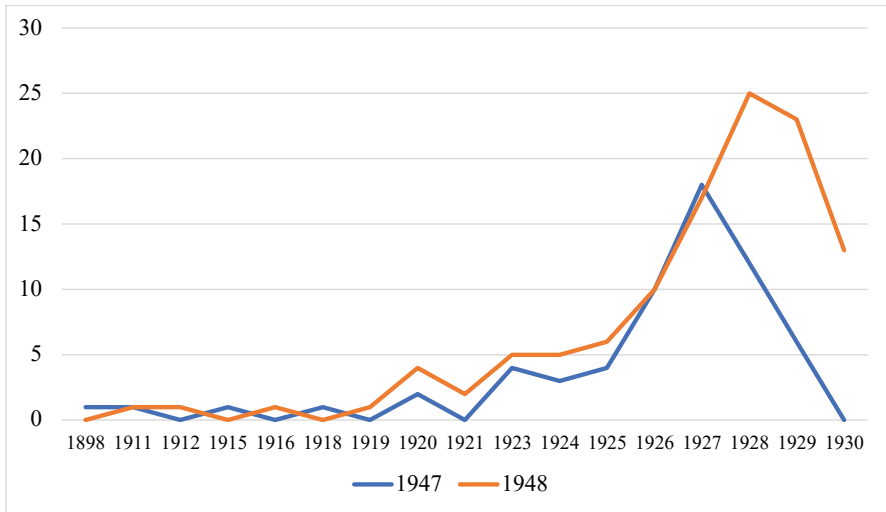
3. diagram: A hallgatók száma a választott kiegészítő tárgy függvényében (1947–1948) (N=123)

látta meg a napvilágot: Szeged (11 fő), Budapest (4 fő), Békés (4 fő), Baja (3 fő), Kalocsa és Makó (2-2 fő). A fennmaradó 38 megadott születési helyről értelemszerűen 1-1 hallgató érkezett.

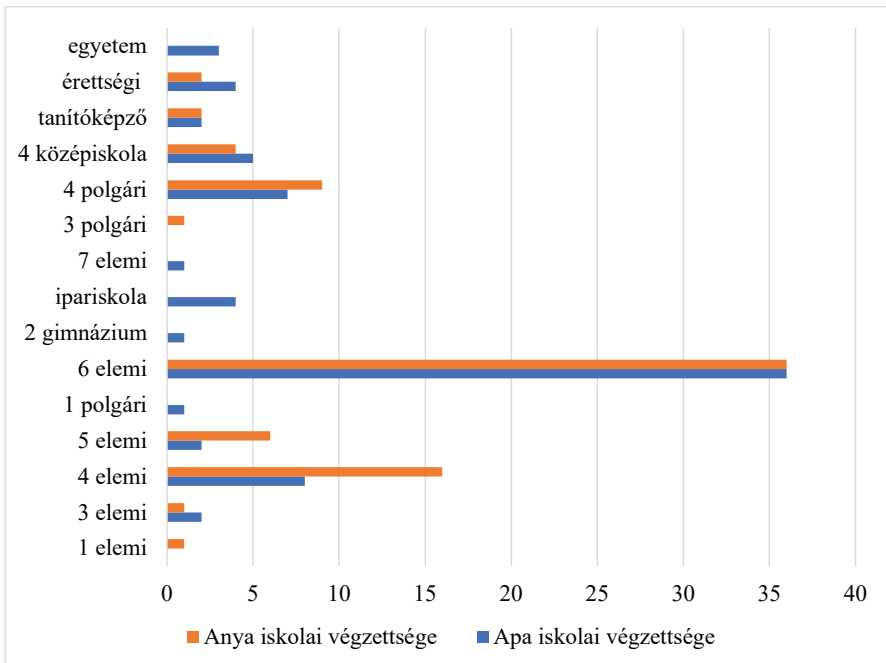
1948-ban 113 hallgató adta meg az adatlapon a születési helyét. A legtöbben, 20-an Szegeden születtek, Makón 8-an, Hódmezővásárhelyen és Orosházán 5-5-en, Budapesten, Békéscsabán és Kondoroson 4-4-en, Kiskunmajsán és Kiszomboron pedig 3-3-an. Kilenc településről érkezett 2-2 személy, tehát a hallgatók 57 különböző településen születtek.

Az első két tanévben beiratkozott hallgatók életkora is igen széles spektrumban mozgott, hangsúlyozva, hogy a kutatás csak a nappali tagozatos hallgatókra vonatkozik (4. diagram). 1947-ben felvételt nyert 49 éves hallgató is, de a beiratkozottak döntő többsége „jókor”, 18–20 éves korában kezdte meg a tanulmányait (57%). Az 1948-as tanévben a legidősebb beiratkozó 37 éves volt, a 18–20 évesek pedig a hallgatók 54%-át tették ki.

A kutatás adatai szerint az első két tanévben tanulmányaikat megkezdő hallgatók mindegyike magyar állampolgárságú és anyanyelvű volt. A szüleikre vonatkozó adatok töredékesek, nem minden tanév esetében lelhetőek fel azok a típusú nyilvántartások, amelyekben a szülőkre vonatkozó adatok is szerepelnek. Mindenesetre az 1948-as adatok bemutatása is adhat már némi támpontot arra vonatkozóan, hogy milyen társadalmi réteg gyermekei jártak ekkor a pedagógiai főiskolára. Az 1948-as évfolyam esetében az apa iskolai végzettségére vonatkozóan 76, az anya iskolai végzettségére vonatkozóan 78 hallgató esetében van adatunk (5. diagram).

4. diagram – A hallgatók születési ideje az 1947-ben és 1948-ban beiratkozottak esetében (N=177)

5. diagram – A szülők legmagasabb iskolai végzettsége az 1948-as évfolyam esetében (N=154)

Az adatokat az elvégzett iskolai évek számának sorrendjében ábrázoltam iskola-típustól függetlenül. Jól látható, hogy a szülők jellemzően 6 elemi (47%), 4 elemi (16%) illetve 4 polgári (10%) végeztek. Ha minden iskolatípust és végzett osztályt összeadunk, akkor állíthatjuk, hogy négy és nyolc osztály közötti időtartamú iskolai végzettséggel rendelkezett a szülők 89%-a.

A fenti adatokból jól látszik, hogy az 1940-es évek végén – a korábbi évtizedekkel szemben – a pedagógiai főiskola már nem önrekrutációs színtere volt a pedagógus társadalomnak – 1928 és 1946 között az édesapák 23%-a a 'lelkész, tanár, tanító' kategóriába tartozott –, hanem teret adott egy új társadalmi réteg felemelkedésének a gyermekeik taníttatása által. Arra, hogy e mögött a változás mögött milyen politikai célok húzódtak meg, sokan adtak már választ, a további adatok elemzése a szegedi pedagógiai főiskola esetében arra szolgál majd, hogy pontos tendenciákat lássunk a hallgatói bázis változására vonatkozóan, különös tekintettel a polgári iskolai tanárképző főiskola hallgatói adatainak és a háború utáni tanévek (1956-ig) hallgatói adatainak összevetésével.

ÖSSZEZÉS

Amint azt tanulmányom elején is leírtam, jelen munkám egy hosszabb lélegzetvételű írás bevezetőjeként készült el, amely az általános iskolai tanárok képzésének első tíz évét öleli majd fel. Ahhoz, hogy megértsük a későbbi eseményeket, nagyon fontosnak tartottam feltérképezni mind az iskolatípus keletkezésének, mind a hozzá tartozó pedagógusok képzése kialakulásának körülményeit.

Vitathatatlan, hogy a diskuszió szereplői nyilvánvalóan évtizedekre előre tervezve hozták meg javaslataikat, döntéseiket. Ma már azonban tudjuk, hogy az általános iskolai tanárok egységes, mindkét tagozatra vonatkozó, mindössze három évfolyamos képzése nem ért meg hosszú időt, csupán két évfolyam indult ilyen rendszerben. Az aktív vita hossza a megvalósult képzés élettartamának hosszával vetekszik. 1949-re ugyanis világossá vált, hogy az alsó tagozatos tanárok feladatainak elsajátítása mellett nagyon kevés idő jut a szaktanári képzésre, így a pedagógiai főiskolák átálltak a felső tagozatos szaktanárok képzésére – Szegeden a tanárképzés tulajdonképpen a polgári iskolai tanárképzés hagyományait követve működhetett tovább. Sok hűhó semmiért – mondhatnók. De többről van itt szó. Az általános iskola létrehozásával valóban létrejött egy olyan iskolatípus, amely minden társadalmi réteg gyermekei számára elérhetővé vált, idővel minden településen működött, és nyolcéves egységes képzést biztosított.

Az adatokból kirajzolódik, hogy nehezen futott fel az új képzés. 1947-ben még igen kevés volt a hallgató, a kifutó polgári iskolai tanárképzés mellett, és mivel csak két helyen folyt az új iskolatípus tanárainak képzése, a főiskola beiskolázási közege

továbbra is az egész ország maradt. A szakok változása gyorsan zajlott az első években, a nyugati nyelvet tanuló hallgatók száma alacsony volt, és az adatokból kirajzolódik, hogy több hallgató az első év után le is adta az angolt vagy a franciát, és orosz szakosként folytatta tanulmányait. A két világháború közötti időszakban szokásos, kissé avított kiegészítő szaktárgyak nem voltak népszerűek, 1949-től ezeket meg is szüntették. A hallgatók születési éveinek széles szórásán látszik, hogy sokan korábban befejezett tanulmányaik után évekkal ültek újra az iskolapadba. A szülők társadalmi státuszának erőteljes változása a Horthy-korszakhoz képest már egyetlen évfolyam adatainak elemzése során is világosan kirajzolódik.

Természetesen politikai célok sora húzódott meg az új iskolatípus létrehozása, a nevelőképzés kialakítása, a tanítóképzők megszüntetése mögött, hiszen az egységes iskola és tanterv segítségével a fiatalok nevelésének uniformizálása, értékrendjük alakítása lényegesen könnyebb feladatnak bizonyult, amit az iskolák 1948-as államosítása bizonyított és kiteljesített.

JEGYZETEK

- 1 Németh András: *A magyar egyetemi neveléstudomány szocialista paradigmájának kialakulása az 1945–1953 közötti időszakban*. In: Németh András – Bíró Zsuzsanna Hanna (szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 25–56. (a továbbiakban: Németh, 2009.)
- 2 Knausz Imre: *Történelem és oktatás*. Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest, 1998.; Ladányi Andor: *Felsőoktatási politika 1949–1958*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986.; Ladányi Andor: *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Tankönyvkiadó – Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1989.; Mann Miklós (szerk.): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a XX. században*. ÖNKONET, Budapest, 2004. (a továbbiakban: Mann, 2004.); Bereczki Sándor: *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola története*. In: Szegedi Tanárképző Főiskola. *Történet. Almanach*. Szeged, 1998. 11–346. (a továbbiakban: Bereczki, 1998.)
- 3 *Hallgatók Anyakönyve. Nappali tagozat. 1947/48. I. évfolyam, 1948/49. II. évfolyam, 1948/49. I. évfolyam*. Állami Pedagógiai Főiskola, Szeged. SZTE Egyetemi Levéltár; *Leckekönyvmásolat III. évfolyam. 1950–51*. Állami Pedagógiai Főiskola, Szeged. SZTE Egyetemi Levéltár; *Törzslapok 1948–1953*. Állami Pedagógiai Főiskola, Szeged. SZTE Egyetemi Levéltár; *Vizsgakönyv I. kötet, 1949–1952*. Állami Pedagógiai Főiskola, Szeged. SZTE Egyetemi Levéltár.
- 4 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Rubicon Intézet, Budapest. 2021. 37.
- 5 1945. április 19-én az Ideiglenes Kormány 1140/1945. ME rendeletével megalapította az Országos Köznevelési Tanácsot, népiskolai és népnevelési, középiskolai és felsőoktatási szakosztályokkal (Magyarországi Rendeletkötet, 79. évf. 1945. I. kötet. 109). A Nobel-díjas tudós, Szent-Györgyi Albert lett az elnök, az alelnök Kemény Gábor és Kiss Gábor, az ügyvezető igazgató Kiss Árpád volt. Vezetőségi tagjai között volt Kodály Zoltán, Bay Zoltán, Ferenczy Béni és Illyés Gyula is (Katoná András: *Az általános iskola 70 éve – a történelemtanítás felől szemlélve I*. Könyv és Nevelés, XIX. évf. [2017] 2. sz. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/az-altalanos-iskola-70-eve-a-tortenelemtanitas-felol-szemlelve-i> [letöltés ideje: 2022. 04. 10.]
- 6 Németh, 2009. 33.
- 7 Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- 8 Lukács Sándor: *Iskolapolitikánk a felszabadulás után. Valóság, XXXV. évf. (1982) 8. sz. 35–50.*

- 9 Berezki, 1998. 181.
- 10 Mann, 2004. 95.
- 11 Berezki, 1998. 187.
- 12 Lásd részletesebben Fizel Natasa: *A magyar polgári iskolai tanárképzés története (1868–1947)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. (a továbbiakban: Fizel, 2018.)
- 13 Lukács Sándor: *Nagysikerű anket a nevelőképzés reformjáról*. Pedagógus Értesítő, III. évf. (1947) 6. sz. 7. (a továbbiakban: Lukács, 1947.)
- 14 Lukács, 1947. 8.
- 15 Lukács, 1947. 9.
- 16 Uo.
- 17 *Szakszervezetünk a nevelőképzés reformjéért*. Pedagógus Értesítő, III. évf. (1947) 7. sz. 5–6.
- 18 *Nevelőképző főiskolát Miskolcra!* Felvidéki Népszava, III. évf. (1947) 80. sz. 2.
- 19 *A közoktatásügyi miniszter szegedi látogatása*. Köznevelés, III. évf. (1947) 12. sz. 262–263.
- 20 *A jövő héten a nemzetgyűlés elé kerül a nevelőképző főiskolák ügye*. Kis Ujság, LXI. évf. (1947) 137. sz. 1.
- 21 *Megnyíltak az első nevelőképző főiskolák*. Köznevelés, III. évf. (1947) 17. sz. 378.
- 22 *Általános iskolai tanárokat nevel az új szegedi pedagógiai főiskola*. Szegedi Népszava, III. évf. (1947) 219. sz. 2.
- 23 Berezki, 1998. 181–182.
- 24 Berezki, 1998. 182.
- 25 Lásd Fizel, 2018.
- 26 Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola 1928 óta működött Szegeden, és koedukáltan.
- 27 Berezki, 1998. 189.
- 28 Lásd Fizel, 2018. 135–137.

**AZ 1872–1874-ES KOLERAJÁRVÁNY SZENTESÉN,
A HELYI SAJTÓ TÜKRÉBEN**

PETŐ BÁLINT

ABSTRACT

An epidemic of cholera swept through Hungary between 1872 and 1874. The dangerous, often fatal disease reached the town of Szentes in late May 1873 and killed nearly a thousand people by the end of September. In my study, I will show the role played by the local press, which had started shortly before, in the fight against the epidemic. It also gives some insights into the social life of Szentes at the time.

Az 1867-es kiegyezést követően meginduló gazdasági, illetve társadalmi fejlődésben – ha nem is döntő jelentőségű, de mindenképpen érezhető – törést okozott a 1872–1874-ben hazánkon is végigsöprő kolerajárvány. A baktérium okozta, emberről emberre is terjedni képes betegség a XVII. században Európából szinte teljesen eltűnt „fekete halál”, a bubópestis helyébe lépett az 1800-es években, és vált a leginkább rettegett fertőző kórrá a kontinens lakossága körében. Nem is csoda, hiszen a kolera – nagyrészt az ekkoriban még igencsak kifogásolható higiénias viszonyok miatt – megállíthatatlanul és rendkívüli sebességgel terjedt, lefolyása szintén nagyon gyors volt, s szörnyű tünetek – magas láz, görcsrohamok, csillapíthatatlan hányás és hasmenés – kísérték. A végkimenetel az esetek jelentős hányadában halált jelentett, a korabeli hatóságok és az orvosok gyakorlatilag tehetetlenül szemlélték

az eseményeket. A temetőekben sok helyütt már előre megásták a sírokat, gyakran mindenféle szertartás nélkül, azonnal elhantolták az elhunytakat, a lélekharangok pedig egyfolytában kongtak – számos polgár joggal érezhette úgy, hogy elérkezett a végítélet órája. A XIX. század nagy kolera-világjárványai Magyarországot sem kerülték el, s ezek közül kétségtelenül az első (1831) volt a legpusztítóbb, amely több északi vármegyében még parasztfelkeléseket is eredményezett. 1915-ig ezen kívül még négy nagyobb (1848–1849, 1854–1855, 1866, 1872–1874) és több kisebb intenzitású járvány érte hazánkat, számottevő emberveszteséget okozva, összesen körülbelül egymillió halálos áldozatot követelve.¹

Jelen tanulmány azt igyekszik felvázolni, hogyan érintette a kolera utolsó nagy magyarországi pusztítása (1872–1874)² a dél-alföldi város, Szentes lakosságát. E járvány lefolyásának körülményei ugyanis – ellentétben az előzőkkel – már viszonylag jól nyomon követhetők a nem sokkal korábban megindult helyi sajtó hasábjain.³

A korabeli viszonyok között jelentősebb lélekszámúnak minősülő, közel harmincezer lakosú településen csak 1873. tavasz végén jelent meg a járvány, de az első helyi újság, a *Szentesi Lapok* már 1871 szeptemberében közvetíti a városvezetés felhívását a kötelező köztisztaság betartására a koleraveszély miatt.⁴ Volt is bőven mire felhívni a figyelmet, hiszen e tekintetben a szentesiek sem számítottak kivételnek: a város az 1870-es években jelentős elmaradásban volt nemcsak az urbanizáció, hanem a tisztaság iránti igényt – és ezzel szoros összefüggésben a kulturált emberi viselkedést is – alapvetőnek tartó, modern polgári gondolkodás terén. „A közlekedési viszonyok rendkívül siralmasak, még a város belterületén is. Sáros időben a főúton is elakadnak a kocsik, a járdákat víz borítja (deszkapallókon járnak); vízvezető-csatorna alig van”⁵ – írja Dimák Géza a korabeli viszonyokról. Hasonlóan fogalmazott a helyi nyomtatott tömegtájékoztató is, sürgetve a változásokat: „Az esőzések, miket rendszer időjárás szerint csak november havában várhatánk, mint tapasztaljuk megindultak. Ezeknek kimaradhatlan következménye utainknak járhatatlansága. Hogy mily roszak lesznek utaink, már előre képzelhetjük, bizvást tarthatunk attól, hogy a közlekedés teljesen fel fog akadni”⁶ – írta a *Szentesi Lap* 1872 szeptemberében. Az emberi igénytelenség következtében hasonló problémát jelentett a hóolvadás is: „Ajánljuk a rendőrség figyelmébe, hogy ne engedje meg a kurcparti magtár déli oldalán levő pusztá térre hordani az udvarokból kitakarított havat. Ezen hó ott midőn olvadni kezd, nagy részben a széchényi ut különben is igen nehéz feljárójánál folyik le, s ennek eredménye slósz r [sic!] az, hogy még hideg van, ott a feljárót rendszeren jég borítja, s midőn a hó véglegesen elolvad: ott az ut annyira elázik, hogy képtelenség megjárni, egyre, másra dülnek bele – a különben is terhelt szekeret vonó lovak. Ilyenre a rendőrségnek kiterjedhetne figyelme; mert ez közrendészeti ügy. Akik egyáltalában ki akarják hordatni a havat udvarukból: ott a kurca hordassák abba; de a közutak nem arra valók, hogy azt egyesek kedvéért járhatatlanná tegyüek.”⁷

Azonban nem csak az időjárás okozott bosszantó pillanatok a közterületeken: „*Főutcánkon, a görög templom s Pollák-ház előtt a hetenként összegyűlt vásárosok annyi szemetet hagynak hátra, mely néhány föld trágyázására becsületesen elég volna. S e szemet eltakarításáról nem gondoskodik senki. A járók-kelők orrukat kénytelenek befogni, ha utjok erre visz el. Kérjük az illetőket, fordítsanak egy kevés gondot arra, hogy időnként eltávolíttassék innen e ronda szemét.*”⁸ Egy héttel később a következőket írta az újság ironikus hangnemben: „*Nem vagyunk túlkövetelők; nem is szoktunk lehetetlenséget kívánni; csak a tisztaságot szeretjük. Nem várjuk meg sem egyesektől, sem a várostól, hogy haladéktalanul intézkedjenek, miszerint a csordára járó teheneknek egy külön utcát nyissanak, s e külön utcában külön ajtót ne feledjenek készíteni; ezt csak Belgiumban képesek megtenni. Sőt, még azt sem kívánjuk, hogy az utcán a járók-kelők számára köpládkat készíttessenek: hanem azt bátran megvárhatjuk az illető háztulajdonosoktól (vagy a lakóktól; az mindegy), hogy naponként a tehenek által hátra hagyott szemetet letisztítsák a kövezetről. Tessék elhinni, 3 perc alatt a leglustább cseléd is elvégzi e dolgot; tehát az sem lehet kifogás, hogy nem érnek rá.*”⁹

A különféle kórokozók elleni védekezésben döntő fontosságú lett volna a tiszta ivóvíz, de itt is komoly elmaradás mutatkozott: a *Szentesi Lapok* például 1871-ben arra kérte az illetékes hatóságokat, hogy a szivattyús közutakat tisztítsák ki.¹⁰ Még nagyobb gondot jelentett – és a hamarosan lesújtó kolerajárvány terjedésében nagy szerepet játszott – a települést kettészelő Kurca ér lecsapolatlan, bűdös, mocsaras vize, ami a förtelmes szagon kívül melegágya volt a fertőző betegségeket terjesztő szúnyogok lárváinak: „*Meglátjuk, miként fog az egészségügyi bizottmány az idén intézkedni a Kurca posvány vizével. Még csak mártius van, de már is nagy mértékben lehet élvezni az illatot, különösen este felé még a kurcaparti utcában is. Majd lecsapolják augusztus vége felé, hanem aztán lesz is hideglelés*” – olvashatjuk 1873 tavaszán.¹¹

Ilyen viszonyok közepette Szentes nem sok jóra számíthatott, ha a kolera eléri a várost. A közelgő veszélyről pedig már 1871 kora őszén értesülhettek a helyiek, például a kór megjelenéséről Oroszországban, vagy hogy a járványfenyegetettség miatt elmarad egy nagyszabású hadgyakorlat Pest és Vác között.¹² A *Szentesi Lap* közel egy évvel később, 1872 augusztusában már statisztikai adatokat közölt a kolera oroszországi tombolásáról, illetve arról, hogy a Monarchia óvintézkedéseket foganatosított emiatt, például: „*A fumei tengeri hatóság a triesztivel együttesen az Odessából és a Fekete-tenger egyéb [sic!] kikötőiből érkező hajók irányában a vesztgár intézkedések még a f. é. jun. 7-én léptettek életbe.*”¹³

1872. novemberben azonban még inkább az optimizmus uralkodott a település nyomtatott tömegtájékoztatójában: „*cholera az ország némely részein szórványosan jelentkezett, azonban még eddig nagyobb mérvet nem öltött. Ha a t. c. közönség a hatósági óvó intézkedéseket, szigoruan és lelkiismeretesen előmozdítja, teljesen hiszszük, hogy ezen csapás városunkat megkímélendi.*”¹⁴ Egy héttel később a *Szentesi Lap*

még egy szinte csodaszernek minősülő gyógyszerről is beszámolt a hírovtatban, tehát burkolt reklám formájában: „Cholera ellen. Egy volt ezredorvos dr. Waring, ki az 1866-iki cholera idején Bécsben a cholera kórházban volt alkalmazva, a cholera ellen a Gaweg-féle gyógyszert ajánlja. E gyógyszer szerinte oly hathatós, hogy 1866-ban 54 cholera beteg közöl [sic!], kik azt használták, csak 3 halt meg. E gyógyszer kapható »Apotheke zur Landschaft. Baden (Bécs mellett).«²¹⁵

A hatóságok a november 10-i lapszám-ban tették közzé a járvány közeledése miatti óvintézkedéseket. Remess János helyettes rendőrkapitány hat pontban foglalta össze a tudnivalókat:¹⁶

1. Mindenki ügyeljen a testi higiéniára.
2. A rothadó, a levegőt fertőző anyagokat a lakosok takarítsák el.
3. Az ürüléket tartalmazó helyeket vasgálic oldattal fertőtleníteni kell.
4. A lakószobákat rendszeresen szellőztessék.
5. Az emberek óvják magukat a meghűléstől.
6. Ha hasmenés tüneteit észlelik magukon, azonnal forduljanak orvoshoz.

A következő lapszám vezércikke az óvintézkedéseket üdvözlí. Megállapítja, hogy ezek ugyan számos kényelmetlenséggel járnak, viszont „a lét kérdése mindennél elébb való, kétségtelen, hogy a magán érdekeknek a közönség legfőbb érdeke előtt hátrálni s visszavonulni kell”. S bár sokan megkérdőjelezik a korlátozások értelmét és létjogosultságát – hiszen a kolerának egyelőre nyoma sincs a környéken –, a cikkíró rámutat: „a cholera járvány nem ok nélkül tekintetik félelmesnek, az kitetszik azon tudósításokból, miket oly helyekről olvashatunk, hol a járvány megfészkelte magát, hol t. i. a megbetegülteknek aránylag fele ezen járvány áldozatául esik. Azért tehát az előóvintézkedések, habár hozzánk még nem jutott el a baj, ha szintén feleslegeseknek látszanak is, még sem éppen

Utasítás a lakossághoz! a járványos cholera tárgyában.

Mintán a keleti cholera országunk határa melletti Oroszhon- és Gácsországban hónapok óta uralkodik, sőt a legutóbbi időben országunkban is, u. m. az ikerfővárosban, jelesül Budán, nem különben Marmaros megyében jelentékeny kiterjedésben lépett fel, szórványosan pedig több helyütt észleltetik, jóllehet városunkban még eddig semmi nyoma sem mutatkozik, még is a fenyegető veszély elkerülése s városi lakosságunk közegészségének lehető megóvása tekintetéből a lakosság a következő óvszabályok szigorú megtartására kéretik és figyelmeztetik:

1. Főgond fordítassék a tisztaság fenntartására ruházatban, testben, háztartásban.
2. Mindennemű büzhődt és rothadó levegőt fertőtető anyagok, mint ürülékek, elhullott állatok és állati hulladékok, melyek a járványos cholera terjedését leginkább elősegéik azonnal eltakarítassanak, vagy elástitassanak.
3. Az ürülékek, mint árnyékszék, pecegödörök és trágyadombok a reggeli időben fertőtlenítenek vasgálic oldattal, a mi akként lesz teljesítendő, hogy az árnyékszékbe naponta minden személy után egy és fél lat vasgálic egy meszely vízben feloldva öntessék gyermekekre 15 évig fél annyi mennyiség számítandó. Trágya domókra pedig nagyságukhoz képest 1–2 fut. vasgálic 20–25 itce vízben felolva naponta locsoltassék szét.
4. A lakószobák naponta 2–3-szor szellőztessenek ki.
5. Óvakodjék a lakosság mindennemű meghűlésektől, tehát testük, különösen a has melegen tartassék.
6. Míhelyt hasmenésbe esnek, azt el ne hanyagolják s gyógyulását ne halogassák, hanem azonnal orvoshoz folyamodjanak s az ahöz nem értő kuruzslóktól különösen őrizzék meg.

Szentes 1872. nov. 7-én.

Remess János,
l. rkapitány.

1. kép: A rendőrség felhívása a város lakosságához a Szentesi Lap 1872. november 10-i lapszámában (1. évf., 14. sz. 2.)

szükségtelenek.” Ráadásul, csupa olyan szabály lépett életbe, amelyeket járványmentes időszakban is evidenciának kéne tekinteni az egészség megőrzése érdekében.¹⁷ Mindemellett a publicisztikából értesülhetünk további, az előző lapszámban publikált rendőrségi felhívásban nem említett óvintézkedésről, például, hogy szarvasmarhákat és juhokat a város belterületén leoljni tilos. A szerző szerint mindez helyes – „nem leszünk kénytelenek, az annyira utálatos büszt [sic!] terjesztő állati vértócsákat s hulladékokat szagolni” –, ugyanakkor kritikával illeti a hatóságokat, mert a tilalom nem vonatkozik a magánházaiknál történő disznóvágásokra, pedig „a leölt sertések vére, s használhatlan belrészei éppen nem kevesebb büzt árasztanak, mint a juh vagy más e nemű állat”. Ráadásul, a dolog közegészségügyi szempontból is kockázatos, hiszen a vér és az állati hulladék „a levegő megfertőztetésére a legnagyobb befolyással bírnak”. A ludak esetében is kifogásolható, hogy ugyan a belterületen való levágásukat megtiltották, a használhatatlan belső részeket esetenként behozzák a városba, és egy bizonyos porta udvarán halmozzák fel. A lap szerint ez különösen kínos: „És hol van ezen udvar? Megmondjuk: a helyettes rendőrkapitány ur házához közel. Tessék átnézni a Juhász kovács-féle ház udvarába; ott fogja találni a felhalmozott lud és egyéb állati hulladékot. És midőn ezt felemlítjük, távol volt tőlünk azon szándék, hogy a helyettes kapitány urnak utasítást adjunk, mi csak figyelmeztetni kívántak jóakarólag, hogy ismeretes buzgóságában, ha az éjnek nyugalomra rendelt óráit hivatalos eljárási készségének nem egy ízben feláldozza, fordítsa figyelmét egyszersmind a szomszéda udvara felé is.” Mindemellett kiderül a cikkből, hogy a kocsmák esetében a nyitva tartást korlátozták, sőt a legvadabb tivornyákról ismert helyeket teljesen be is zárták, ami szintén helyes, mivel „a cholerajárvány terjesztésére a rendetlen és mértéktelen életmódnál mi sincsen erősebb befolyásúnál”. Végül, a cikk méltatja, hogy a szegények közköltegen juthatnak majd gyógyszerhez, amennyiben a járvány mégis elérné a települést, azonban az író összegzésként kissé keserűen jegyzi meg: az új rendszabályok betartásának ellenőrzésére, illetve kikényszerítésére aligha lesz majd megfelelő számú emberi erőforrás a hatóságok részéről.¹⁸

Egy héttel később a *Szentesi Lap* vezércikke folytatja a témát, és újabb kritikai megjegyzésekkel illeti a további hatósági rendelkezéseket. Először is azt, amely szerint a koleraveszély miatt a város központjában lévő, ún. belső piacot – amely az „apró marha, zöldség és több efféle élelmi cikkek áruhelye” – kihelyezték a településen kívüli, nagy vásártérre. A szerző szerint mindez felesleges volt, és csak megnehezíti a lakosság életét a gyatra útviszonyok miatt – logikusabb lett volna elrendelni a belső piac rendszeres tisztán tartását. Emellett a cikk felhívja a figyelmet egy ellentmondásra: amennyiben a kiskocsmáknak este nyolc, a vendéglőknek pedig este tíz óra után be kell zárniuk, miért lehetséges, hogy nyilvános bálókban akár hajnalig is lehet mulatozni, holott hivatalosan nincs rá engedély? Esetleg a rendőrség

félrenéz ilyenkor, vagy a dolog még egyszerűbb: „*azt gondolja a bált adó; hogy úgymond a büntetés 5 frt. ezt kifizeti a jövedelemből és miután a nyereséget zsebébe rakta, jóízűen mosolyog ama rendszabályoknak ily könnyű módon lett megkerülése és kijátszása felett*”.¹⁹ Ugyanebben a számban, a 3. oldalon maró gúnnyal átitatott sorokat olvashatunk a koleraveszély miatt hirtelen égetően fontossá vált köztisztaság témájában: „*Mult számunkban már örvendeni kezdtünk, hogy a városháza udvarán összehalmozott szemetet hordani kezdik, azonban úgy vettük észre, hogy ez örömünk nem teljes. A takarékpénztár körül ugyanis művészi módon kiszámított távolság és magasságban diszlenek a kolera járvány ellen óvszerű szolgáló trágya hegyek, a melyek több egy hetinél állnak büszkén és rendetlenül, miként Sion hegye. Városunk tehát nem csak völgyes, de hegyes vidékkel is dicsekedhetik*”.²⁰

A következő esztendő tavaszán már senkinek nem volt kedve viccelni a témával. A járvány 1873. május végén elérte a várost, s hiába volt a sok hónapos felkészülés, az óvintézkedések, a lakosságot tájékoztató kampány a helyi sajtón keresztül, a kolera – köszönhetően a már említett okoknak, illetve körülményeknek – nem túl gyorsan, de fékezhetetlenül terjedni kezdett a településen. A *Szentesi Lap* június 1-jei számában a helyi hírek között olvashatjuk, hogy „*a cholera járvány nem csak a szomszéd városokban, hanem nálunk is jelentkezett, már két halállal védődött [sic!] eset fordult elő*”. Ugyanezen az oldalon külön cikk foglalja össze a legfontosabb óvó rendszabályokat *Népszerű oktatás a cholera járvány tárgyában* címmel, amely a korábbi rendőrségi felhívás alapján készült, csak részletesebben taglalja az egyes teendőket, illetve ismerteti a betegség jellemző tüneteit is: „*A cholera esett egyénknél a bőrkékes színezetű (hamu színű) és béka hideg, mellszorongás, hányás, és hangos korgással párosult hasmenés áll be; mihez még görcsök is járulnak, és pedig leggyakrabban a láb ikrákban, a hang megváltozik, elgyengül, és reketség áll be, a vizelet megszűnik*”. Az írás figyelmeztet, hogy ha valaki ilyen tüneteket észlel önmagán vagy családtagján, azonnal hívjon orvost; és amíg a szakszerű segítség megérkezik, „*melegített ágyba feküdjék, vagy fektetessék, és meleg székfű (chamomilla) méhfű (melissa) avagy borsmenta (menta piperita) forrózat vétele, valamint a testnek lágy szőr kelmével (flanellel) több ideig folytatott dörzsölése által izadtságba hozassék*”.²¹

A járvány megjelenését követő első héten még csak négy esetet regisztráltak, ebből ketten meghaltak, a másik két beteg felgyógyult.²² Hogy a helyzet a következő hetek során is csak lassan romlott, bizonyítják a szentesi képviselő-testület üléseiről készült tudósítások a *Szentesi Lap* hasábjain: a városatyák számos helyi témában heves vitákat folytattak, ám a kolera kérdését heteken keresztül még csak nem is érintették. A hírvonatban is ritkán szerepel a kolera, azonban június folyamán már fel-feltűnnek vészjósló információk. Például, hogy a csányi (ma: Csanytelek) határban, „*a Tiszaparton f. hó 13. óta a napon fekszik egy choleraiban elhalt hullája, s mind eddig nem tudták a megye orvosaival megvizsgáltatni*”.²³

A nyár közepétől hirtelen kezdenek megszorodni a helyi újság hasábjain a járvánnyal kapcsolatos hírek, bár az is kiderül, hogy a kolera egyelőre nem okozott széles körű pánikot a településen. Július 13-án a hírrovatban szerepel: *„Szomorú hogy városunkban a kolera járvány a lefolyt héten nagyobb mérvben lépett föl mint eddig, naponta néhányat ragadva el lakos társaink közül, vannak családok, melyeknek köréből már két, három tag is esett áldozatául, – szerencse még az, hogy lefolyása a betegségnek még mindig szelid, s a gyorsan igénybe vett orvosi segély igen sok esetben megmenti a beteget a rettegett haláltól.”*²⁴ Ugyanezen lapszám tudósít arról is, hogy a kolera miatt a soron következő (július 19-i) vásárt nem tartják meg,²⁵ illetve szintén olvashatjuk Pollák főorvos felhívását, amellyel egy terjedő tévhitet próbált eloszlatni: *„Nehogy a t. cz. közönség azon hiedelemben legyen, mikép a gőz, kádas és zuhany fürdő használata a cholera járvány terjedését bármi részben is előmozdítja, ezennel közhírré tétetik, hogy a fürdők használata, nem hogy káros, sőt az egészség fentartására multhatlanul szükséges.”*²⁶

Dr. Pollák Sándornak kulcsszerepe volt a járvány elleni harcban. A köztisztéletben álló, burgenlandi származású, Bécsben tanult és évekig ott is dolgozó orvost 1869-ben választották Szentese főorvosává, aki azonnal cselekedett, mikor a kór 1873. július folyamán kezdett elharapózni a városban. Ideiglenes járványkórházat szervezett, s betegeit egyetlen percre sem hagyta magukra.²⁷

A Szentesei Lap azonban még augusztus elején sem tartotta túlságosan súlyosnak a betegség helyi pusztítását: *„A kolera járvány fellépése nálunk, ha a szomszéd városokban tapasztalt dulasait tekintetbe vesszük, még mindig szelidnek mondható; – volt ugyan nap, melyen 20 halottunk is volt, de azért az ideje korán orvosi segélyhez folyamodók jobbadán kilábolják a bajt.”*²⁸ A szerkesztőség optimizmusa azonban már a következő héten elillant, mikor közölték a legfrissebb statisztikát: *„A kolera járvány az elmúlt héten sokkal nagyobb mérvben pusztított városunkban mint eddig, hivatalos adatok szerint július 25-től aug. 1-ig 84 halottunk volt, aug. 1-től pedig 8-ig meghalt 49 férfi, 61 nő, 31 gyermek, összesen 141. – A járvány kezdetétől aug. 8-ig megbetegedett 359 férfi, 389 nő, 155 gyermek, összesen 903, meghalt pedig 133 férfi, 144 nő, 74 gyermek, összesen 351.”*²⁹ Eddigre Szentesen szintén eluralkodott a korábban már említett apokaliptikus hangulat, amelyet a következő hír is igazol: *„A városi hatóság megkeresésére egy hét előtt a ref. egyház a halottak feletti harangoztatást beszüntette volt, de mert a kath. egyház harangjai e gyász szolgálatot folyvást teljesítették, a ref. egyház jónak látta szintén folytatni azt: – a lefolyt héten szakadatlanul szóltak tehát a harangok hol egyik, hol másik toronyból hirdetve az amúgy is rémült lakosságnak a »memento mori«-t.”*³⁰

A nyár utolsó hónapjának immáron kaotikus viszonyairól érzékletes képet fest Gulyás Pap Etelka 1941-ben megjelent munkája: *„1873-ik évében az Urnak rettetetes kolerajárvány sepepte végig Szentese városát. Egész utcásorok, például a mai*

Klauzál utca (akkor Kis-völgyaljnak nevezték) népe teljesen kihalt két kicsiny gyerek kivételével. A város elöljárósága tehetetlenül állott szemben a kolera szörnyű rémével. Pollák városi főorvos házában udvarában (mai Havas gyógyszertár helyén) százával feküdtek a kolerás betegek. Akinek még volt annyi ereje, hogy el birt vánszorogni az orvos lakására, ott összerogyott. Ezeket a betegeket Pollák főorvos neje látta el gyógyszerrel, kisfiával, a későbbi Pollák főorvossal. A kolerajárvány vége felé aztán mindketten meg is kapták a kolerát. A járvány alatt szörnyű baja volt a hatóságnak elsősorban a halottakkal, mert a városnak e célra felfogadott emberei egytől egyig a dögvész áldozatai lettek. Semmi pénzért nem akadt aztán vállalkozó a halottak eltakarítására. Akkor jelentkezett a polgármesternél két derék, becsületes kálvinista iparos, névszerint Varga Sándor Tóth József utcai és Papp Bálint Nagygörgös utcai csizmadiamesterek, akik minden díjazás nélkül, csupán emberszeretetből már a haladoklók ágyánál megjelentek, megadták az utolsó segítséget, a halottakat koporsóba helyezték, esténként a város kocsjaira 5-6 koporsót felrakva, kiszállították a temetőbe valláskülönbőség nélkül, ahol már várta a nyitott sír.»³¹

A kolera okozta kétségbeesést és reménytelenséget jól szemlélteti a Szentesi Lap 1873. augusztus 17-i, Gyász napok című vezércikke is: »*»Ki nem tud imádkozni menjen a tengerre!« – ismeretes régi mondat, de ha valaki közülünk, kiktől messze esik a tenger, az imádkozást megtanulni kívánja, módosíthatja az idézett mondatot, s menjen most, midőn fokozott dühhel pusztítja a járvány városunkat – a temetőbe. Ha majd a város egyes utczáiból előhozott koporsók hosszú sorát megpillantja, melyek a halál tarlójára összegyüleksenek, ha szemléli a tátongó sírok sokaságát, s ezek körül a szomorodott szívvel álló rokonokat, kik karjaikból oly gyorsan elragadott kedveseiket a végenyészetnek átadni készülnek; ha hallja a megható imákat, melyeket e megszokott foglalkozás közt is megrendülő lelkész ajkai rebegnek, – ha hallja a csapás alatt görnyedező s mégis bizalommal az égre tekintő hivek seregét könyező szemekkel zengeni ama lelket emelő éneket: »Te benned biztunk eleitől fogva,« – ha mindezek után nem tud felemelkedni az Istenhez, nem hisszük, hogy a viharos tenger háborgó hullámainak veszélyei közt imádkozni tanulna...»³² Ugyanezen lapszám közli az elmúlt hét halálozási statisztikáját: augusztus 8. és 15. között meghalt 129 férfi, 136 nő, 41 gyermek – összesen 306 személy. Emellett megtudhatjuk, hogy a városi közgyűlés nyomására mind a református, mind a római katolikus egyház *„a halottak feletti már rémségessé vált folytonos harangoztatást beszüntette”*, illetve, hogy sok szentesi próbálta a szomszédos Csongrádra – ahol a kolera addigra már lecsendesült – menekülni a járvány elől, azonban az ottani hatóság megtiltotta az átköltözéseket.³³*

Az augusztus 23-i lapszám örömmel számolt be róla, hogy jelentősen, alig több mint a felére csökkent az elmúlt hét halálozási mutatója a korábbihoz képest: a kolerának 66 férfi, 71 nő, valamint 33 gyermek, összesen 170 személy esett áldozatul augusztus 15. és 22. között.³⁴ A következő héten ismét közel megfeleződött a

halottak száma (92 fő),³⁵ majd a járvány szeptember végére gyakorlatilag megszűnt a városban. A *Szentesi Lap* hírvivata 1873. szeptember 21-én a következőképpen fogalmaz: „A cholera-járvány, miként olvasóinknak örömmel jelenthetjük, városunkban úgy látszik megszűnt; a hivatalos adatok szerint sept. 12-én volt 18 beteg, ezek száma a mondatt naptól sept. 19-ig szaporodott 5-tel; ugyanezen időtartam alatt meghalt 3 férfi, 2 nő, 3 gyermek, összesen 8. – a többi felgyógyult.” Ezenkívül a cikk ismerteti, hogy a járvány május 28-tól szeptember 19-ig terjedő időszakában megbetegedett 2077 személy, ebből meghalt 996 fő (392 férfi, 437 nő és 167 gyermek).³⁶ További halálesetokről, illetve megbetegedésekről nem értesülünk a lap hasábjain, tehát ezek az adatok az 1872–1874-es országos kolerajárvány hivatalos szentesi statisztikájának tekinthetők. Mint az adatokból kitűnik, a kórral megfertőződők közel fele (47,95%) nem élte túl a betegséget, a mortalitás így nem tér el jelentősen az ország más területein tapasztalt halálozási arányoktól. Ugyanez elmondható, ha a település akkori összlakosságához (kb. 28 000 fő³⁷) viszonyítjuk az adatot – döbbenetes tény, hogy a város három és fél hónap alatt elveszítette polgárainak 3,56%-át.

A már említett városi főorvos, Pollák Sándor nem sokkal a vészterhes időszak után, 1873 novemberében egy négyrészes cikksorozatban foglalta össze a betegség helyi lefolyását *A cholera járvány 1873. évben Szentesen* címmel.³⁸ Ezen írásokból szemléletes képet kaphatunk a korabeli település társadalmi és közegészségügyi viszonyairól is, például: „[...] A nevezett utczák a városban legmagasabban fekszenek, a lakhelyek tiszták és szárazak, és az ezen utczákban lakó polgárok többnyire vagy foglalatosságuk, vagy vagyoni állapotuknál fogva, leginkább voltak képesek az egészségügyi biztomány által kiadott óvrendszabályokat megtartani. Vannak ellenben utczák, melyekben rendkívüli sok megbetegülés és haláleset fordult elő. [...] Az említett helyek a városban legmélyebbek, az esővizek a Kiséraljra, a nagy és kis völgyre folynak, ott az esztendőnek nagyobb részében számtalan posványt képeznek; a lakhelyek nagyobb része az egészségi szabályoknak nem felel meg, a szobák alacsonyak, padolatlanok, többnyire egy kis ablakkal; sok helyen nedvesek; az egész család rendszeren, és néha több család is egy szobában lakik, a lakóknak nagy része pedig, vagy foglalatossága, vagy szegénysége miatt, nem volt képes az óvrendszabályokat megtartani. Nem csudálható e szerint, hogy a nevezett helyeken a járvány oly nagy mértékben pusztított.”³⁹ Pollák jól rámutat a fertőzés terjedésének másik fő okára is: a városi lakosság nagyobb része állattenyésztéssel foglalkozik, a portákon így nagy mennyiségű trágya halmozódik fel, egyéb szeméttel együtt, amely – főként a meleg nyári hónapokban – rontja a levegőminőséget. A hatóság ugyan elrendelte az előző télen a trágya kihordását a városból, a polgárok jelentős hányada nem tett eleget az utasításnak. Általános szokás volt az is, hogy árnyékszék céljára számos háznál egy egyszerű kis gödröt használtak az udvaron, amelyekben az emberi ürülék fedetlenül bűzölgött, sőt sokan még gödröt sem ástak: szükségüket az udvar valamelyik

sarkában végezték.⁴⁰ A cikksorozat harmadik részében a főorvos összegzi a legfontosabb óvintézkedéseket, majd felhívja a figyelmet néhány érdekes és közegészségügyi szempontból hasznos tapasztalatra: „A járvány terjedtével az iskolák bezárattak, a vendégfogadóknak és korcsmáknak este 10 órán túl az italmérés és vendéglés betiltatott, a piacon árult, élelmiszerek naponta megvizsgáltattak, az egészségtelen gyümölcs a piachról eltiltatott. A szegény betegek részére a gyógyszerek díj nélkül kiszolgáltattak. A magánházakban fekvő szegény betegek ápolására beteg ápolók a város költségén állítottak, és a hullák eltakarítására két egyén fogadtatott, a hullák az élők lakhelyeitől gondosan eltávolítottak, e végre a temetőben ideiglenes hullaház állítottatott föl. [...] A kór ragályossága tekintetében tapasztaltatott, hogy mely házban valaki choleraiban vagy hasmenésben megbetegült, ott rendszeren több megbetegülés történt, és sokszor az egész család megbetegült. Azon házokban, hol több család lakik a közös árnyékszék használata által a betegség a másik családra is átment, – bár annak tagjai másképpen különböző körülmények közt is éltek, mint p. o. keresztények és zsidók; a külön árnyékszék használata mellett ez nem történt, a mint ezt világosan több előbbkelő házaikban a tapasztalás mutatta, a család árnyékszéke a cselédségétől elkülönítve lévén, a cselédek közt a kór kiütvén, és egytől másokra is átmenvén, a külön árnyékszéket használó család ment maradt a kórtól.”⁴¹

A lelkes és áldozatkész orvos szorgalmazására – említett cikksorozata megjelenésével egy időben – felállították a Városi Közkórházat, amely az alapját jelentette a későbbi híres Vármegyei Közkórháznak Szentesen. Pollák Sándor a kolerajárvány megfékezésében játszott döntő szerepe elismeréseképpen hamarosan belügyminiszteri dicséretben részesült, a következő évben (1874) pedig a főispán kinevezte Csongrád vármegye tiszteletbeli főorvosává.⁴²

A település a közvetlen veszély elmúltával próbált minél előbb talpra állni mind fizikai, mind lelki értelemben. Ennek a hosszú és keserves folyamatnak az egyik szimbolikus mozzanata volt, hogy gyűjtést kezdeményeztek a kolera következtében árván maradtak megsegítésére, s ezen akcióról a *Szentesi Lap* rendszeresen be is számolt. Az adakozásban nem csak közismert polgárok és egyszerű magánszemélyek vettek részt, hanem különféle társadalmi szervezetek is, amelyek között élen járt a Szentesi Polgári Olvasókör.⁴³

A városnak évekig tartott, míg kiheverte a demográfiai csapást, s bár a koleraival a későbbiek folyamán is nemegyszer találkozott még a szentesiek, azok már jóval kisebb veszteséget okoztak, mint az 1873-as esztendő. A járvány kitörésekor mindössze kétéves működést maga mögött tudó helyi sajtó nagy érdeme, hogy viszonylag szerény szakmai tapasztalatai ellenére derekasán helytállt a legsötétebb napokban is, és a lakosság pontos tájékoztatásával, a hatósági felhívások folyamatos közlésével nagymértékben hozzájárult a kolerajárvány legyőzéséhez, valamint az okozott károk enyhítéséhez.

JEGYZETEK

- 1 Bővebben lásd pl. Fónagy Zoltán: *A kolera. A 19. század világvjárványa*. <https://rubicon.hu/cikkek/a-kolera> (letöltés: 2021. 11. 22.); Soós István: „Isten' öldöklő Angyala”: *kolerajárvány Magyarországon*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/isten_oldoklo_angyala_kolerajarvany_magyarorszagon (letöltés: 2021. 03. 27.); Fazekas Csaba: *Nagy év – nagy járvány. A kolera Magyarországon 1848–1849-ben*. <https://rubicon.hu/cikkek/nagy-ev-nagy-jarvany> (letöltés: 2021. 03. 27.);
- 2 Az utolsó nagyobb hazai – kelet felől betörő – járvány súlyos népegészségügyi katasztrófát okozott, a demográfiai veszteséget csak hat év alatt tudta kiheverni az ország. Összesen mintegy 190 000 ember halt bele a betegségbe, az 1873-as esztendőben a nyers halálozási ráta 65%-os volt. (Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 151.; Kósa László [szerk.]: *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Budapest, 2002. 305.; Kövér György: *A felhalmozás íve*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 221.)
- 3 Az első szentesi közéleti sajtótermék a Cherrier János nyomdász által kiadott *Szentesi Lapok* volt, amit 1871 júliusában vehetett először kézbe a nagyközönség. A csekély érdeklődés miatt az újság a következő esztendő tavaszán megváltozott arculattal és új néven (*Alföldi Figyelő*) jelent meg, azonban ez sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mindössze hat száma jelent meg. Cherrier azonban nem adta fel: 1872. augusztus 11-én kiadta a *Szentesi Lapot*, ez immáron stabil vállalkozásnak bizonyult: évtizedeken keresztül a település és környékének vezető orgánuma lett, s kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a következő század közepéig megjelent. (Bővebben lásd: Pető Bálint: *A szentesi sajtó kezdetei [1871–1883]*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019. 74–95.)
- 4 Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 10. sz. 4.
- 5 Dimák Géza: *Közlekedés*. In: Nagy Imre (szerk.): *Szentes. Magyar Városok Monografiája* Kiadóhivatal, Budapest, 1928. 312–314.
- 6 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 4. sz. 3.
- 7 Szentesi Lap, VIII. évf. (1878) 5. sz. 3.
- 8 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 40. sz. 3.
- 9 Szentesi Lap, VI. évf. (1876) 41. sz. 3.
- 10 Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 6. sz. 3.
- 11 Szentesi Lap, II. évf. (1873) 13. sz. 2. A lecsapolást majd csak egy évtizeddel később, az 1880-as években sikerült megoldani.
- 12 Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 10. sz. 3.
- 13 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 2. sz. 3.
- 14 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 13. sz. 3.
- 15 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 14. sz. 3.
- 16 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 14. sz. 2.
- 17 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 15. sz. 1.
- 18 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 15. sz. 1-2.
- 19 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 16. sz. 1-2.
- 20 Szentesi Lap, I. évf. (1872) 16. sz. 3.
- 21 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 22. sz. 3. (Megjegyzendő, hogy az újság évfolyamszámozása – érthetetlen okból – hibás: az 1873-as II. évfolyam fejlécén az április 20-án megjelent 16. lapszámtól kezdve már „harmadik évfolyam” szerepel, amelyhez ezek után a lap következetesen tartja magát, s a későbbi évfolyamok számozása is ehhez igazodik.)
- 22 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 23. sz. 2.
- 23 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 25. sz. 3.

- 24 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 28. sz. 3.
- 25 Majd a képviselő-testület meggondolta magát, és mégis engedélyezték a vásár megtartását, lásd: Szentesi Lap, III. évf. (1873) 29. sz. 3.
- 26 Uo.
- 27 Labádi Lajos: *Dr. Pollák Sándor emlékezete. A kolerajárvány megfékezője.* https://www.szentesinfo.hu/szentesi-élet/1998/1998_0424/1998042410.html (letöltés: 2021. 02. 04.), a továbbiakban: Labádi 1998.
- 28 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 31. sz. 3.
- 29 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 32. sz. 3.
- 30 Uo.
- 31 Gulyás Pap Etelka: *Régi történetek Szentes multjából.* Szerzői kiadás, Szentes, 1941. 25–26.
- 32 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 33. sz. 1.
- 33 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 33. sz. 3.
- 34 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 34. sz. 3.
- 35 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 35. sz. 3.
- 36 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 38. sz. 3.
- 37 1869-ben 27 658 főt számoltak össze, amely 1880-ra 28 712 főre gyarapodott (lásd: Kováts József, dr.: *A népeség.* In: Nagy Imre [szerk.]: *Szentes. Magyar Városok Monográfiája* Kiadóhivatal, Budapest, 1928. 259–264.) – **így jön ki az** 1873-ra kalkulált nagyjából 28 000 fő.
- 38 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 45. sz. 3.; Szentesi Lap, III. évf. (1873) 46. sz. 2.; Szentesi Lap, III. évf. (1873) 47. sz. 2-3.; Szentesi Lap, III. évf. (1873) 48. sz. 3.
- 39 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 45. sz. 3.
- 40 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 46. sz. 2.
- 41 Szentesi Lap, III. évf. (1873) 47. sz. 2.
- 42 Labádi 1998.
- 43 Majtényiné Túri Katalin: *Szentesi egyletek és társulatok a XIX. században.* Kézirat, 1994. (Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, XV.61. – Gyűjtemények – Helytörténeti jellegű kéziratok (pályamunkák, szakdolgozatok, disszertációk, 7123. sz.) 33.

**A MAKÓI PLÉBÁNIA FELÜLVIZSGÁLT TÖRTÉNETE
AZ 1848/49-ES SZABADSÁGHARCBAN**

ZAKAR PÉTER

ABSTRACT

This essay was originally written by the author for a volume on the history of the parish of Makó. In the opinion of the editor, the parish priest of Makó's struggle for 15 cords of firewood is an insult to the memory of the 1848/49 War of Independence, and the apostasy of his chaplain is also contrary to the theme of the book. His opinion must be respected, but we also consider it important to publish the material in its entirety. This is how this study was born, which deals with the history of the parish of Makó in 1848/49, based mainly on archival sources that have not been published so far.

Ezt a tanulmányt eredetileg a makói plébánia történetét tárgyaló kötetbe írtam. A szerkesztő megítélése szerint a makói plébános 15 öl tűzifáért folytatott küzdelme sérti az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékét, káplánjának hitehagyása pedig szintén ellentétes a kötet tematikájával. Véleményét tiszteletben kell tartanom, ugyanakkor az anyag csonkítatlan közlését is fontosnak tartom. Így született ez a tanulmány.

Az 1700-ban alapított makói plébánia a csanádi egyházmegye északi részén, püspöki birtokon jött létre. Patrónusa a mindenkori csanádi püspök volt. A városban 1848-ban 5577 latin szertartású római katolikus mellett 10 823 református, 2340

görögkatolikus és 1270 izraelita hívő élt, leszámítva néhány kisebb vallási közösséget. A sok filia miatt a plébános mellett két kápláni állást is létrehoztak.¹

Az 1848/49-es szabadságharc egyháztörténeti vonatkozásainak megértéséhez figyelembe kell venni, hogy ez a késői jozefinizmus időszaka, amikor a papokat állami hivatalnoknak tekintették. A jozefinizmus nevét II. Józsefről kapta, ugyanakkor az egyháztörténészek szerint ekkor egy 1768-tól 1850-ig tartó, a liberalizmusban számos vonatkozásban tovább élő szellemi-politikai-kulturális irányzatról beszélhetünk. Ennek során az állam erőteljesen beavatkozott az egyházi életbe, ugyanakkor biztosította a magánélet terén a szabad vallásgyakorlást. A jozefinizmus a vallás szerepét az állami keretek között, a józan ész figyelembevételével, az emberi jólét előmozdításában jelölte meg. Ez együtt járt a múlt és az egyházi hagyományok kritikus, helyenként ellenséges szemléletével, az „egyházi visszaélések” megszüntetésével és a „józan észnek megfelelő” egyház kialakításával.² A jozefinizmus tehát utat nyitott az egyházon belüli reformerőknek is.³ Ugyanakkor mind a magyar kormány, mind a bécsi politikusok elvárták a kormányrendeletek szószékről történő kihirdetését, továbbá az egyháziak tevékeny támogatását az adott politikai vagy katonai célok végrehajtásához.⁴

A Csanádi egyházmegye tudós püspöke, Lonovics József a korabeli konzervatív papság rendkívüli tehetséggel megáldott, angolszász műveltségű tagja volt, akit I. Ferenc király 1834. március 9-én nevezett ki csanádi püspökké. 1840 novemberétől hat hónapon át diplomáciai kiküldetésben Rómában időzött, ahol kitűnő diplomáciai érzékének köszönhetően elérte, hogy a reverzális nélküli házasságoknál engedélyezzék az „assistencia passiva”-t, továbbá biztosította a trienti forma nélkül kötött vegyes házasságok hallgatólagos elismerését is. 1843. július 6-án nemesítették, október 7-én pedig a Magyar Tudományos Akadémia is tiszteletbeli tagjává választotta. 1837-től 1847-ig a Nagyváradi Királyi Akadémia igazgatója és tankerületi főigazgató volt. Temesváron az 1840-es évek első felében először filozófiai, majd jogi fakultást alapított. Apponyi György kancellár szerette volna áthelyeztetni a Váci püspökség élére, és egyúttal rábízni az egyetem és az egész magyar oktatásügy irányítását, de erre végül nem került sor. Lonovics több reformpárti politikussal is jó kapcsolatban volt, pártolta a Duna–Tisza-csatorna és a Szeged–Temesvárasútvonal megépítését, a Temesvári Takarékpénztár létrehozását, és az ottani zenei egyesületet is, továbbá buzgón látogatta egyházmegyéje plébániáit. 1847-ben támogatta a Konzervatív Párt választási küzdelmét egyházmegyéje területén a liberálisokkal szemben, miközben egészsége helyreállítása érdekében a marienbadi fürdőt is meglátogatta.⁵

A csanádi püspök tagja volt az 1848. március 15-én Bécsbe induló országgyűlési küldöttségnek, majd március 18-án Pozsonyban, az országgyűlésen kijelentette, hogy „én is részemről kész vagyok a papi dézsmáról lemondani s ez áldozatot is

a haza oltárára letenni”⁶. A lemondás hátterével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a tizedről való lemondás a Csanádi egyházmegyében nem okozott olyan súlyos problémákat, mint pl. Szepesben, ahol a papság jelentős hányada koldusbotra jutott és állami segílyre szorult, mivel az általunk vizsgált püspökségben alig volt rá példa, hogy a papság a tized tizenhatod részéből (sedecima) jövedelemkiegészítést kapott.⁷ Március 19-én Lonovics azt írta papjainak, hogy az új törvények (mindkét tábla 18-án fogadta el a közteherviselésről, az úrbéri szolgáltatások utólagos állami kárptálassal történő azonnali megszüntetéséről, és az egyházi tized eltörléséről szóló törvényjavaslatokat) nagy jótéteményt jelentenek a népnek és a papságnak, 23-án pedig az uralkodó főkegyúri jogát védte a liberális főrendekkel szemben.⁸

Makón a plébánosi javadalmat a szegedi születésű Makra Imre töltötte be. Szülővárosában járt gimnáziumba, majd a pesti központi szemináriumban folytatta tanulmányait. Pappá szentelését követően 1822-től a püspöki udvarban alkalmazták Temesváron. Volt püspöki leváltáros és aulista, ceremonárius és konzisztórium-i jegyző is. 1831-től guttenbrunni plébánosként szolgált, majd 1835. december 30-án püspöke makói plébánosná nevezte ki. Beiktatására 1836. február 9-én került sor, egyúttal rendes kerületi esperessé nevezték ki.⁹ Makói kinevezéséért mind ő, mind pedig édesapja, Makra Ferenc levélben mondott köszönetet Lonovics József püspöknek.¹⁰ A plébános „házanépet” házvezetőnője, szakácsa, két cseléd és egy háziszolga képezte.¹¹

Az 1859-es egyházlátogatás alkalmával előjárói így jellemezték a magyarul és németül beszélő Makra Imrét: „Lelkiismeretét a Szentszék részéről bűnbánat számára megállapított időben megtisztítja. Adósság nem terheli. Plébániájától nagyon ritkán van távol, az éjszakát nem tölti a plébánia épületén kívül, hacsak a szükség nem kényszeríti. Helyzetének megfelelő élelmet és ruházatot használ, amennyire lehetőségei engedik. Szerencsejátékokkal nem foglalkozik, a világiak tisztességes vendégeit nem kerüli, de kapzsi és törtető módon nem keresi. Az érzékibb nemet óvatosan kerüli. Nyerészkedéssel és kereskedelemmel nem foglalkozik.”¹²

Az 1848. márciusi események közepette Makra Imre levélben köszöntötte püspökét névnapja alkalmából, amely jókívánságokért a püspök szintén írásban mondott köszönetet.¹³ Az espereskerület, illetve a makói plébánia protokollumában 1848. március-április folyamán alig olvashatunk egy-két bejegyzést, pedig a háttérben fontos folyamatok zajlottak. Bánhidya Albert, Csanád megye másodalispánja az áprilisi törvények közelgő szankcionálására utalva március 29-én arról tudósította a makói plébánost, hogy Magyarország Őfelsége kegyelme által megnyerte, amit régóta óhajtott, a felelős minisztériumot, így „a független országok közé soroztatott”. Ennek megünneplésére valamennyi templomban „hálaadó isteni szolgálatot” kellett tartani a vármegye templomaiban.¹⁴

Lonovics püspök aznap, Pozsonyban kelt levelében tudatta az uralkodó elhatározását a „nemzeti őrsereg” felállításáról, amelynek feladata a rend, a béke, a nyugalom, a személy- és vagyonbiztonság fenntartása. Miután az országnak vannak olyan területei, ahol ettől elborzadnak vagy azt összekeverik a hivatásos katonasággal, felszólította papjait, hogy ne a szószékről, hanem magánbeszélgetések során világossítsák fel híveiket a valós helyzetről.¹⁵ Április 16. és 24. között a makói kerületben is köröztették a püspök nemzetőrséggel kapcsolatos, március 29-i felszólítását.¹⁶ Makón viszonylag későn kezdődött a nemzetőrség megszervezése.¹⁷ Ez érthetővé teszi, miért kellett a haza védelméről részletesen beszélnie a makói plébánosnak „V. Ferdinánd dicső születésünnepé” alkalmával tartott prédikációjában a haza védelméről. Az ünnepi misét április 25-re rendelték meg a hatóságok, miután az eredetileg a nagyhétre esett, de Makón a katolikus templomban azt április 30-án tartották meg.¹⁸

Makra Imre történeti visszapillantással kezdte szentbeszédét, majd rátért az aktuális eseményekre: eszerint „dicső őseink” győzelmes fegyverekkel foglalták el ezt a hazát, és most felséges „Királyunknak jutott a dicsőség a magyar alkotmányt az idő szelleméhez idomítani”. Az országgyűlés nemesi osztálya – méltányolva a nemzet kívánságát – megosztotta kiváltságait a föld népével. Az uralkodó szentesítette az áprilisi törvényeket, és ezzel a nemzet elnyerte törvényes függetlenségét. A méltó ünneplés – Makra Imre szerint – azt jelenti, hogy megismerjük, majd teljesítjük is polgári kötelességeinket. Első és legszentebb kötelességünk, hogy féljük az Istent. Ha megfeledekezünk Istenről, akkor „ott a bűn üti fel pusztító táborát”.¹⁹

„A második, nem kevésbé szent kötelessége a polgárnak a hon szeretete” – folytatta a plébános. Egy „benső erő”, a honszeretet vonz szülőföldünkhöz, de ez még nem valódi hazaszeretet. Az igazi honszeretet ugyanis „tettekben nyilvánul, s ha hon java kívánja, áldozatra is kész”. Minden polgárnak elő kell mozdítani a „közjólétet”, és teljesítenie kell kötelességeit. A hazaszeretetből következik, hogy szeretni kell a haza valamennyi fiát is. „Megemlítsem-e – folytatta Makra Imre –, hogy a honszeretet e fölött minden jó polgártól megkívánja, miszerint a hazát fenyegető vész idejében hazájáért fegyvert fogjon, annak kül-, s belső ellenségeivel elszánt, hős lélekkel megküzdjen, a megtámadó ellenséget hazája szent határaitól visszaverje, a benső ellenség által a csendet, rendet, személy-, és vagyonbátorságot megháborítani, békés polgártársa tűzhelyét felforgatni ne engedje.”²⁰

Az alkotmányos polgár harmadik szent kötelessége a király tisztelete. Ahol a királytól megtagadják a törvényes engedelmisséget, „ott szomorú felbomlás fenyegeti a társas életet”. Befejezésül leszögezte, hogy Isten rendelésével szegül szembe az, aki a felsőségnek, a hatóságoknak ellenszegül, majd felszólította híveit, hogy

imádkozzanak fejedelmünkért, „dicső országlásáért”. Egy naponkénti imát is javasolt híveinek, amely röviden összefoglalta a „törvényesített forradalom” hitvallását:

„Tartsd meg Isten a Királyt,
Védjed a magyar hazát,
Istábold Kormányunkat
Áldj meg mindnyájukat.
Amen.”²¹

1848 májusában egyre érezhetőbbé vált Makón is a délvidéki nemzetiségi feszültségek növekedése. Makra Imrét püspöke – a politikai helyzetre való tekintettel – saját kérésére felmentette a plébániák látogatásának kötelezettsége alól.²² Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter már 10-én arról írt, miszerint lehetetlen, hogy a nép, amely „a múlt országgyűlés által adott anyagi és szellemi jókat már tetteleg élvezi, a rend útjáról kitérne”, ha azok, akiknek ez kötelessége, elmagyaráznák neki, hogy soha senki azt meg nem tette, mint a rendek, akik maguk helyébe a népet emelték. Kérte az ország egyházi elöljáróit, minden erejükkel hassanak oda a nép felvilágosítása érdekében. „Arra munkálni, hogy a nép jóakarátú és értelmes felvilágosításokban ne szűkölködjék, mindenkinek kötelessége; mindenek felett pedig kötelessége azoknak, kikre a népnek erkölcsi és vallásos oktatása van bízva” – írta.²³ A kormány rendeleteit az egyházmegyében pontosan kihirdették a szószékből, így Szemere Bertalan belügyminiszterét is, aki a lázadók által okozott károkat a bűnösökön túlmenően az érintett községekkel akarta megtéríteni.²⁴ Lonovics 19-én küldte szét egyházmegyéjében Eötvös levelét, és egyúttal örömet fejezte ki, hogy megyéje lelkészei a közcsend s nyugalom, a „tulajdon szentsége” és a törvényes eljáróság iránti engedelmesség megőrzése érdekében mindent megtesznek.²⁵ Szintén ekkoriban engedélyezte a magyar nyelvű hivatalos levelezés esetén a magyar köriratú pecsétek használatát,²⁶ és ekkor utasította papjait, hogy intsek türelemre híveiket a zsidósággal szemben.²⁷

1848. május 18-án tartottak a Makói espereskerület lelkészei gyűlést a nemzeti zsinatra és a remélt egyházmegyei szinódusra való felkészülés jegyében. Legfontosabb követelésük a megyei zsinat összehívása volt, amit azonban Lonovics csak a nemzeti zsinatot követően akart összehívni. A makói kerület lelkészei üdvözölték hazánk kivívott függetlenségét, és utaltak arra is, hogy Franciaországban és Németországban is napirenden van az állam és az egyház szétválasztása. Osztottak a „fölszabadított nép örömeiben”, egyúttal szorgalmazták az állam és az egyház közti viszony megváltoztatását (a katolikusok autonómiájának életbe léptetését) is, amit a hívők bevonásával láttak megvalósíthatónak: „Sőt, mivel az egyházi ’s világi katolikusok vallási érdeke egy és ugyanaz, megyei zsinatunkban, a keresztény hajdankor

ős szelleme szerint, az egész megyei katolikus közönséget óhajtánók képviseltetni, nem lévén nekünk a világ előtt semmi takarni valónk.”²⁸

A makói kerület papsága büszkén hirdette a változások szükségességét: „Mi polgárai vagyunk, s akarunk lenni a magyar hazának, a polgárok terheiben ’s kötelességeiben örömet osztozunk, s ennél fogva polgári jogokat is igénylünk; de szabadok akarunk lenni úgy az egyházi körben, mint a politikai téren.” Felvetették a főpásztorok kinevezésének eddigiektől eltérő módját, az alsópapság kor szükségleteihez illő ellátását, tanintézetek biztosítását, a katolikus egyház autonómiájának törvénybe iktatását és az egyházmegyei nyugdíjalap reformját. Kéréseiket a nagyobb nyomaték kedvéért sajtó alá bocsátották.²⁹

Lonovics püspök 1848. június 13-án válaszolt a kerületi gyűlés javaslataira. A megyei és nemzeti zsinat tartására vonatkozó kérelmet már teljesítette – kezdte válaszát –, továbbá örömeinek adott hangot, mivel a kerület papsága „épületes részvétellel” figyeli az egyház érdekeit. Leveléből az is világossá vált, hogy a nemzeti zsinat előtt csak papi tanácskozást, nem pedig egyházmegyei színódust akar tartani. Öröm volt számára, hogy „kerületbeli lelkésztársai” épületes részvétellel figyelik az egyház érdekeit. A magyarhoni főpásztorok figyelmét sem kerülték el ezek a problémák – folytatta a püspök –, de az egyházi törvények nem engedik, hogy a világi katolikusok a megyei, illetve a nemzeti zsinaton részt vegyenek. Remélte, nem a püspöki hatalommal kapcsolatban óhajtának zsinati intézkedést, „mert a főpásztorok kormányzási joga isteni eredetű lévén, annak korlátozása vagy ’kezelésének megállapítása’ megyezsinati tanácskozás tárgya nem lehet.”³⁰ Ugyanakkor pozitívan reagált a papság nyugdíjával kapcsolatos javaslatokra, amelyek megvitatását a zsinatot előkészítő tanácskozásra halasztotta.³¹

1848 júniusában engedélyezte a makói kerület lelkészeinek kérésére Lonovics püspök, hogy a hozzá intézett kérvényeket, illetve a kerületi jegyzőkönyveket magyar nyelven terjesszék fel.³² A hónap végétől az első népképviselői országgyűlésért „minden vasár és ünnepnap a nagymise után öt miatyánk és üdvözlégyet” imádkoztak a templomban a hívek anyanyelvén, a papok pedig a szentmisékben a mindennemű szükségre meghatározott és a békéért előírt könyörgést is elmondták.³³

Július elején Makra Imre egy újabb segédlelkész alkalmazását kérte előljárójától. Mint írta:

„Jó ideje immár, hogy egy segéddel húzom a jelen körülményekben kétszerezsen terhes igát; de még fontosabb tekintet alá esik az, hogy minden órán várom a fölhívást, hogy egyikünk az indulásra kész megyei nemzetőrséget táborba kísérje, mit nem csak a veszély fenyegette haza iránti kötelességből, de meg kell tennünk azon okból is, mert mi a hazafiúi ezen kötelességről a néphez már sokat szólottunk.

Ily népes s terhes ellátású egyházat, mint a makói, ily körülményekben, mint a mostaniak, egy lelkészre hagyyni nem lehet.

Esdek tehát Méltóságodnak, méltóztassék a körülményeket tekintetbe venni s mellém mielőbb még egy segédet annál is inkább rendelni, mivel Makón állíttatott fel a kórház is, azon nemzetőrök részére, kik nemcsak Csanád megyéből, de a szomszéd megyékből is táborba kelnek, ha majd a szükség parancsolta harcban a hazáért megsebesülnek.³⁴

Fábry Ignác püspöki helynök erre először Köszegehy Antalt,³⁵ majd az ő helyére az aradi származású Varjassy (Vranovits, Varjasi) Jakabot (1820–1886) rendelte Makóra, aki szívesebben maradt volna Szegeden, és sokáig halogatta az elindulást. 1848 szeptemberében Varjassy is részt vett Gaal Damaszcén, Szabados József és Bizek Károly társaságában a megyei „köztanácskozmányban”, amely a tervezett nemzeti zsinat előkészítését szolgálta, és amely a polgárháborús helyzet miatt dolgavégezetlenül oszlott szét.³⁶

1849. február 21-én jelentette a makói helynökségnek Makra Imre makói esperes-plébános, hogy Varjassy beállt a honvédek közé, és – ezt már mi tesszük hozzá – nevét is valamikor ekkortájt magyarosíthatta.³⁷ A 42. honvédszázalójban, majd a makói térparancsnokságon szolgált. 1849. április 9-én áttért a református hitre, és feleségül vette Temesváry Gizellát. Részt vett a délvidéki hadjáratban, május 13-án hadnaggyá léptették elő a 104. honvédszázalójban. Július 14-én megsebesült a hegyesi ütközetben.³⁸ Fábry Ignác káptalani helynök csak annyit tudott róla 1850. március 28-án, hogy áttért a református hitre, és törvénytelen házasságra lépett egy lánnyal. Mint egykori honvédet, az osztrákok besorozták a császári hadseregbe.³⁹ 1852-ben Csajághy Sándor püspök arról értesítette Ébner József pécskai plébánost, hogy Varjassy Jakabot kiközösítették a katolikus egyházból.⁴⁰

Visszatérve 1848 júliusához, a makói római katolikus közönség Csanád vármegye állandó bizottmányához folyamodványt nyújtott be, „melyben a harangoknak eddig az egyház pénztárába folyt és ennek szükségeire fordított jövedelmét” a község pénztárával kérte egyesíteni. A csanádi szentszék azonban – Makra Imre véleményével egyetértve – elutasította az egyház jövedelmének eltulajdonítását.⁴¹

A hivatalos lap, a *Közlöny* tudósítójának is feltűnt a nemzetőr csapatok lassú, vontatott gyülekezése Makón: „Átalán véve, rendes községeinkből való őrseregek e' hazafias kötelesség teljesítése iránt nem a legnagyobb rokonszenvvel vannak. Oka: a külső mezei munkától elfoglaltatás, [!] s ezen ürügy alatt alattomban félreértelmező némely álpróféták mételyes beszédének a népre kedvező hatása; a népnek a fegyverben nem csak gyakorlatlansága, hanem a' régi rendszer következtében azzal általános ismeretlensége, és mind ez ideig is védelmi eszközök nélkül léte.”⁴²

A július 19-én tartott bizottmányi ülésen vetődött fel, hogy lelkészeknek is el kellene kísérni a nemzetőröket a táborba. Makra Imre így tudósította az egyházmegye vezetését a kialakult helyzetről:

„Csanád megye által folyó hó 19-én Makón tartott bizottmányi ülésen, a holnapi napon táborba indítandó megyei nemzeti őrsereghez a római katolikusok részére tábori lelkésznek kineveztetvén; a körülmények kötelességemé teszik, hogy az indulókkal magam elinduljak.

Szándékom egyedül az lévén, hogy ezen készségemmel is buzdítsam azokat, kiket a csend, rend és béke fenntartására és a haza védelmére felsőbbi rendelet-nél fogva többször ösztönöztem; egyházamtól és kerületemből legfejebb 14 napig maradok távol, amidőn, ha szükség leend, segédem egyike által váltatom majd fel.

Egyházam körül, távollétem idejére kellően intézkedtem, kerületembe az eddig eljutott körrendeleteket kiküldöttem, a nemzeti zsinatban tárgyalandó pontok feletti tanácskozás végett jövő augusztus hó 16-ra rendkívüli kerületi gyűlést hirdettem. Ezek fölött a lefolyt tanévben a kerületi elemi tanodai ifjúság szám szerénti jegyzékének béküldését, segédemnek oly utasítással meghagytam, hogy mihelyt az általam mai napon felszólított tanodai igazgatók részletes jelentésüket ez iránt beadják, azokat egybefoglalva legottan útnak indítsa.”⁴³

Július 22-én tudatta a csanádi káptalan, hogy Lonovics Józsefet az uralkodó egri érsekké nevezte ki, a csanádi püspökség élére pedig Horváth Mihályt emelte fel.⁴⁴ Közben Makra Imre számára augusztus 1-jén véget ért a tábori szolgálat. Augusztus végén a császárpárti Fábry Ignác püspöki helynök lemondott, és helyére Lonovics a magyar kormány iránt lojális Róka József éneklőkanonokot nevezte ki.⁴⁵ 1848 szeptemberében a horvát veszély elhárítása érdekében utasították a papságot, hogy a szószékről olvassák fel a kormány rendeleteit.⁴⁶ A makói nemzetőrség tagjai rendszerint elhanyagolták a fegyvergyakorlatokat, ezért Szórád János őrnagy, a Csanád megyei nemzetőrség parancsnoka – immáron sokadik alkalommal – Makra Imre segítségét kérte:

„A makói nemzetőrség nem fogván fel a hon veszedelemben létét, nem a nemzetőrség dicsőségét s szükségét, oly hanyagul jár el hivatásában, hogy minden becsületes magyarnak csak borzadni kell a lelketlenségétől, mit naponta szomorúan tapasztalok.

Megkérem ezek nyomán Főtisztelendő urat, mint kinek a szó-szentszékéből szavai a népre legnagyobb hatással vannak, szíveskedjen a legközelebb reánk jövő vasárnapon a népnek értelmébe önteni, miszerint a Hon jelen körülményei között csak a fegyver a szer, mellyel Honunkban, városunkban s nemzetiségünkben magunkat fenntarthatjuk, s akkor is csak úgy, ha a fegyverrel bánni tudunk, azért a fegyvergyakorlatra megteendő rendeleteimet úgy nézzék, mint legszentebb kötelességüket, mellyel Istennek, a Hazának, s önmagának minden becsületes magyar tartozik –, tudtokra adván egyszersmint azt is, hogy magam szégyelleném, ha találkoznék magyar, kit most fenyegetéssel vagy éppen az előírt büntetésekkel kellenék fegyvergyakorlatra kényszeríteni.”⁴⁷

1848. november 2-án Róka József helynök a temesvári főhadparancsnoksággal, illetve várparancsnoksággal elmérgesedő viszonya miatt Makóra helyezte át székhelyét. Az egyházmegye kormányzata azonban nem ekkor, hanem majd csak 1849. február 10-én szakadt ketté.⁴⁸ November végén, illetve december első két hetében olvasták fel a makói kerület templomaiban a püspökök október 25-én kelt pástorlevelét, amely a magyar kormány támogatására szólította fel az embereket. Róka József helynök annyit fűzött hozzá a körlevélhez, hogy a „hazának megmentése, s az e célra vezető eszközök lelkiismeretes használata nem csak honpolgári, hanem vallási szoros kötelességünk is”.⁴⁹ A magyar kormány rendeleteit 1849 januárjában is kihirdették az egyházmegyében, így például a papságnak kellett megmagyarázni a híveknek, hogy tilos az ellenségnek árut szállítani, illetve azzal levelezni. Makón arra is volt példa, hogy Csanád megye kérésére a szószekről olvasták fel és magyarázták meg a képviselőház 1849. január 13-i ülésének jegyzőkönyvét.⁵⁰

Makra Imrének az ordináriusaival kapcsolatos viszonyát beárnyékolta a 15 öl puha tűzifáért folytatott heves küzdelme. Kőszeghy László püspök 1803. szeptember 26-án tartott egyházlátogatása során a makói két káplánnak 75-75 forintot (ft-ot), a plébánosnak pedig 15 öl puha tűzifa kiutalását rendelte el az uradalmi pénztárból. Török Antal püspök ezt megszüntette, majd hasonlóan járt el Lonovics József is. Azonban Makra elődje, Róka József makói plébános felterjesztésére mind neki a 15 öl tűzifát, mind a káplánoknak a 150 ft-ot kiszolgáltatták. Makra 1836. március 1-jén váltotta Rókát a makói plébánián. 1848 szeptemberéig a 150 ft-ot megkapta, de a 15 öl tűzifát nem, pedig 1840-ben ezt is kérvényezte püspökétől. Ezért 1849. január 26-án kérte Róka József helynöktől (a korábbi makói plébánostól) a 15 öl tűzifa kiszolgáltatását és a káplánok további támogatását. A kérésre Horváth Mihály kinevezett püspök válaszolt, akit időközben beiktattak a püspöki javak élvezetébe.⁵¹

A kinevezett püspök mellőzte azt a kérdést, hogy Kőszeghy Lászlónak volt-e joga utódaira nézve kötelező vállalást tenni. Rámutatott arra, hogy a makói plébános a törvény szabta 1 telek helyett 2½ telket nyert; ez és az ágybér bőven elegendő a plébános és a két káplán javadalmazására. Egyetlen irat sem bizonyítja, hogy Török ezt utódaira is értette, 1822-ben pedig azért helyezték vissza a plébánost ágybéri jogaiba, hogy káplánjait el tudja látni. Az 1835-ös egyházlátogatás az 1803-as szabályokat megváltoztatta, így szerinte az ajánlat az uradalom tetszésétől függő kegyadomány. „A dolog jogi tekintetben így állván – folytatta Horváth –, az ön által kért 15 öl tűzifát, mely sem maga Kőszeghy László püspök úr, sem utóda által természetben soha meg nem adatott, s legközelébbi elődöm Lonovics püspök által is önnek soha, elődjének pedig rövid ideig, csak személyére adatott meg, miután önnek a város egyébként is elég tűzifát szolgáltat, én sem vagyok hajlandó megadni.” A segédlelkészek 150 ft-ját megadta, sőt elrendelte, hogy azt ezentúl ezüstpénzben

adják ki. Nem kételkedett abban sem, hogy ez Makrát ösztönözni fogja a káplánok fizetésének javítására.⁵²

Makra nem adta fel a harcot, a szabadságharc leverését követően a forradalmárok által elkövetett méltánytalansággként adta elő az ügyet, így aztán Gaál Eduárd – Békés, Csanád és Csongrád megye, valamint Szeged császári biztosa – 1849. november 1-jén elrendelte a 15 öl puha tűzifa kiszolgáltatását, mindazonáltal elvárta az uradalmi ügyész nyilatkozatát is. Makrának azonban nem volt szerencséje, mert 1851-ben az ügy újra az egyházmegye akkori vezetője, Fábry Ignác káptalani helynök elé került,⁵³ így arról ismét le kellett mondania. Ezt erősíti meg az 1859-es egyházlátogatási jegyzőkönyv is, amely szerint 1835 óta „a plébános jövedelméből kiesett 15 öl puha tűzifa”.⁵⁴

1849 február elején a Torontál megyéből a szerb felkelők elől elmenekült lakosság számára rendeztek gyűjtést, Makón 139 ft 30 krajcár (kr) gyűlt össze, amit Makra átadott Mihálovics József akkori csanádi helynöknek.⁵⁵ Március közepén a torontáli menekültek számára a makói kerületből összesen 219 pft 17 kr folyt be (Horváth Mihály 100 pft-ot, Róka József 20 pft-ot adományozott). A kovácsházi lelkész helyben kiosztotta a befolyt adományokat, a makói helynök pedig 151 ft 27 kr-t a Makón tartózkodó legszegényebb menekültek között osztott ki. A fennmaradó 65 pft-ot azzal küldte át Makra Imrének, hogy 15-15 ft-ot a földéaki, a nagylaki és palotai, 20 pft-ot pedig az apátfalvi lelkészhez továbbítson szétosztás végett.⁵⁶

1849. február 21-én a honvédnek állt Varjassy Jakab helyére először Fodor Endrét, majd a rendelkezést megváltoztatva ifj. Arleth Józsefet nevezték ki káplánnak.⁵⁷ A makói nemzetőrség teljesítménye továbbra sem javult, 1849. február 23-án csak kevesen és azok is meglehetősen rendetlenül jelentek meg a gyülekezési helyükön egy riadó után. A hibákat kijavító rendeletet ismét a szószékről kellett felolvasni.⁵⁸ A hónap végén Makra felszólította a makói városi tanácsot, „hogy a makói tábori kórodában elhunyt sorkatonák s honvédek temetéséhez koporsót adjon a város részéről, hogy így a rossz hatás, mellyel azoknak koszos, s ruházat nélküli eltemetésök a népre van, elháríttassék”.⁵⁹

A plébániai adminisztrációt főként a házasságkötésekkel kapcsolatos háromszori kihirdetés alóli felmentések, illetve a halotti bizonyítványok kiállítása terhelte meg. Így kért és kapott például a háromszori kihirdetés alól mentesítést 1849 tavaszán Magyar János és Czákó Rozália, akik mindketten Nagybecskerekéről menekültek el.⁶⁰ Szintén rendszeresen adtak kölcsön bizonyos összegeket az egyházközség pénztárából is. 1849. március 3-án Mihálovics József ideiglenes helynök arról tudósította a plébánosokat, hogy „jelen helyzetben az olajszentelést nem tudják honvégezni”, ezért Nagyváradról fognak szentelt olajat hozatni. A keresztkút szentelését pünkösöd előnapjára kellett halasztani, szent olajért pedig húsvét utáni 2. vasárnap kellett eljönni Makóra, a püspöki palotába.⁶¹ A makói helynökség május 5-én kelt

rendeletének megfelelően „a nyert győzedelmek” megünneplésére a makói egyházban május 28-án 9 órakor került sor, egy nappal később pedig az elesettekért tartottak gyászmisét.⁶² 1849. május 18-án döntött a makói szentszék arról, hogy június 4-én Makón újra elindítják a papnövendékek oktatását.⁶³

Az események rekonstruálása 1849 májusától kezdve egyre nehezebbé válik, mivel a szabadságharc leverését követően a politikailag kompromittálónak tűnő határozatokat ollóval kivágták a protokollumokból, a vonatkozó iratokat pedig igyekeztek megsemmisíteni. Annyit így is meg lehet állapítani, hogy Makra Imre részt vett a Makón ülésező szentszék munkájában. Május 9-én Makra a magyarországi minisztériumhoz fordult a temetőben lévő fű község általi eltulajdonítása miatt.⁶⁴ Ezt a tiltakozást 1849. október 31-én megismételte, igaz, akkor már Dégi István bíró lépését „némely népizgatók” hatásának tulajdonította.⁶⁵ A háttérben az állhatott, hogy a hívek ekkoriban rendszeresen megtagadták a makói lelkész járandóságainak a kifizetését, így a plébános kénytelen volt a makói járás főszolgabírójának segítségét kérni.⁶⁶

Június 4-én érkeztek meg a keresztes hadjárat kihirdetésével kapcsolatos minisztériumi rendeletek, amelyeket a makói espereskerületben pontosan betartottak.⁶⁷ Az erről készült jelentéseket Makra Imre esperes-plébános június 25-én mutatta be a makói helynöknek, aki ekkor már ismét Róka József volt, és külön is megemlítette „a makói egyházban végzett közkönyörgést”.⁶⁸ A makói plébános június 27-én az általa ingyen szolgáltatott misebor „illő áron” történő megtérítését szorgalmazta az egyházi pénztárból.⁶⁹ Mivel a hadihelyzet kezdett aggasztóvá válni, augusztus 1-jén az alespereseket – amennyiben megszakadna kapcsolatuk az egyházmegye vezetésével – további, széles körű felhatalmazásokkal látták el.⁷⁰ 1849. augusztus elején a császári csapatok elfoglalták Makót, Róka József helynök elmenekült. A makói vikáriusi hivatalban egyedül Oltványi Pál maradt, akit Mihálovics József már korábban Temesvárra akart küldeni, de nem vállalta az utat. Most viszont – Fábry Ignác temesvári helynök sürgetésével összhangban – Oltványi Pál összehalkolta az iratokat, és augusztus 18-án szerencsésen megérkezett Temesvárra.⁷¹

Szeptemberben már Makrának – akit nem vontak felelősségre 1848/49-es szerepvállalása miatt – Haynau kiáltványait kellett kihirdetnie. Szintén ekkor került sor Scitovszky János prímás, esztergomi érsek rendeletére a teológiai tárgyak oktatásában és a papsággal való levelezésben a latin nyelv visszahozatalára.⁷² Rózsa Ferenc makói káplán, aki Bécsben, a Pazmaneumban tanult tovább, igazolást kért és kapott arról, hogy nem vett részt a forradalomban,⁷³ a másik káplánt, a református hitre tért Varjassy Jakabot pedig – amint arra már utaltunk – kiközösítették a katolikus egyházból.⁷⁴ A szabadságharc leverését követően az egykori honvéd hadnagy, Varjassy Jakab, aki Battonyán élt, nem tudta elkerülni a felelősségre vonást. 1852. január 17-én szállították el Nagyváradra, hogy ügyét kivizsgálja a hadbíróóság.

Tevékenységéről még Csajághy Sándor csanádi püspöknek is írásban kellett nyilatkoznia. A vizsgálat feltárta, hogy 1849 februárjában elhagyta makói kápláni állását, Szegedre jött, és belépett a honvédségbe. Először a szegedi katonai kerület, majd a hódmezővásárhelyi térparancsnokság irodájában szolgált, azután, 1849. március 4-én Makóra rendelték, ahol néhány napon át honvédtoborzással foglalkozott. Ezt követően visszatért Hódmezővásárhelyre, ahol március 31-én áttért a református hitre, és április 9-én elvette feleségül Temesváry Gizellát. Közben Varjassyt saját kérésére áthelyezték a 42. zászlóaljhoz. Április 10-én Szegedre érkezett, ahol Földváry őrnagy mellett szolgált a 104. zászlóalj irodájában. 1849. május 13-án nevezték ki hadnaggyá, Guyon Richárd hadosztályába osztották be. A fegyverletételig szolgált, de később alkalmatlanság miatt nem sorozták be a cs. kir. hadseregbe.⁷⁵

Ezt követően Battonyára költözött, majd Tarnay László főszolgabíró irodáján dolgozott, végül 1850 októberétől letartóztatásáig becsüsként dolgozott a Nagyváradi Kerületi Széna Bizottmányánál, szintén Battonyán. Mivel feleségével házasságuk során nem tartották be a törvényi előírásokat, ezért azt érvénytelenítették, de 1851. november 5-én Kisperegen újra összeházasodtak. A toborzás esetén Varjassy felsőbb parancsokra hivatkozott, amit vallomásában Makra Imre is megerősített. A nagyváradi cs. kir. hadbíróóság 1853. november 8-án kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélte, az uralkodó azonban ezt kegyelem útján 1854. január 14-én – a vagyonelkobzás fenntartása mellett – a vizsgálati fogság betudásával négyéves várfogságra mérsékelte. 1856-ban amnesztiával szabadult, ügyvédi írnokként, majd jegyzőként dolgozott Battonyán, végül a kiegyezést követően aljárásbíró lett Kisjenőn.⁷⁶

Összegzéséként elmondhatjuk, hogy a makói plébánia történetét 1848/49-ben alapvetően meghatározta a bánsági harctér közelsége. Makra Imre esperes-plébános az alkotmányos monarchia őszinte híve volt, ezt bizonyítja 1848. április 30-án tartott ünnepi szentmiséjén elmondott prédikációja is. Munkája különösen nyáron vált terhessé, amikor a nemzetőrségnek is szüksége volt papra, ráadásul Makón egy kórház felállítására is sor került. A plébános feladatai az ősz folyamán tovább szaporodtak, hiszen a nemzetőrségi szolgálat, illetve a fegyvergyakorlatok értelmét is neki kellett elmagyarázni híveinek. A makói katolikusok derekasan kivették részüket a Torontál megyéből elmenekült magyarok megsegítéséből. Említésre méltó, hogy a makói plébánia egyik káplánja, Varjassy Jakab 1849 februárjában belépett a honvédek közé, ahol később hadnagyi rangot ért el. A makói plébánián és az espereskerületben is pontosan betartották az ún. keresztes hadjárattal kapcsolatos rendelkezéseket, 1848 őszén viszont már Makra Imrének is Haynau kiáltványait kellett kihirdetnie hívei előtt.

JEGYZETEK

- 1 *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII.* Temesvár, d.n. 87–88.
- 2 Valjavec, Fritz: *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert.* Brünn – München – Wien, 1944. 35–45.
- 3 Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848.* Berlin, 1962. 315–355.
- 4 Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 420–429; Valjavec és Winter magyarországi interpretációjáról: Khavanova, Olga – Forgó, András: *Die Rezeption der Werke von Fritz Valjavec und Eduard Winter in den ungarischen Geisteswissenschaften,* In: Fillafer, Franz Leander – Wallnig, Thomas (Hg.) *Josephinismus zwischen den Regimen. Eduard Winter, Fritz Valjavec und die zentral-europäischen Historiographien im 20. Jahrhundert.* Wien – Köln – Weimar, 2016. 240–258.
- 5 Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara-Temesvár. Vergangenheit und Gegenwart.* Timișoara, 1934.109–112.; Roos, Martin: *Erbe und Auftrag. Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923.* Teil 2: vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband b/1800–1850. [München,] 2012. 121–185.; Zakar, Péter – Klieber, Rupert: *Josef Lonovics (1793–1867),* In: *Die Bischöfe der Donaumonarchie 1804 bis 1918. Ein amtsbiographisches Lexikon.* Hrsg. Von Klieber, Rupert. Band I. Die röm.-kath. Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn. Berlin, 2020. 357–361.
- 6 Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése.* Budapest, 2002.30.
- 7 Religio és Nevelés, 1848/2. félév 69. sz. (1848. december 7.) 539–540.
- 8 Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemeztörri iratai. S. a. r. Urbán Aladár. I-II. k. Budapest, 1999. I. k. 152.
- 9 *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums.* Hrsg. von Petri, Anton Peter. Marquarstein, 1992. 1190; Lakatos Pál – Orbán Imre: *Egyházlátogatás a makói Szent István-plébánián 1835-ben és 1859-ben (I. rész).* In: *Történeti tanulmányok 1.* (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve) Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 78. (a továbbiakban: Lakatos – Orbán 1995.)
- 10 Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Personalien Makra Imre 1836. 426. (a továbbiakban: TRKEL)
- 11 Lakatos – Orbán 1995. 108. Igaz, hogy ezek az adatok 1859-re vonatkoznak, de a plébánosok kiszolgáló személyzete csak ritkán változott, többnyire valamilyen egyházfegyelmi probléma esetén, amiről Makra esetében nincs tudomásunk.
- 12 Lakatos – Orbán 1995. 96.
- 13 Lonovics József – Makra Imrének. Pozsony, 1848. március 26. Szent István Király Plébánia Levéltára, Makó Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales de Anno 1848/1849. 1848: szám nélkül. (a továbbiakban: SzIKPL Litt. Off.)
- 14 Bánhidy Albert – Makra Imrének, Makó, 1849. március 29. SzIKPL Litt. Off. 1848: szám nélkül.
- 15 SzIKPL Litt. Off. 1848:706.
- 16 SzIKPL Protocollum Exhibitorum Officii VADiaconalis et Parochialis Makóensis de Anno 1848 (1849) 1848. Nr. 72. (a továbbiakban: SzIKPL Protocollum)
- 17 *Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Szerk: Blazovich László, Makó, 1993. 437.
- 18 SzIKPL Litt. Off. 1848:718, 753.
- 19 *Egyházi beszéd, melyet Ő császári királyi apostoli fősége V. Ferdinánd dicső születésünnepe alkalmával a makói szentegyházban mondott Makra Imre alesperes makói plébános 1848-iki April 30-án.* Szeged, 1848. 3–4. (a továbbiakban: Makra 1848.)
- 20 Makra 1848. 6.

- 21 Makra 1848. 7.
- 22 SzIKPL Litt. Off. 1848:822.
- 23 Eötövös József – Lonovics Józsefnek. Budapest, 1848. május 10. SzIKPL Litt. Off. 1848: szám nélkül.
- 24 SzIKPL Litt. Off. 1848:1017.
- 25 SzIKPL Litt. Off. 1848:944.
- 26 SzIKPL Litt. Off. 1848:953.
- 27 SzIKPL Litt. Off. 1848:954.
- 28 Religio és Nevelés, 5/45. (1848. június 8.) 400–402; a május 18-i felterjesztéseket az eredeti tisztázat alapján közölte *Zsinatok a csanádi egyházmegyében a 19-20. században*. S.a.r., jegyz., bev.: Zakar Péter. Budapest, 2016. 148–154.
- 29 Uo.
- 30 SzIKPL Litt. Off. 1848:1092.
- 31 SzIKPL Litt. Off. 1848:1094.
- 32 SzIKPL Litt. Off. 1848:1095.
- 33 SzIKPL Litt. Off. 1848:1183.
- 34 TRKEL Personalien Varjassy Jakab 1848:1266.
- 35 Életrajza: Zakar Péter: *A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában*. Budapest, 2021. 102–105. (a továbbiakban: Zakar 2021.)
- 36 TRKEL Protocollum 1848. Nr. 1569.
- 37 TRKEL Protokollum 1849. [Makó] Nr. 128.
- 38 Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–III. k. Budapest, 1998–1999. III. k. 426. (a továbbiakban: Bona 1998–1999.); Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez*. Szeged, 1992. 294.
- 39 Fábry Ignác – Scitovszky Jánosnak. Temesvár, 1850. március 28. Esztergomi Primási Levéltár Scitovszky-akták Cat. 21. 1417. cs. Acta Iudicii deleg. polit. Compromissos concernentia. Szám nélküli eredeti tisztázat.
- 40 TRKEL Personalien Varjassy Jakab 1852: 2804.
- 41 SzIKPL Litt. Off. 1848:1281
- 42 Közlöny, 1. évf. 49. sz. (1848. július 28.) 232.
- 43 TRKEL Personalien Makra Imre 1848:1389.
- 44 SzIKPL Protocollum 1848. Nr. 160.
- 45 SzIKPL Litt. Off. 1848:1412.
- 46 SzIKPL Litt. Off. 1848:1629.
- 47 Szórád János – Makra Imrének. Makó, 1848. október 6. SzIKPL Litt. Off. 1848: szám nélkül.
- 48 Zakar 2021. 58–68.
- 49 SzIKPL Litt. Off. 1848:1807.
- 50 Simon József – Makra Imrének. Makó, 1849. január 24. SzIKPL Litt. Off. 1848: szám nélkül.
- 51 Horváth Mihályt 1848. december 25-én iktatták be a püspöki javak élvezetébe. Zakar 2021. 199.
- 52 SzIKPL Litt. Off. 1848:81.
- 53 Makra Imre – Fábry Ignácnak. Makó 1851. január 16. SzIKPL Litt. Off. 1851: szám nélkül.
- 54 Lakatos – Orbán 1995. 111.
- 55 SzIKPL Litt. Off. 1849:105.

- 56 TRKEL Protocollum 1849. (Makó) 151.
- 57 SzIKPL Litt. Off. 1849:129., 136.
- 58 Rendelet. Makó, 1849. február 24. SzIKPL Litt. Off. 1849: szám nélkül.
- 59 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 48.
- 60 TRKEL Protocollum 1849. (Makó) Nr. 141.
- 61 SzIKPL Litt. Off. 1849:144.
- 62 TRKEL Protocollum 1849. (Makó) 1849. Nr. 310.
- 63 TRKEL Protocollum 1849. (Makó) 1849. Nr. 282.; Kováts Sándor: *A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából. 1806–1906.* Temesvár, 1908. 405.
- 64 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 96.
- 65 SzIKPL Litt. Off. Makra Imre – Cs, kir. kerületi főbiztosnak. Makó, 1849. október 31. 1849: szám nélkül.
- 66 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 116.
- 67 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 114.
- 68 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 129.
- 69 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 134.
- 70 SzIKPL Protocollum 1849. Nr. 159.
- 71 *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma.* S. a. r. Ambrus József. Nagykikinda, 1892. 269.
- 72 SzIKPL Litt. Off. 1849:325.
- 73 SzIKPL Litt. Off. 1849:910.
- 74 TRKEL Personalien Varjassy Jakob 1852: 2804.
- 75 Hadtörténelmi Levéltár Nagyváradi cs, kir. hadbíróóság 1852-75 201-209. fol. (a továbbiakban: HL)
- 76 HL Nagyváradi cs. kir. hadbíróóság 1852-75 210-214. fol; Bona 1998–1999. III. k. 426.

**IN THE SHADOW OF CLIO:
WORLD WAR I CAPTIVITY AND HISTORIOGRAPHY**

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

Our study presents the development of research on the POW issue from the Great War to the present day. In doing so, we address the lack of comprehensive historiographical works focusing on prisoners of war during the First World War. We emphasize the social consequences of the neglect of the subject. Furthermore, we examine the evolution of interest in the subject by period. We examine the purpose of the first works on POWs and the main features of the texts published in Hungary, Austria and Serbia, moving from one period to the next. In addition, we try to respond to the changes in attitude occasionally evident in the works. Our study concludes with a summary of the development of Serbian historiography, which may explain the marginalization of the issue of POWs.

INTRODUCTION

The first major international conflict of the twentieth century has always been of great interest. As a result, readers interested in the subject can enrich their knowledge with a vast amount of professional literature. However, these works have serious shortcomings. Most of them deal exclusively with the theatres of war and foreign policy. In contrast, a minority deals with everyday life and the hinterland,

but almost all give only a cursory account of the ordeals of prisoners of war. Hence, Michael Howard's apt comment that „*there has been no shortage of books on the topic of First World War in the last half-century, but if we count them all, we learn very little from them.*”¹

After the end of the world war, the neglect of prisoner of war problem across Europe had severe consequences. On the one hand, our knowledge about prisoners of war is still incomplete and superficial. On the other hand, because the perception of the time was that being a prisoner of war was a disgrace, researchers mostly ignored this issue, which meant that former prisoners of war could not take their rightful place among veterans.²

Interest in the Great War faded after the Second World War, and it was not until the end of the 20th century that the topic generated serious interest. However, the issue of prisoners of war remained obscure. The status quo of almost a century began to change with the new questions raised during the centenary and pre-centenary periods, including the bottom-up presentation of historical events. Despite this, the lack of interest in prisoner of war issues and the lack of research on the subject remains a severe problem, and the lack of literature is particularly true for the former Austro-Hungarian Empire.

HISTORIOGRAPHICAL CONTEXT: LITERATURE ON CAPTIVITY IN AUSTRIA, HUNGARY, AND SERBIA

The history of captivity, an inevitable part of the First World War, spans longer than the armed conflict. It begins in August 1914 and ends in the summer of 1922, when the last groups of prisoners of war leave Soviet Russia from the port of Vladivostok. From Rachamimov's research, we know that prisoners spent an average of 3–4 years in captivity, and most of them were able to return home in 1918–19. However, this was not necessarily the case for prisoners in the Russian Empire. German, Austro-Hungarian, and Turkish prisoners taken to Siberia during the war were not allowed to return until 1921–22. Their number may have been approximately 430 thousand.³

In the period following the First World War, the processing of the history of POWs was similar in both Hungary and Austria. The main intention was to familiarise the public with the issue of prisoners of war. The main feature of the post-war POW literature was that it was written mainly by people who had been POWs themselves or by senior officials directly connected to the issue through their work. In the case of Austria, this is particularly true, as is the fact that the prisoners of war in Russia have been the main focus of attention. The main reason for this is that it was the country where the most significant number of Austro-Hungarian

prisoners, some 2.1 million,⁴ were held, and from where members of the International Red Cross most often reported inhuman treatment.⁵ By the time the Monarchy collapsed, only 4.595 officers and 675.719 soldiers had returned home.⁶

The above facts explain the initial interest in the subject. The first major work on the issue was written by the Swedish nurse Elsa Brändström, entitled *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920*.⁷ The importance of this work lies in the fact that the author describes in detail the living conditions of German and Austro-Hungarian soldiers. From Rachamimov's research, we learn that he got his information first-hand, as Brändström, the daughter of the Swedish ambassador and a patron of the Swedish Red Cross, coordinated the relief of prisoners of war for more than five years. Her work has taken her to Russia, where, faced with the problems of the international laws of war, she has raised awareness of the importance of renegotiating them.⁸ Her work is essential because - unlike most Red Cross nurses - she had a deep knowledge of the conditions of captivity and, unlike others, Brändström did not write her work based on national stereotypes.

In the case of Austria–Hungary – in addition to the Red Cross –, we must also highlight the publication work of the following high-ranking officials:

1. Ernst Streer Ritter von Streeruwitz (1874-1952),⁹
2. Heinrich von Raabl-Werner (1875-1941),¹⁰
3. Maximilian Ronge (1874-1953).¹¹

The authors mentioned above are essential because, on the one hand, they have collected useful, factual information on prisoners of war and, on the other hand, in their treatment of the subject, they provide an insight into the attitude of the military and civilian leadership of the dualist Monarchy towards the prisoners of war.¹²

During the war, Streeruwitz¹³ was head of the Prisoner of War Department 10 of the Imperial and Royal War Ministry and had easy access to prisoner of war documents. A large part of his work concerns the treatment of Russian prisoners and addresses the dualist state's political activism relating to prisoners. His work, *Kriegsgefangene im Weltkrieg 1914-1918*, was never published in print, but its manuscript is still accessible in the Heeresgeschichtliches Museum in Vienna.¹⁴ In it, based on Rachamimov's summary, Streeruwitz formulated the following interlocking arguments:

1. the main reason for the suffering of Austro-Hungarian prisoners of war in the First World War was the non-compliance of the Russians with the Hague Convention,
2. the Austro-Hungarian government, taking a high moral ground, did not take revenge on the Russian POWs, although the military leadership¹⁵ demanded it,

3. aid packages could only alleviate the suffering of Austro-Hungarian prisoners in Russia,
4. the aid was insufficient because of state deficiencies.¹⁶

Building on the above arguments, Streeruwitz interpreted that there was no reason for the families of prisoners of war to regard the Monarchy with hostility. That said, we believe that the deflection of blame and anti-Russianism may have played a significant role in forming this opinion.

Heinrich von Raabl-Werner was, similar to Streeruwitz, a high-ranking official who handled prisoner of war affairs from the outbreak of the war until the last official prisoner shipments returned home in 1922. He also had access to archival sources, and, echoing Rachamimov, we stress his willingness to admit the mistakes made by the Austro-Hungarian Monarchy in the POW issue. Nonetheless, despite this, he, too, blamed the other side for the damage and suffering caused.¹⁷ His works loosely related to our theme are titled *Österreich-Ungarns offizielle Kriegsgefangenenfürsorge*¹⁸ and *Der Einfluß der Propaganda unter den Kriegsgefangenen in Rußland auf den Zusammenbruch Österreich-Ungarns*.¹⁹

The third person was General Maximilian Ronge, head of the intelligence bureau, mainly responsible for eradicating anti-Bolshevik and anti-Habsburg sentiment and the repatriation of prisoners of war. His memoirs *Kriegs- und Industriespionage: 12 Jahre Kundschaftdienst*, published in 1933, provide an insight into the attitude of the Monarchy's military leadership towards prisoners of war.²⁰

One can conclude from the work of the above authors that the first post-war writings focused mainly on the humanitarian treatment of prisoners of war and explained the violation of the international laws of war by the principle of reciprocal treatment.²¹ The main intention of the three high-ranking officers' works was to justify their wartime actions since they omit from their writings the steady deterioration of conditions from the second half of the war onwards and classify it as mere enemy propaganda.

The most complex recollection of the experience of POWs is that of Austria. The Austrian Prisoner of War Association published the work in 1931 under the title *In Feindeshand*. The work contains narratives published after the war, written mainly by officers. These texts appeared as essays, memoirs, and diaries. The source collection includes the writings of 477 prisoners of war. According to Rachamimov, only 30 of the 477 contributors to the volume were man-at-arms. Despite this, the work is of great historical importance, as it has made the lives and ordeals of World War I POWs known to the public throughout Europe.²²

The book intended to prove that the soldiers fell into captivity through no fault of their own and attempt to convince the public to accept this. Nevertheless, the work

has a severe shortcoming as it deals almost exclusively with prisoners of war in Russia²³ This explanation is straightforward. The Russian prisoner of war situation was considered the most inhuman. If we examine Reinhard Nachtigal's calculations, we can conclude that most of the prisoners of the Tsarist empire came from the army of the Austro-Hungarian Empire, some 2.1 million. The death rate was also the highest in Russia, Nachtigal estimates the mortality to have ranged from 400.000 to 470.000 with a death rate of 18-20%. However, some estimates put the mortality rate as high as 40%.²⁴ In comparison, the Monarchy's mortality rate of 7.6% proved to be more favorable, attributed to the proper treatment of the people involved.²⁵

Following the end of the Great War, the issue of POWs was also a severe problem in Hungary, which meant that the general public was generally uninformed. Although Ármin Lóránt, an employee of the Hungarian Red Cross POW office – whose work had enabled him to obtain information on the fate of prisoners from the beginning of the war – wrote a summary of the POW issue as early as 1915,²⁶ it essentially went unheeded.²⁷ The historians recognized the severity of the problem; thus, research on the subject started in Hungary also. As a result, a year before the publication of *In Feindeshand*, in 1930, the Athenaeum Literary and Printing Company published the two-volume *History of Hungarian Prisoners of War*²⁸. This large-scale historical work of 1,000 pages, with many illustrations, is written as a descriptive work on the prisoners of war of the Great War. However, the work offers far more than that. The two volumes deal with the treatment of prisoners of war, from medieval measures to the First World War. The writing devotes a separate chapter to developing international efforts and discusses the ordeals of soldiers captured on various fronts in different units. Hence, the texts provide the reader with much more than *In Feindeshand*. The work discusses those caught in the Balkans, the Kingdom of Italy, Romania, France, and Russia. The readers can also trace the fate of the Austro-Hungarian soldiers captured by the Western forces, and the interested can also find out more about the fate of our prisoners in exotic Central Asia. The monumental work addresses the POW guardianship in Austria-Hungary and concludes with the repatriation of the POWs. From our point of view, this work is of particular importance, as it quotes from diaries and reminiscences whose originals got lost in the storms of history.

In contrast to the above, authors in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes – later the Kingdom of Yugoslavia, which unified after the end of the world war –, showed little interest in the subject. The main issues of Serbian historiography clustered around the borders of the Serbian state, and thus the process of unification was in the spotlight after the First World War.²⁹

We can confirm this by the fact that post-war South Slavic historians tended to focus on the story of the South Slavic volunteers, with a biased, political edge. There

was a simple explanation for this, and the answer is in the above line of thought. The Serbian volunteer corps that emerged from the POW camps were celebrated in Yugoslavia, as authors on the subject argued they had shed their blood for the unification of the South Slavic peoples. This is problematic because we now know that most South Slavic „volunteer” soldiers were not volunteers. Thus the credibility of the claims made in the above mentioned South Slavic works is highly questionable.³⁰

Analyzing the above statements, we can conclude that the POW literature between the world wars had a specific purpose: to educate the public about POWs and raise former POWs to the ranks of World War veterans. Consequently, as Rachamimov concurs,³¹ scholarly works of this period were rare.

With the outbreak of the Second World War, new perspectives appeared, which put the research on the Great War on hold for a long time. The enormous losses in the new world war, especially among civilians, meant that the First World War research became increasingly marginalized. The focus in Central Europe shifted to research on internationalist aspirations. In this context, we can only mention the research of the POWs, who became ‘internationalist volunteers’³² Meanwhile, studies of humanitarian views³³ regarding the Second World War have come to the fore in the West. As a result, research on the Second World War cast a shadow over the First. In Austria, the discourse on the topic almost completely halted, and until the mid-1950s, only a few memoirs and other sources came to light.³⁴ The situation in Austria and throughout Europe only changed with the emergence of younger generations of historians. An early contribution to the study of the First World War was a collection of essays published in 1983.

From the 1990s, there has been a growing interest in the subject. Perhaps this can be explained by the fact that some historians began to look at the POW question through the lens of social history. The latter include Gerald H. Davies’ *The Life of Prisoners of War in Russia, 1914-1918*.³⁵ The one problem with the book is that it makes little distinction between officer and crew POWs. In addition to Davies, by the 1990s, people of different nationalities such as Hannes Leidinger, Annette Becker, Uta Hinz, Richard Speed, Reinhard Nachtigal, Alon Rachamimov, Oksana Nagornaja, Giovanna Procacci, Heather Jones, and many others entered the scene.³⁶ Their research methods are very much related to those mentioned above. The majority of them deal with the role of prisoners in politics and society. Nevertheless, it is worth noting that much of the literature on the subject still focuses on the different camps and the conditions prevailing there, which is a significant gap.

Nachtigal³⁷ is a pioneer in the field of prisoner of war statistics and mortality and addresses the POW situation in Russia and the activities of the Red Cross. Another notable author is Verena Moritz,³⁸ who writes primarily on POW labor.

In reviewing their work, it is evident that the main problem with the subject is that the issue of POWs in Russia is still privileged in comparison to others. Among the more crucial Austrian authors, we can also mention the military historian Manfred Rauchensteiner, former director of the *Heeresgeschichtliche Museum*. In 1993 Rauchensteiner published his monograph *Der Tod des Doppeladlers*,³⁹ which is still considered the definitive literature on the history of the First World War. The work has been revised and expanded several times⁴⁰ and is also available in Hungarian. Rauchensteiner's importance lies in the fact that, unlike previous authors, he devotes an entire chapter to the POW question in the empire while also dealing with the POW practices of the enemy states.⁴¹

Austria has made significant progress in research on the subject and has filled many knowledge gaps. While previously historians had been concerned with the fate of Austro-Hungarian prisoners in enemy countries, more recently – probably because of the broader historical perspective – the prisoners' future in the Monarchy has also gained prominence. The latter was the subject of a major research project led by Verena Moritz between 2014 and 2017.⁴²

Although small in number, research in Hungary began in the 1960s, after the Second World War. This research focused mainly on the fate of Austro-Hungarian soldiers taken prisoner by the Entente, emphasizing Russian prisoners of war. In addition to the above, Hungarian researchers have also paid particular attention to the role of Hungarian prisoners of war in the revolutions in Russia, in line with ideological expectations. The most notable researchers on the topic during the period were members of the armed forces, including Jenő Györkei, Antal Józsa, Alajos Vajda, and György Milei.⁴³ The first studies began to appear in the 1950s. In 1956, György Milei wrote a study entitled *Some questions of the ideological image of the Hungarian communist prisoner of war movement in Soviet Russia*. He deals with the role of prisoners of war in the communist movement in Hungary. He seeks to answer how prisoners of war were acquainted with Leninist ideas and outline the ideological flaws of former prisoners of war, all in the context of Marxism–Leninism, which means that his work requires a solid critical approach to the sources.⁴⁴ Antal Józsa studied the history of Hungarian prisoners of war in Russia and the revolutions in Russia. Thanks to many archival sources, his work is still valid today, albeit with some caution.⁴⁵ Both Györkei and Vajda contributed their names to the topic mentioned above, have numerous associated publications, and have often published together.⁴⁶ It is clear from these that a thematic approach to the issue of captivity had begun, though there was also a centrally established main line of research. Unfortunately, after the initial momentum, research on the history of Hungarian prisoners of war stopped for a long time after mapping the lives of prisoners in Russia.

In 1981, Attila Bonhardt published an excellent article entitled *The Repatriation of Hungarian Prisoners of War in the First World War*,⁴⁷ based on primary sources. One could read for the first time about the method and difficulties of repatriating prisoners. From the 1980s, we can only add the work of József Gál to the list,⁴⁸ which – although it did not receive much attention – was the first in Hungary to examine the somewhat limited economic and social processes in the hinterland during the war. The author describes the circumstances of the mass recruitment of prisoners of war, the process of requesting them, the development of their quality of life, and their ordeals, which lasted for several years. The methodology of his work has been of great help to the author in writing this text.

For a long time afterward, there was no literature on prisoners of war in Hungary. The topic only came to the fore again after the regime transition, especially in the early 2000s. At that time, thematic research began, which continues to this day. A series of researchers discovered the lack of historical literature on the POW camps of the First World War, resulting in a series of works on the history of the camps. These include Zsófia Csák's small monography titled *The History of the Ostffyasszonyfa POW Camp 1915–1918*⁴⁹ and Ferenc Dely's *The Agonies of Home-sickness. Csót-camp, 1915–1923*,⁵⁰ but we also have to mention Tamás Miklós, who deals with the history of the POW camp in Esztergom.⁵¹ Finally, Lajos Horváth's, Attila Nagy's and László Varga's work on the imperial and royal prisoner of war camps in the region of Csallóköz (1914–1918), which follows the fate of the centers in Dunaszerdahely, Nagymegyér, and Somorja from their establishment to their evacuation, concludes the series of works on similar topics.⁵²

Besides the above, the fate of soldiers captured in the territory of the enemy states also came into focus. In 2014, Gábor Margittai published his work *„Ghost Soldiers of Donkey Island”*,⁵³ which tells the story of the soldiers imprisoned on Asinara, Sardinia, from their capture in Serbia to their – in a lucky case – homecoming. In addition to the Italian POWs, the history of the Russian POWs became a subject of great interest again today. However, it has not yet been the subject of a monographic study. Work has also begun on the prisoners of war in Serbia, and Tibor Molnár, the archivist from Zenta, has published several works on the *„death march”*,⁵⁴ but many questions remain unanswered. It is clear from the above that research on the subject gained considerable momentum around the centenary. Still, the thematic analysis outlined above did not include the fate of soldiers imprisoned in the Monarchy. What makes the situation even worse is that the significant monographs and syntheses published in Hungary only deal with POWs in a few sentences, which is problematic because we know that the economy of the Monarchy was saved from collapse thanks to the employment of POWs.

The works mentioned above often fail to describe the living conditions of the prisoners released for labor and the conditions in the POW camps. This is also true in the case of the large-scale work by Ignác Romsics entitled *History of Hungary in the 20th century*, which, in the section on the First World War, only contains the following:

„During the four-year war, the Austro-Hungarian Monarchy armed a total of 9 million men... Of the 9 million, 1.1 million died, almost 3.6 million were wounded, and more than 2 million were taken captive. [...] The prolonged war had profound consequences for economic, social, and political life. The conscription of newer and newer generations caused a serious shortage of labor, which the employment of POWs and women could only alleviate, not replace.”⁵⁵

It is clear from the above quote that, in our view, the issue of prisoners of war within the empire remains inadequately addressed to date. Of course, we cannot ignore that no subject can provide much detail in such monumental histories of states. Still, we nevertheless believe that there are disproportions in the individual chapters. Fortunately, we have witnessed positive changes approaching the centenary. Ignác Romsics's synthesis, entitled *Hungary in the First World War* attempts to describe the ordeals of the prisoners. In the book, Attila Bonhardt illustrates the trial of the Austro-Hungarian POWs in some 30 pages.⁵⁶ The positive influence of the centenary is also evident in later works. Ignác Romsics, in his work *The Great War and the Hungarian Revolutions of 1918–1919*, deals with the issue in more detail, albeit with a mainly economic perspective, and successfully illustrates the indispensability of the prisoners, but also their impact on society. Moreover, it gives us a picture of the severe shortage of labor.

Rural farms and „peasant families suffered above all from the lack of able-bodied men, only partially replaced by prisoners of war assigned to larger farms.”⁵⁷ It was impossible to separate the prisoners of war from the population. As a result, some of „the ‘wives’ who alone ran the farms ended up ‘sleeping with’ the prisoners, often resulting in childbirth. They were later called ‘war children.’”⁵⁸

The above later led to severe tensions between the spouses.

New research – especially local history – has shown that „... the employment of prisoners of war and the Hungarian army stationed in the hinterland helped to alleviate the situation, but could not solve it.”⁵⁹ This also put the masses of prisoners of war in the country through a severe ordeal, as they had to cope with constantly deteriorating food conditions, which also affected their morale. As can be seen from the above, Romsics examines the POW question mainly through the lens of social history, trying to portray a general picture of the difficulties of contemporary Hungarian society and the country's treatment of prisoners of war. However, the author lacks a brief assessment of the everyday life of prisoners of different

nationalities and a sketch of the conditions in the POW camps. The reason for this omission can probably be traced back to the lack of work on the subject.

The analysis above shows that most of the works deal mainly with the soldiers captured by the enemy powers. Neither Austrian nor Hungarian authors have paid much attention to the soldiers held in the territory of the Austro-Hungarian Monarchy. This is also particularly true for the subject of our thesis since the question of Serbian prisoners of war within the empire, especially in Hungary, remains to be comprehensively addressed. Presumably, this may also be due to language barriers, since the sources and articles on the subject are mainly in Serbian and German and less frequently in English. Therefore, understanding the issue is only possible with the help of South Slavic and some Western works and archival sources. However, the problem is that the historians of Yugoslavia have almost exclusively glorified the South Slavic Entente volunteers, emphasizing the importance of internationalism and the coveted political goal. Thus, there was no serious interest in the fate of the soldiers imprisoned in a given country, especially in the West. A change came in the 1990s, precisely at a time of growing disunity and nationalism in Yugoslavia. To some extent, this has left its mark on historical work.

In 1994, in the city of Temesvár, Božidar Panić, Sima Žarkov, Miloš Krstea, and Andrej Kačora published a work *Arad Fortress – Austro-Hungarian extermination camp for Serbs 1914–1918*,⁶⁰ in which the authors describe the fate of civilians of Serbian nationality interned by the Monarchy. The work displays intense nationalism, and its objectivity is highly questionable. The authors often fall into the trap of national bias and speak of outright genocide of internees and prisoners. According to the authors, the Arad camp was an integral part of a vast genocidal system set up by the imperial political and military leadership with the explicit aim of physically eliminating the Serbian people.⁶¹ They obviously cannot substantiate this. Therefore, they base their opinion on the recollections of eight eyewitnesses, which is problematic because, as the authors repeatedly state, there were thousands of internees in Arad at the beginning of the war, many of whom have left behind some written memories. The objectivity of the work is also questionable because several Hungarian and German sources could have shed a different light on the events in Arad during this period of the World War, but the authors did not use them.

For a long time afterward, no other work on the plight of Serbian prisoners of war in the Monarchy was published. Finally, the silence broke with Isidor Đuković's monograph *Nadjmedjer: Austro-Hungarian camp for Serbs, 1914–1918*.⁶² The author tells the story of the POW camp in Nagymegyér, including the treatment of the prisoners of war. The objectivity of the work is highly questionable. It continues the line of thought of the previous article, according to which the Hungarian armed forces carried out a deliberate genocide in Hungary. Of course,

knowing the prevailing conditions in Serbia, this is not the case. We can conclude that the situation in the Monarchy was much more humane and organized. Nevertheless, although they require strong criticism of the sources, many chapters of the work provide valuable information, as they serve as excellent control material. It reveals the daily caloric intake, the types of punishment, sanitary conditions, the number of prisoners of war.⁶³

The most recent work on this topic dates back to 2017. The authors were Isidor Đuković and Nenad Lukić, and the book tells the story of the Nezsider internment camp and the civilians imprisoned there in a more objective way than the previous publications. The most valuable part of the book is the publication of the – presumably complete – list of persons imprisoned in the camp. Nevertheless, the portrayal of the Serbian people as victims remains prominent in writing.⁶⁴

In addition to these works, some other studies also appeared. However, these texts rely primarily on the above works, sometimes summarising the data presented there, so their mention is negligible. However, it is worth mentioning the collection of sources⁶⁵ that greatly assisted the writing of the thesis, published in 1923 and reprinted in 2014, which contains selected WWI letters of Serbian prisoners and provides insights into the mental state of soldiers of the time as well as the treatment of prisoners of war by the warring parties.

Among the works that deal with the issue of captivity, the results of Anglo-Saxon authors that examine the institution of captivity from a subordinate perspective also stand out. These include the works of Heather Jones⁶⁶ and Niall Ferguson.⁶⁷ The former deals with the violence against prisoners of war and the forced labor and repatriation of prisoners,⁶⁸ while the latter examines the issue of POWs from a subordinate perspective.

A SUMMARY OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY

The above historiographical summary shows that the history of Serbian prisoners of war in Hungary during the First World War still needs to be objectively processed. There are several reasons for this. On the one hand, there are the language barriers mentioned above. On the other hand, due to the relatively small number of Serbian prisoners of war,⁶⁹ the number of memories left behind is much lower than that of Russian prisoners, making it even more challenging to deal with the subject. It is conceivable that the main reason for encountering literature on the history of camps is that their history is more accessible to grasp than that of the prisoners of war, whose numbers were constantly changing.

Furthermore, it is undeniable that one of the dominant themes of Serbian historiography is the emancipation and unification of Serbs, which has overshadowed

other issues. Still, the rapid advance of the 20th century history scenario has also prevented the complete processing of the decisive events in Serbian history. The disintegration of the state has set off a nationalist wave that has also left its mark on historiography. This is particularly evident when reading about the First and Second World Wars.⁷⁰

To understand the above, we feel it necessary to present the reader with a summary of the history of Serbian historiography, hoping that this will facilitate understanding of the subject of the study. At the same time, the author of this chapter has a severe problem in writing this section, since to date, there has not been a complete study of Serbian historiography.

In the Middle Ages, Serbian historiography developed in two locations similar to Serbian statehood, Zeta and Raška. Of the two centers, the „Serbian one”⁷¹ developed further, which is interesting because in Zeta, the first significant work of historiography, an anonymous chronicle, appeared as early as the 12th century. In contrast, the second center produced its first writing, a collection of biographies, only in the 13th century.⁷²

Medieval Serbian historiography shares a common identity with the historiography of the whole of Europe, as dynastic considerations supported the discipline up until the death of Stephen IV. Uroš.⁷³ The premature death of the Serbian Tsar put an end to all of this. His successor, Stephen V. Uroš,⁷⁴ proved to be a weak-handed ruler. Immediately after his father’s death, turmoil erupted, which soon led to the decline of the Serbian state and the eclipse of medieval historiography.⁷⁵

The promising start of medieval Serbian historiography was brought to an end by the civil wars and the Ottoman conquest, which led to approximately three centuries of stagnation.⁷⁶ Nothing proves this better than the complete disappearance of dynastic historiography from the 14th century onwards, which marks the beginning of the Ottoman conquest. For the Serbs, the only turning point was the Great Serbian Migration of 1690, when a large group of Serbs moved into the territory of the Habsburg Empire. The positive change was that the communities of Serbs found themselves in a cultural, political, and social framework that had a beneficial effect on the development of their cultural and political activity. Thus, the origins of the early modern Serbian historiography unfolded on foreign soil.⁷⁷

The Serbian Matica, founded in 1826 by a few wealthy Serbian merchants from Pest, plays a prominent role in Serbian historiography and is still considered the most crucial milestone of the Serbian national revival. The Matica also published historical literature as part of the national revival. The institution operated in Pest until 1864, when, after lengthy preparations, it moved to Novi Sad in 1864. The reason for the move was that the cultural center of the Serbs shifted to Novi Sad after the Hungarian Civic Revolution and War of Independence of 1848–1849. In

1827, the Matica published a yearbook entitled *Letopis Matice Srpske*, exclusively for Serbian historians. This shows the importance of the institution. Therefore, we can conclude from the above that there was a visible resurgence of Serbian historiography, a slow professionalization, but all this took place on foreign soil.⁷⁸

Once again, Serbian historiography became bicentric, but the professional environment in Serbia was much slower to develop because of the political background. In 1808, a college of higher education came to be in Belgrade. Still, Niederhauser notes that it was more at the secondary school level. It was not until 1905, about a hundred years later, that the institution was upgraded to a university level, meaning that Serbian historians received their professional training here only from that time onwards.⁷⁹

In the 1830s, the publication of Serbian historical sources began in the Habsburg Empire, as contemporaries believed that further development of Serbian history was impossible without them. Monographs and source publications characterized Serbian historiography in the second half of the century. Of particular importance is the fact that works written with a scholarly approach began to appear. The pioneers were Jovan Sterija Popović⁸⁰ and Aleksandar Stojčковиć. Still, Ilarion Ruvarac,⁸¹ also considered the father of Serbian historical criticism, played a far more significant role in raising Serbian historiography to a scientific level. Ruvarac adopted and applied Leopold von Ranke's *'as it happened'* methodology. His work thus made adequate source criticism the key criterion for serious historical journals. However, the road to adopting his views was not smooth because a 15-year long historiographical dispute erupted in the year following the Serbian Principality's independence in 1878. Romantic historiography faced off against modern. The main reason for this was that the representatives of romantic historiography were nationalists, lacking both the necessary knowledge and the necessary tools. They used the past to legitimize nationalist ideologies and present the Serbian nation's continuity from antiquity to modern times. It is therefore clear that early Serbian historiography did not take into account historical evidence. Ruvarac played an essential role in countering the nationalist „parallel history”. He was able to impose his will on a large part of the historiographical community, and as a result, eventually raised Serbian historiography to an academic level.⁸² This was much needed, as Serbian historiography did not make any significant progress in the first half of the 19th century. Until the middle of the century, no major work emerged.⁸³ The intellectuals still turned their attention to Jovan Rajić's *Istoria raznych slavenskykh narodov naipace Bolgar, Chorvator, i Serbov iz trny zabvenija izjataja*,⁸⁴ a book written in the spirit of the Enlightenment, which also launched the unified South Slavic national movement.⁸⁵ At the same time, Rajić, like most historians of the time,

made little distinction between adaptations and primary sources, so the credibility of the work is highly questionable.⁸⁶

Thus, in the second half of the 19th century, thanks to Ruvarac's efforts, the professionalization of historiography began, albeit slowly. This slow development is because there were no trained Serbian historians with a professional background in that century, nor were any critical sources published, and no specialized historical journals existed.⁸⁷ The previously outlined views explain that the cornerstone of modern Serbian historiography was national liberation and unification until the end of the 19th and the beginning of the 20th century.⁸⁸ The reason for this was that history was considered the main instrument for strengthening national consciousness. However, thanks to Ruvarac, the ideological historiography faded into the background, and a calmer phase of Serbian historiography could begin. As a result, dilettante works and dilettante writings faded into the background at the turn of the 19th and 20th centuries. Another factor was that some Serbian historians had already obtained their qualifications in Vienna and other foreign universities. In addition, research in areas that had previously been unpopular began. In addition, research in the regions that had previously been unpopular began also. The topics include the history of the 15–18th centuries, the history of Turkey, the history of the Republic of Ragusa, and the history of the Mediterranean. Research into the rich historical sources of the Monarchy began, and syntheses of the history of Serbia began to emerge. The more prominent authors of the period have sought to place Serbian history in a broader European context and addressed methodological issues. At the turn of the century, the leading foreign influences came from Germany and France, so Serbian historiography was typically positivist and saw the significant effect from the French *Annales* School, and, in time, from Marxism.⁸⁹

Unfortunately, the evolutionary phase was not long-lasting. The Balkan Wars and later the Great War halted the development.⁹⁰ Victory in these conflicts gave the impression that a centuries-old desire for Serbian historiography and politics is coming true. In reality, however, this was not the case. The number of issues grew with the unification, and Serbian historiography's development came to a standstill due to the internal discord. This led to several problems for historiography, but during the unification process, the political leadership in favor of peace silenced legal and national dilemmas.⁹¹ Following Niederhauser's line of thought, this meant that the political leaders and the historians tacitly accepted that they were all part of the same nation, although no longer stated which one, resulting in a tendency to continue thinking in terms of Serbia and Serbian history.⁹²

With the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, research into the historical relations and cooperation between the South Slavic states came to the fore. The intellectuals interpreted the unification as historical determinism,

but the main problem was that historians tried to explain the global framework created by claiming that the three nations were the same. This line of thought generated severe controversy, but it became the ideological cornerstone of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, for lack of a better solution. However, the compromise solution revealed contradictions and counter-interests, which prevented Serbian historiography from reaching a sufficient level of development. The Serbian historians failed to explore the history of the Balkan Wars and the First World War. After the disintegration of Yugoslavia in the Second World War, their research was interrupted for a period.⁹³

The bloodbath of the Second World War gave way to a long period of relative peace and prosperity that lasted almost fifty years and led to significant economic and social development. During this time, the development of historiography and the factual exploration of new research topics could begin, but political and ideological constraints overshadowed the process.⁹⁴ The main feature of the historiography of socialist Yugoslavia was that it exaggerated the importance of the supposed unification processes and focused mainly on the history of the South Slavic peoples, the workers, the national liberation movement, and the socialist revolution. However, this did not include the ‘fratricide’⁹⁵ of the First World War, and Yugoslav historiography on this subject proved embarrassingly silent. There has been no codification of controversial historical issues. The explanation for this is that Yugoslavian historians sought to adapt to the interpretation of the Tito historiography.⁹⁶

One of the main characteristics of this era is the lack of objectivity. The main reason – apart from ideology –, was that the Yugoslav Institute of History’s representatives in the period after 1948 were pre-1918 born historians. Among them were for instance Vaso Čubrilović,⁹⁷ Dragoslav Janković, Jorjo Tadić, Vaso Bogdanov, Ferdo Čulinović, Jaroslav Šidak, Bogo Grafenauer, Fran Zwitter, Anto Babić, Branislav Đurđev, and others.

All but some of those listed above dealt with the period before 1918. Their activities mainly were uninterrupted until the 1960s. This was the period of the consolidation of the Yugoslavia of Tito. In the 1960s, the emergence of the reformist bloc and the economic reform that led to decentralization made it clear that the unity of Yugoslavia’s historiography depended on the unity of the system, which became increasingly contested. Tito’s figure, who did not advocate the elevation of one nation above another, ensured the relative stability of the system.⁹⁸

Despite the above, ethnic and political divisions became more and more prominent in the historiography of Yugoslavia. This was particularly true of the centralist-decentralist debates, which also left a mark on historiography – for example, Vladimir Dedijer’s *Istorija Jugoslavije*,⁹⁹ written when centralism was gaining ground. The work’s title is also evidence of the advancement of centralism since,

contrary to earlier ideas, the result was not entitled *'History of the People of Yugoslavia'*, and the content also took on a centralist arc. Dedijer presented much data but did little substantive analysis, resulting in a controversial, biased work that propagated controversial issues.¹⁰⁰ Despite the above, centralism did not triumph in 1974, as the new constitution adopted significantly increased the autonomy of the member republics. This exacerbated the disunity that Tito's death brought to the surface, as reflected in the historiography.¹⁰¹

In the 1980s, Serbian historiography in Yugoslavia took an increasingly nationalist turn. It was then that an expanded edition of Velimir Terzić's *Jugoslavija u aprilskom ratu, 1941*,¹⁰² was published. He attributed the swift April defeat in World War II to the betrayal of the Croats. Vasilije Đ. Krestić's work *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja* (1983)¹⁰³ is also strongly nationalist in spirit. The author presented the South Slavic ideology among Croats as a self-interest that emphasized Croatian superiority. Many such works emerged, and in the meantime, Serbian historical revisionism took hold, as evidenced by the work of Đorđe Stanković. It was he who elevated Pašić because he worked to solve the Serbian national question. This is a critical point because, with this statement, Stanković went against the post-war Marxist mainstream. The rifts intensified further in October 1983, when a conference was organized with 165 historians in Zagreb to discuss the evolution of historiographical issues. However, 70 persons did not attend, 34 of them from Belgrade and Novi Sad, although they were the most important. Considering the above, we can conclude that Serbian-Croatian antagonisms marked the period.¹⁰⁴

Consequently, the lack of credibility was a severe problem, greatly exacerbated by selective censorship. The latter is that most Serbian historians were free to publish works written in a nationalist spirit without severe restrictions. In comparison, the majority of historians of other nationalities were obliged to remain silent. This also shows that while the party censorship worked well in the Member States, this was not the case in Serbia.¹⁰⁵

By 1989–1990, the process of disintegration that began with the death of Tito was slowly coming to an end. As one of the last steps, the one-party system in Yugoslavia dissolved, resulting in symbolic central censorship. This enabled the reemergence of forbidden views and taboos, which remained in the background for years, significantly increasing the desire for independence. As a result, the state finally ceased to exist in a bloody civil war.¹⁰⁶ The upheaval caused by the war left a severe mark on the Serbian historians, including historiography, as many historians acted as advisors to key figures who played a significant role in the state's life. This, unfortunately, significantly reduces the reliability of Serbian works.¹⁰⁷ Furthermore, in the case of Serbia, the fact that „Serbian historiography does not have a well-developed tradition of studying its development is also a serious problem.”¹⁰⁸

At the same time, Serbian historians rediscovered topics that were once considered taboo. Predrag Marković, Miloš Ković, and Nataša Milićević have examined which topics have begun to reshape the historical picture that existed until recently. These are as follows:

1. the redefinition of the Chetnik movement,
2. new approaches to the history of pre-communist Yugoslavia,
3. reinterpreting the question of Serbian victims of World War II,
4. rediscovering the victims of communist oppression after 1944,
5. a disproportionate role of unscientific history-oriented writings.¹⁰⁹

In addition to the authors' opinions, Christian Nielsen, in his historiographical essay, examined the interpretations of the Second World War from 1980 to the present day and outlined a gradual transformation in line with the political situation. He finds that historians from 1983 to 1991 mostly did not question the interpretations of the party-state, but from 1991 onwards, a revision of earlier views gained ground. A reinterpretation of the Chetnik picture and a more critical examination of the regime of Tito illustrates this. From 1997 to the present, however, the escalating situation in Kosovo has brought the Serbian-Albanian issue into focus.¹¹⁰

A significant challenge in the study of the development of Serbian historiography is that historians, because of their perceived unreliability, rejected the majority of earlier works published before 1990. According to Nielsen, this is a wrong move because one can often read more politicized writings than those rejected. The rehabilitation of those found in the meantime guilty of war crimes is also problematic. All of the above are part of nationalist revisionism, the main feature of which is the competitive role of the collective victim. This is evident in the work of contemporary historians. This poses a severe problem for objectivity, as it means that *the victims* – in this case, Serbs – and the crimes they perpetrated receive less – sometimes negligible – attention.

On the other hand, it is worth noting that most leading Serbian historians do not address the reverse applicability issue. For these reasons, historians tend to overlook the crimes of fascism-communism. The explanation for the latter is that many of them are ideologically motivated.¹¹¹ Another shortcoming of Serbian historiography, according to Bjelajac, is the lack of comparative analyses with foreign historiography. He also sees the scarcity of comprehensive, general works and the lack of methodological and theoretical discussions as a problem. Closely linked to the latter is the steady decline in the number of round-table meetings and the downward trend in the presentation of academic critiques. Still, there is also a problem with the small number of historiographical works.¹¹²

It is essential to point out that, according to the Serbian historians' community, by the end of the 20th Century, Serbian historiography started to lag behind the

countries of the world in terms of theory and methodology. It is also worth noting that Serbian historiography is predominantly positivist. For example, it focuses primarily on the collection of sources. This is problematic because the main characteristic of positivist historiography – and Serbian historiography – is that it mainly accumulates facts and data without formulating hypotheses and conducting analyses. In addition, its lack of multidisciplinary is a significant deficiency.¹¹³ Meanwhile, Bjelajac points out that even the global historical literature is not up to standard for South-Eastern Europe, as criticism is inadequate.¹¹⁴ The lack of works on the region's history is a particular challenge, but so is the lack of research on ethnic and religious groups without prejudice.

Furthermore, as in many other countries, research is plagued by mistakes and atrocities committed in the country's name. The latter problem was already present nearly two centuries ago. The example of Vuk Karadžić best illustrates this. Karadžić, the father of the Serbian language, was also superficially involved in history. He described the killing of the Ottoman Turks in Serbia in 1809, for which he received heavy criticism. His critics believed that by doing so, he shamed the Serbian nation. In his response, Karadžić argued that silence leads to a misinterpretation of history, adding that while what he wrote is a shame for Serbs, the real scandal is that these murders took place, and since it was an actual event, there is no point in hiding the facts.¹¹⁵

Considering the above, we can conclude that the Yugoslav-Serbian historiography missed many opportunities, such as the writing of microhistory, the methodology of oral history was not appropriately applied. Still, progress is becoming more and more noticeable nowadays, as multidisciplinary is becoming more evident. In the author's opinion, the biggest problem today is that Serbian historical studies do not sufficiently include an assessment of their responsibility so that responsibility for mistakes and crimes committed in the course of history remains unacknowledged.¹¹⁶

SUMMARY

Looking back at the literature on the First World War, which spans almost a century, we can conclude that although the prisoner of war issue spanned a more extended period than the war itself, the subject has remained obscure almost to this day. As a result, the POW ordeal is still only partially understood today. The historiographical overview, however, contains additional information. Thanks to the summary, we can establish the development and evolution of the historical literature on the POW question, and we can discover the priority given to the subject in a given period and discover the purpose of works written on the topic.

After the First World War, texts were published mainly by people who had served in the POW apparatus, and their writings show that the main aim was to avoid possible prosecution. By the 1930s, this had changed somewhat, with a greater emphasis on raising public awareness. However, despite promising progress, the process stalled with the outbreak of the Second World War and remained obscure until the 1960s. It was not until the 1990s that the issue received greater attention. However, it was not until the centenary of the Great War that there was a significant surge of interest in the subject.

Despite all the above, there are still many unanswered questions to be resolved today. The fate of Austria–Hungary’s soldiers, captured in Serbia, is an almost entirely untouched area. Similarly, until today, the fate of the Monarchy’s prisoners of different nationalities is still only partially known.

In the second part of the work, we tried to summarize the historical development of Serbian historiography to get closer to the understanding of the POW issue. This has proved to be an essential step, as it has partly shed light on which topics enjoyed priority in the South Slavic state in each period and which issues were considered taboo for the Serbian state. These works include research on World War I prisoners of war, which Serbian historians only began to address in the 1990s. Unfortunately, these works have hardly grown, and their often nationalist interpretations mean that their use requires strong source criticism. Nevertheless, the publication of these works can be seen as a positive development, as research on the topics gained a cautious momentum which is slowly but surely bringing us closer to unraveling the mysteries that have mystified us for more than a century.

NOTES

- 1 Howard, Michael: "Lighting the Torch", a review of Hew Strachan's *The First World War, Vol.1 To Arms*. *The Times Literary Supplement* (2001), no. 5129. 28.
- 2 Rachamimov, Alon: *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*. Oxford – New York: Berg, 2002. 1.
- 3 Ibid. 4–5.
- 4 Nachtigal, Reinhard: *Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)*. Remshalden: Verlag Bernhard Albert Greiner, 2003. 80–81.
- 5 Forgács Márton: Közép Ázsia egzotikus világa. In: *A hadtörténeti Múzeum Értésítője*. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2012. 282–286.
- 6 Ibid. 283–284.
- 7 Brändström, Elsa: *Unter Kriegsgefangenen in Rußland und Sibirien 1914-1920*. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.B.H., 1922.
- 8 Rachamimov: *POWs and the Great War*, 6.
- 9 See more in the following work: Rigele, Georg; Streeruwitz, Ernst. In: *Neue Deutsche Biographie* Bd. 25. Berlin: Duncker & Humblot, 2013. 526-527.

- 10 See more in the following work: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Bd. 8. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1982. 358.
- 11 See more in the following work: Szabó, Szilárd: Az osztrák-magyar katonai hírszerzés szervezeti és hatásköri változásai az I. világháború idején. *Rendvédelem-történeti Füzetek*. 28. évf. 2018. 55. sz. 87–94.
- 12 Rachamimov: POWs and the Great War, 7.
- 13 Austrian Federal Chancellor from May 4th to September 26th 1929.
- 14 Nachtigal, Reinhard. Seuchen Unter Militärischer Aufsicht in Rußland: Das Lager Tockoe Als Beispiel Für Die Behandlung Der Kriegsgefangenen 1915/16? *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* Bd. 48. 2000. H. 3, 2000, 371., 33rd footnote.
- 15 Armeoberkommando
- 16 Rachamimov: POWs and the Great War, 7–8.
- 17 Rachamimov: POWs and the Great War, 8.
- 18 Raabl-Werne, Heinrich Freiherr von: Österreich-Ungarns offizielle Kriegsgefangenenfürsorge. In: *Feindes-hand*. Bd. 2. Wien: Bundesvereinigung der ehemaligen österreichischen Kriegsgefangenen, 1931. 324–31.
- 19 Raabl-Werne, Heinrich Freiherr von: Der Einfluß der Propaganda unter den Kriegsgefangenen in Rußland auf den Zusammenbruch Österreich-Ungarns. *Militärwissenschaftliche und-technische Mitteilungen*, Bd. 59. 1928. 782.
- 20 Ronge, Max: *Kriegs-und Industriespionage: 12 Jahre Kundschaftdienst*. Vienna–Leipzig: Amalthea, 1933.
- 21 Moritz, Verena: The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915.” 1914: *Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter et al., vol. 23. New Orleans: University of New Orleans Press, 2014, 235.
- 22 It was the first in Europe - except for Hungary - to report on the plight of prisoners of war.
- 23 Rachamimov: POWs and the Great War, 8–10.
- 24 Nachtigal, Reinhard: Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg. *Militärgeschichtliche Zeitschrift* Bd. 67, 2008, H. 2. 367–369.
- 25 Ibid. 360–362.
- 26 Lóránt Ármin: *A hadifogoly-kérdésről*. Budapest: Hedvig Imre könyvnyomdája, 1915.
- 27 In 1915, Gyula Wlassics (lawyer, minister, Academic, Member of Parliament, Speaker of the House of Lords and later of the Upper House) also wrote a work on the legal history of prisoner of war.
- 28 *Hadifogoly magyarok története I–II*. Szerk.: Baja Benedek – Pilch Jenő et al. Budapest: Atheneum, 1930.
- 29 Györe Zoltán: Serbian Historiography and the Modern State. In: *Public Power in Europe: studies in historical transformations*. Ed. Amelang, S. James. Pisa: Ed. Plus: 2006. 100–103.
- 30 Rachamimov: POWs and the Great War, 10–13.
- 31 Ibid. 13.
- 32 Banac, Ivo: South Slav Prisoners of War in Revolutionary Russia. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: Samuel Williamson – Peter Pastor. New York: Columbia University Press, 1983. 249–265.
- 33 Rachamimov: POWs and the Great War, 14–15.
- 34 Suppanz, Werner: Der “überschriebene” Krieg. Die Präsenz des Ersten Weltkriegs in der österreichischen Zeitgeschichte. In: Erker, Linda – Salzmann, Alexander – Dreidemy, Lucile – Sabo, Klaudija (eds): *Update! Perspektiven der Zeitgeschichte: Zeitgeschichtstage*. Innsbruck et al., 2010, 210.
- 35 Davies, Gerald H.: The Life of Prisoners of War in Russia, 1914–1918. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: Samuel Williamson – Peter Pastor. New York: Columbia University Press, 1983. 163–198.

- 36 Jones, Heather: Prisoners of War. In: 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Ed. by: Ute Daniel – Peter Gatrell – Oliver Janz – Heather Jones – Jennifer Keene – Alan Kramer – Bill Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin, 2014-10-08.
- 37 Some of his work: Nachtigal, Reinhard: *Rußland Und Seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914-1918)*. Remshalden: Greiner, 2003.; Nachtigal, Reinhard: *Die Murmanbahn: die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918)*. Grunbach: Verlag Bernhard Albert Greiner, 2001.; Nachtigal, Reinhard: Seuchen Unter Militärischer Aufsicht in Rußland: Das Lager Tockoe Als Beispiel Für Die Behandlung Der Kriegsgefangenen 1915/16? *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* Bd. 48. 2000. H. 3, 2000, pp. 363-387.; Nachtigal, Reinhard: Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, vol. 67, no. 2, 2008, pp. 345-384.
- 38 Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914-1918. In: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Herausgegeben von Jochen Oltmer*. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh GmbH, 2006. 35-66.; Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1920*, Vienna: Böhlau, 2003.; Leidinger, Hannes/Moritz, Verena: *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1920*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2003.; Moritz, Verena: "The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915." 1914: *Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter et al., vol. 23. New Orleans: University of New Orleans Press, 2014. 233-248.
- 39 Rauchensteiner, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz: Styria Verlag, 1993.
- 40 Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2013.
- 41 Ibid. 803-845.
- 42 Moritz, Verena: The Treatment of Prisoners of War, 233. (2nd footnote)
- 43 Milei György did not come from the army. His work is related to the history of internationalist movements.
- 44 Györkei Jenő – Józsa Antal: Adalékok a nagy októberi szocialista forradalomban es a szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917—1922). *Hadtörténelmi Közlemények* 4. évf. 1957. 3-4. sz. 21-69.
- 45 Some of his work: Józsa Antal: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 8. évf. 1961. 2. sz. 625-669.; Józsa Antal: Az osztrák-magyar hadsereg frontpropagandája és az internacionalista hadifoglyok szerepe az októberi forradalom idején lezajlott katonabarátkozásokban. *Hadtörténelmi Közlemények* 13. évf. 1966. 2. sz. 326-351.; Józsa Antal: Magyar internacionalisták szerepe a Volga menti és a szibériai harcokban 1918 nyarán. *Hadtörténelmi Közlemények* 15. évf. 1968. 2. sz. 199-239.; Józsa Antal: *Háború, Hadifogság, Forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- 46 Józsa Antal – Vajda Alajos: Az oroszországi szocialista forradalmat követő osztrák-magyar hadifogly politikára vonatkozó dokumentumok (1917—1918). *Hadtörténelmi Közlemények* 20. évf. 1973. 1. sz. 136-178.
- 47 Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. *Hadtörténelmi Közlemények* 31. évf. 1984. 3. sz. 475-495.
- 48 Gál József: *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1987.
- 49 Csák Zsófia: *Az Ostffyasszonyfai hadifoglytábor története 1915-1918*. Sárvár: Nagysimonyi Község Önkormányzata - Vas Megyei Temetkezési Vállalat, 2006.
- 50 Dely Ferenc. *Honvágyas gyötrelmek. Csót-tábor, 1915-1923*. Budapest: HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010.

- 51 Miklós Tamás: Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmézón. Nagy Háború Blog (2012.) (http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf) (Letöltve: 2017. március 30.)
- 52 Horváth Lajos – Nagy Attila – Varga László: *Császári és királyi hadifogolytáborok a Csallóközben (1914-18) Dunaszerdahely, Nagymegyér, Somorja*. Dunaszerdahely: Csemadok Művelődési Intézete, 2015.
- 53 Margittai Gábor: *Szamár-sziget szellemkatonái*. Budapest: Scolar Kiadó, 2014.
- 54 Molnár Tibor: Bácskai hadifogoly gólgota – Halálmars. *Nagy Háború Blog* https://nagyhaboru.blog.hu/2018/02/08/bacsikai_hadifogoly_golgota_3_1_resz (downloaded: 2021. 07. 08.)
- 55 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2010. https://regi.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_magyarorszag_tortenete/ch02.html#id553070 (Downloaded: 2021. 07. 14.)
- 56 Bonhardt Attila: Hadifogságban. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest: Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 134–167
- 57 Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918-1919-es magyarországi forradalmak*. Budapest: Helikon Kiadó, 2018. 61.
- 58 Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból. *Valóság*. 16. évf.1973 3. sz. 67.
- 59 Romsics Ignác: *A Nagy Háború*, 89.
- 60 Panić, Božidar: *Aradska tvrđava: austrougarski logor za istrebljenje Srba: osmaeseta godišnjica stradanja srpskih interniraca u Aradu*. Temišvar: Demokratski savez Srba i Karaševaka u Ruminiji, 1994.
- 61 This view is echoed in most Serbian works today.
- 62 Đuković, Isidor. *Nadžmeder: austrougarski logor za Srbe, 1914-1918*. Beograd: Signature, 2002.
- 63 Ibid.
- 64 Đuković, Isidor – Lukić, Nenad: *Nežider – austrougarski logor za Srbe 1914–1918*. Beograd: Istorijski Arhiv Beograda, 2017.
- 65 Pandurović, Vladislav (sak.): *Srpska pisma iz svetskog rata 1914-1918*. Novi Sad: Prometej, 2014.
- 66 Jones, Heather: *Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- 67 Ferguson, Niall: *The Pity of War 1914–1918*. London, Penguin Books: 1999².
- 68 A munka hiányossága a mi szempontunkból, hogy csak a Nagy Britanniával, Franciaországgal és Németországgal foglalkozik.
- 69 In January 1917, there were a total of 97,072 Serbian prisoners on the empire's register.
- 70 Especially when examining the issue of prisoners of war, we encounter nationalist views that the central powers were seeking to exterminate the Serbian people.
- 71 Raška
- 72 Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 1995. 422–423.
- 73 Stephen IV Uroš or Stephen Dusan, Stephen „the Great” (1331-1355), was a member of the Nemanjić dynasty, who reigned as king of Serbia from 1331-1346 and was the first crowned tsar of the Serbian state until his death in 1346-1355.
- 74 Stefan Uroš V (1355-1371), Serbian tsar. His rule was weak: the Serbian governors were independent from him.
- 75 Niederhauser Emil: A történetírás története..., 422–423.
- 76 Györe Zoltán: *Serbian Historiography...*, 89.
- 77 Niederhauser Emil: A történetírás történetec..., 424.; Györe Zoltán: *Serbian Historiography...*, 89.
- 78 Niederhauser Emil: A történetírás történetec..., 430.

- 79 Niederhauser Emil: A történetírás története..., 431.
- 80 Serbian poet, playwright, high school teacher (Versec, 16 January 1806 - Versec, 24 March 1856).
- 81 Serbian historian and Orthodox priest, member of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Ruvarac introduced the critical method into Serbian historiography (1 September 1832 - 8 August 1905, Grgeteg monastery)
- 82 Györe Zoltán: Serbian Historiography..., 97.; Antolović, Michael: Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship: The Case of Ilarion Ruvarac (1832-1905.) *The Hungarian Historical Review* Vol. 5 (2016) No. 2. 332–333.
- 83 Antolović, Michael: Modern Serbian Historiography between..., 335.
- 84 Jovan Rajić: *Istoria raznych slavenskykh narodov naipace Bolgar, Chorvator, i Serbov iz trny zavbenija izjataja*. Kovilë: Cvjato Archaggelsko Monastyřé, 1794.
- 85 At this time, Ivan Gundulić's epic poem „Osman „, which also proclaims the unity of the Slavic peoples and calls for common action against the Turks, had already been in existence for a century.
- 86 Antolović, Michael: Modern Serbian Historiography between..., 334.
- 87 Ibid. 336.
- 88 A hosszú tizenkilencedik század alatt.
- 89 Györe Zoltán: Serbian Historiography..., 89., 96.; 99.
- 90 And later, the socialist and Milošević era.
- 91 Györe Zoltán: Serbian Historiography..., 101–102.;
- 92 Niederhauser Emil: A történetírás története..., 461–462.
- 93 Györe Zoltán: Serbian Historiography..., 103–104.
- 94 Ibid. 104.
- 95 The army of the Monarchy consisted of a large number of South Slavic soldiers who often came into direct confrontation with the Serbian army. Based on this, Serbian historian Momčilo Zečević wrote – quite rightly – of fratricidal attacks between the Yugoslav peoples.
- 96 Banac, Ivo: Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia. *The American Historical Review*. Vol. 97 (1992) No. 4., 1086.
- 97 Vaso Čubrilović jugoszláviai szerb politikus, történész, akadémikus. Diákként csatlakozott az Ifjú Bosznia szervezethez, majd 1914. június 28-án részt vett a Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége, Chotek Zsófia elleni merényletben. Mivel fiatalos volt, a bíróság nem ítélte halálra, hanem 16 év börtönbüntetést kapott, amit egy szarajevói fegyintézetben kezdett el letölteni. 1918-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után kiszabadult és Szerbiába költözött, ahol történész diplomát szerzett. A második világháború után a rendszert teljes mértékben kiszolgálta, így karrierje is felfelé ívelt. Emellett több miniszteri tárcát is kapott. A délvidéki vérengzéseket követően Čubrilović volt a tervezett kitelepítések egyik ideológiai értelmi szerzője. Úgy vélte, hogy miután e „kisebbségek a háború alatt bűnöket követtek el a jugoszláv nemzetek ellen, nem tűrhetők meg Jugoszlávia területén.”
- 98 Banac, Ivo: Historiography..., 1087.
- 99 Božić, Ivan – Ćirković, Sima –Ekmečić, Milorad – Dedijer, Vladimir: *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- 100 Pl.: a szlovén katolikusok szerbellenes sajtója 1914-ben, szerb népi társulat Bosznia-Hercegovinában és Horvátország egyes területein az első világháborúban, stb.
- 101 Banac, Ivo: Historiography..., 1090–1098.
- 102 In english: Yugoslavia in the April War, 1941
- 103 In english: Serbo-Croatian relations and the Yugoslav idea
- 104 Banac, Ivo: Historiography..., 1096–1101.

- 105 Ibid., 1103.
- 106 More about the disintegration of Yugoslavia:: Juhász József: *A délszláv háborúk*. Budapest: Napvilág, 1997.
- 107 Nielsen, Christian Axboe: Serbian Historiography after 1991. *Contemporary European History*, Vol. 29. (2020) No. 1. 90.
- 108 The opinion of historian Srđan Milošević, shared by the author. Cited from: Nielsen, Christian Axboe: *Serbian Historiography...*, 90.
- 109 Ibid., 92.
- 110 Ibid., 93–94.
- 111 Nielsen, Christian Axboe: *Serbian Historiography...*, 99., 101.
- 112 Bjelajac, Mile: Srpska istoriografija danas – tematski razgovori. *Tokovi istorije* 26. god. (2018) 1. br. 164.
- 113 Jovanović, Miroslav: Savremena srpska istoriografija: karakteristike i trendovi. *Istorija 20. veka* 28. god. (2010) br. 1. 181–190.
- 114 Bjelajac, Mile: Srpska istoriografija danas..., 165.
- 115 Nielsen, Christian Axboe: *Serbian Historiography...*, 102.
- 116 Nielsen, Christian Axboe: *Serbian Historiography...*, 107., Marković, Predrag J.: Kako (ni)smo pronašli „pravu istorijsku istinu”? Srpska istoriografija posle 1991. godine. *Prispevki za novejšo zgodovino (before 1960: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja)*. 44. god. (2004) 2. br. 49–50.

ÚJABB ADALÉKOK A SZEGEDI IFJÚSÁGI MOZGALOM TÖRTÉNETÉHEZ

Haág Zalán István:
Ifjúsági mozgalmak a szegedi felsőoktatásban
az 1956-os forradalom előtt, alatt, után.

Hódmezővásárhely, Emlékpont könyvek 15., 2020. 96 p.

Haág Zalán István, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar történész-politológusa, ismert szegedi újságíró-szerkesztő és közéleti személyiség még egyetemi szakdolgozatának megírásakor kezdett foglalkozni a szegedi felsőoktatási intézmények 1956-os történetével, kiemelt figyelmet fordítva a hallgatók szerepére és az őket ért megtorlásokra, később számtalan konferenciaelőadásban és tanulmányban dolgozva fel a vonatkozó és fellelhető szakirodalmat, illetve forrásokat. Jelen kötet megírásakor minden korábbinál szélesebb körű anyaggyűjtésbe kezdett korabeli hírlapi tudósítások, egyetemi és állami levéltári dokumentumok, kéziratok magánhagyaték és személyes visszaemlékezések, interjúk készítésével és felhasználásával. A források gondos felhasználásával megírt könyve elsősorban a forradalom leverését követő egyetemi megtorlások témakörében ért el a korábbi tudásunkat meghaladó új kutatási eredményeket, jelenleg az 1956-os szegedi egyetemi mozgalmak utóéletéről ez a kötet tekinthető a legátfogóbb írásnak.

Külön érdeme a kötetnek, hogy a forradalmárok mellett interjúkban megszólalnak az egykori kommunista fiatalok is, akik a másik oldalon álltak, s az egykori hivatalos és bizalmas dokumentumokban szereplő adatok ütköztetése történik a tényekkel és történelmi értékelésekkel.

Különösen értékes egysége a kötetnek a függelék, amelyben a szerző a megtorlások szegedi egyetemi áldozatainak névsorát kísérelte meg összeállítani, minden korábbinál részletesebben és alaposabban, a teljesség igényével rekonstruálni. Ennek eredményeként ma már csaknem háromszáz áldozatát ismerjük az ötvenhatot követő kádári megtorlásoknak a szegedi egyetemekről és főiskolákról. A megtorlások idején a Szegedi Tudományegyetem három karáról tizenhárom, a Szegedi Orvostudományi Egyetemről öt, a Szegedi Pedagógiai Főiskoláról négy főt ítéltek börtönre, vagyis összesen legalább huszonkét ember kapott jogerősen szabadságvesztést a szegedi felsőoktatás világából. Egyéb szankciókkal pedig legalább kétszázhatvan főt sújtottak.

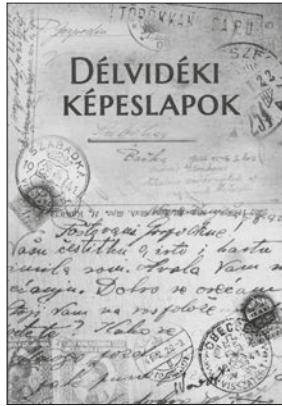
Ők az 1956 utáni megtorlás áldozatai, akiket az eseményekben betöltött szerepük miatt marasztaltak el. Soha ennyi név nem jelent még meg ezzel összefüggésben, ez eddig a legteljesebb ilyen felsorolás.

Az egyéni életpályákat figyelemmel kísérve a kötetben megállapítható, hogy voltak, akiket csak kitiltottak egy időre vagy végleg az egyetemről, sőt az egész magyar felsőoktatásból; illetve voltak, akik súlyos börtönbüntetést szenvedtek el, s egész életükre elvették tőlük a lehetőséget attól, hogy értelmiségi pályát választhassanak.

A Szegedi Tudományegyetem polgárai a mai napig büszkék arra, hogy az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc indítószikrája a szegedi egyetem bölcsészkarának Ady téri épülete auditorium maximumában keletkezett, amikor is 1956. október 16-án létrejött az első autonóm hallgatói szervezet, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ). A MEFESZ 1956. október 16-i és október 20-i nagygyűlésén a diákjóléti, hallgatói, tanulmányi és szociális követelések mellett politikai kérdéseket is megfogalmaztak a résztvevők (pl. a Nagy Imre vezette irányvonal rehabilitálásának igénye, a megszálló szovjet csapatok távozásának követelése). Ezek után a szegedi MEFESZ küldöttségeket menesztett az ország felsőoktatási intézményeibe, így a budapesti műegyetemre is, amelynek október 22-i hallgatói gyűlése közvetlenül hozzájárult a forradalom másnapi kitöréséhez.

A korábbi kutatások kiegészítésének és újragondolásának szellemében jelent meg Haág Zalán István *Iffjúsági mozgalmak a szegedi felsőoktatásban az 1956-os forradalom előtt, alatt, után* című, olvasmányos stílusban megírt, biztos történeti ismeretekről, történeti és társadalomkutatói érzékenységről tanúbizonyságot tevő könyve a hódmezővásárhelyi Emlékpont gondozásában, az Emlékpont Könyvek sorozat tizenötödik darabjaként, amely a megtorlások kezdetének 65. évfordulójára időzítve rajzolja újra a korszak történéseit, egyúttal méltó emléket állít a szegedi egyetemi megtorlások érintettjeinek, mint a kommunista diktatúra áldozatainak.

Döbör András

KÉPESLAPOK A DÉLVIDÉKRŐL

**Fejős Sándor – Forró Lajos – Molnár Tibor (szerk.):
Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból.**

Vajdasági Kutató Központ Egyesület, Magyarankizsa, 2020. 151 p.

A régi képeslapok gyűjtésének nagy múltja van. Az 1990-es évektől kezdve számos kiadványban nyerhettünk betekintést egyes gyűjteményekbe vagy a települések múltjába ebben a formában. A 2000-es években Sas Péter „mesélő képeslapok” sorozata elsősorban az erdélyi városokat mutatta be, bár volt egy *Felvidéki városok* kötete is. A 2003-ban megjelent, *A régi Magyarország képeslapokon* című kötet földrajzi tájfogalmak szerint csoportosította az első világháború előtti képeslapokat. Ebben a délvidéki lapok az Alföld és a Bánát fejezetekben találhatóak. 2005-ben Göncz József és Bognár Béla *Szép Délvidékünk* címmel adott ki az 1897 és 1945 közötti történelmi képeslapokból egy válogatást. Ebbe a kötetbe Zala vármegyétől Torontálig válogattak képeslapokat. Zala és Vas vármegyéből azért került a kötetbe néhány lap, mert a Muraköz néhány települése 1920-ban az SZHSZ Királysághoz került, napjainkban Horvátország része. A Fejős Sándor, Forró Lajos és Molnár Tibor szerkesztette *Délvidéki képeslapok a XIX. és XX. századból* Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Szerém vármegyéből mutat be képeslapokat, mivel – ahogy a kötet előszavában az egyik szerkesztő, Fejős Sándor megfogalmazta – „jelen kötetünkben a mai Vajdaság területét érintő részeket tárgyaltuk korszecifikus jellemvonásaikkal”. A kiválasztott lapok jelentős része a 20. század első felében, főként az első világháború után készült. A képek többsége a Délvidék Kutató Központ

Archívumából származik, az első világháború előtti képeslapok pedig szinte kivétel nélkül Molnár Tibor gyűjteményéből valók. (A Délvidék Kutató Központnak nem ez az első képes kiadványa: 2008-ban a martonosi fényképekből jelent meg a *Martonosi emlékképek a 20. századból* Forró Lajos, Kávai Szabolcs és Tandari Erzsébet szerkesztésében. Öt évvel később a *Kanizsai képeslapok a 20. századból* című kötet szerkesztésében már Fejős Sándor is részt vett.)

A 2020-ban, a Délvidék Kutató Központ egyik partnere, a Vajdasági Kutató Központ Egyesület által kiadott könyv a képeslapok mellett a szerkesztők által írt három tanulmány segítségével is felidéri azokat a történelmi korszakokat, melynek a képeslapok is kordokumentumai. Az első fejezet, *A délvidék történeti vázlat 1867–1920* az egyes vármegyék bemutatása közben nyolc város történetének rövid vázlatát is adja: Újvidék, Zombor, Szabadka, Zenta, Magyarkanizsa, Nagykinda, Nagybecskerek és Pancsova első világháború alatti és utáni története 1920-ig külön-külön fejezetekbe került.

A kötet vajdasági nézőpontból készült, hiszen a szerzők nem térnek ki arra, hogy a Bácska északi része Magyarországhoz került (Bács-Bodrog vármegyének 14%-a), és a Muravidék helyett a „Murántúl” kifejezést használják. Ez a megközelítés a könyv más részein is érződik. Például, Zombor kapcsán szó esik a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kerületeiről, s itt a zombori kerület járásai között nem sorolják fel Baját, hanem tévesen Bajsa szerepel, ami nem volt járási központ 1849 és 1860 között, hanem csak a kulai járás egyik települése. Nagykinda sem volt kerületi székhely a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság idején, hiszen kerületi székhelyként Temesvár, Lugos, Nagybecskerek, Zombor és Újvidék működött.

A politikai és társadalmi változások a két világháború közötti Délvidéken két alfejezete a korabeli oktatáspolitikát és a korszak magyar nyelvű sajtójának rövid történetét is bemutatja. Az előző két fejezet részben statisztikai megközelítésétől eltérő az utolsó rész, a *Pillanatképek Bácska 1941–45 közötti történetéből*. A három fejezet tanulmányai felvázolják a Délvidék ma Szerbiához tartozó részének történetét a középkortól a 20. század közepéig, a második világháború végéig.

Az újabb kutatási eredmények bemutatására nem minden esetben került sor, például, hogy a zombori Schweidel-szobor ledöntése nem 1918-ban, hanem 1920-ban vagy 1921-ben következett be, és Baja városa a két világháború között többször is kísérletet tett annak visszaszerzésére a zombori II. Rákóczi Ferenc-szoborhoz hasonlóan. Néhány esetben egy-két fontos tény kimaradt, például Szabadka esetében, hogy Szentmária néven nyerte el a mezővárosi rangot, és tévesen kerül említésre, hogy a Délvidék első nyomdáját Szabadkán alapították, hiszen az első bácskai nyomda Újvidéken 1794-től működött, sőt Temesvárott már 1771-től volt ilyen jellegű vállalkozás. Apróbb tévedések a kötet más részein is felfedezhetők, például a szabadkai oltáregyletről azt írják, hogy gyermekvédelemmel foglalkozott, holott

az oltáregyesületek a templomok berendezési tárgyainak beszerzésével, oltárterítők készítésével törődtek.

Az egyes képeslapokhoz tartozó szövegek szürkészöld háttérrel jelennek meg a kötetben. Ezek a változatos leírások részben a képeslapok ábrázolásaira hívják fel a figyelmet, vagy az adott település egy-egy jellegzetességére. Néhány esetben a képeslap hátoldalán olvasható szövegekből kap az olvasó részleteket. A képeslapok történetéről is mesél a szabadkai városi színházat ábrázoló képeslap, mely „három országot látott”.

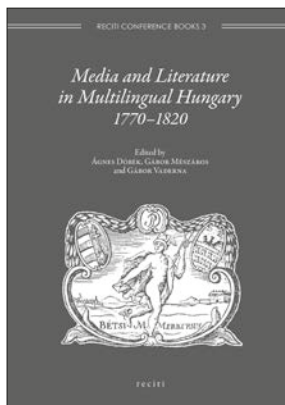
A többnyire fekete-fehér lapokról a legszínesebbek mégis azok a „leírások”, melyekből a képeslapok hátoldalán olvasható üzeneteket ismerhetjük meg. Például, a 131. oldalon az egyik zombori római katolikus templomot ábrázoló képeslapon olvasható: „Feri! Ma sokat gondoltunk Magára” – a képaláírás ezért lett „A zombori örvezető”. A magyarkanizsai templomot ábrázoló lap képaláírásába került az üzenet: „Sokszor csókol újból magyar földről Alex”. Ilyen az utolsó képeslap is, az „üzenet a múltból” magyarkanizsai lapja. A kötet első fejezetében található legrégibbi lapoknak legtöbbször a képes oldalára írták az üzeneteket, például a 18. oldalon található, a zombori „Schweidel József szobor leleplezési ünnepélye” című képeslapon olvasható a vármegyeháza előtti térről szólva a feladó üzenete: „Ez a legszebb része Zombornak ...”.

Sajnos a képaláírásokhoz tartozó szövegeknél csak hét esetben használták a Borovszky Samu szerkesztésében a dualizmus korában kiadott, Magyarország vármegyéi és városai sorozatban megjelent Bács-Bodrog vármegye, Torontál vármegye és Temes vármegye monográfiákat. Sztanisics, vagyis Őrszállás esetében így a falu alapításának az a „magyar verziója” kerülhetett volna a könyvbe, hogy a Nagybaracskáról és Dávodról (korábban: Dautova) 1763-ban a magyarok beköltözése miatt elköltöző szerbek alapították a falut.

A nemzeti összetartozás évében, 2020-ban megjelent könyv a délvidéki képeslapok iránt érdeklődőknek is tartalmaz néhány újdonságot. Ezek közül kuriózumnak számíthat a szabadkai leventeotthon, mely egy „Üdvözet Újvidékről” képeslapra került az 1940-es évek első felében.

A kötet végéről nagyon hiányzik egy helynévmutató, ami nemcsak a helytörténészek számára lenne fontos, hogy településükről van-e információ a kötetben, hanem megkönnyítené az egyes képeslapok megtalálását is.

Fábián Borbála

MÉDIA ÉS IRODALOM A TÖBBNYELVŰ MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820.

Edited by Ágnes Dóbk, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna
Budapest, reciti, 2019 (Reciti Conference Books, 3). 285 p.

A Habsburg Birodalom részét alkotó Magyar Királyságban a 18. század második felétől – a nyugat-európai országokhoz viszonyítva fáziskéséssel ugyan – a Mária Terézia, valamint II. József uralkodása alatt a bécsi jozefinista felvilágosodás elterjedése segítette a nemzeti nyelvű irodalom és a nemzeti nyelvű sajtó kialakulását. Noha az ország társadalmi fejlődésben és modernizációban való elmaradottsága, a magyar nyelvű polgári réteg hiánya nehezítette a nemzeti irodalom és sajtó kialakulását, a központi császári sajtópolitika átalakította a cenzúra szervezetét és elveit, s ez segítette a felvilágosodás eszméivel felvértezett lapszerkesztésre vállalkozó értelmiségiek vállalkozásait.¹

A Magyar Tudományos Akadémia „Lendület” programjának keretében működő „Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport” által 2018. április 25. és 27. között Győrben és Pannonhalmán rendezett konferencián elhangzott

¹ Lásd bővebben: Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016.; Döbör András: *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.; Döbör András: *A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban*. In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Bp., Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008. 103–115.; Döbör András: *A nemzeti identitás megújításának útkeresései a felvilágosodás és reformkori magyar sajtóban*. In: Szirmai Éva – Újvári Edit (szerk.): *Az identitás szemiótikája*. Szeged, 2011. 138–149.

előadásokat tartalmazó, *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820* című tanulmánykötet újabb jelentős adalékokkal szolgál a téma iránt érdeklődő kutatóknak a címben jelzett években a többnyelvű Magyar Királyság társadalompolitikai fejlődéséről, az irodalom és a sajtó szerepének alakulásáról. Ahogy azt a kötet egyik szerkesztője, Vaderna Gábor bevezetőjében említi, kutatásaik az egykori Magyar Királyság nyugati, vagyis a mai Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország és Szerbia területére koncentrálnak, és a kötetben tárgyalt időszak az első Magyarországon nyomtatott sajtótermékek megjelenésének idejére esik.

A kötet szerzői a korszakot alaposan ismerő kutatók, egyetemi oktatók közül kerültek ki. A konferencia-előadásokat tartalmazó kiadvány ízelítőt ad a magas színvonalú sajtótörténeti kutatások legújabb eredményeiből, s azokat nyomtatott és online² formában szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé teszi, a nemzetközi kutatási céloknak megfelelően angol és német nyelven publikálva.

Fried István a több nyelvhez és kultúrához kötődő, a nemzeti kultúrák között közvetítő szerepet vállaló szerkesztőkkel, valamint e kultúrák érintkezésének fontos helyszínével, Pozsonnyal és az ott alkotók munkásságával, a különböző kultúrák közti egyensúlyt megteremteni szándékozó kiadványokkal foglalkozik.

Suzan Coha a horvát sajtó indulását mutatja be az első, 1771-ben megjelent – és nem fennmaradt – *Ephemerides Zagradienses*től a rövidebb élettartamú német nyelvű lapokon át egészen a modern horvát nyelv és irodalom kezdetét jelentő, 1835-től 1848-ig kiadott *Narodne novine*-ig.

Eva Kowalská tanulmányában az 1783 és 1787 között megjelenő első szlovák – ennek ellenére cseh nyelven íródott – újságot, a *Presspurské nowiny*t mutatja be, melynek fő célkitűzése a szlovák nemzeti öntudat építése és a szlovák írott nyelv formálása volt.

Andrea Seidler publikációjában Mária Terézia és férje, I. Ferenc német-római császár nyilvános szerepléseinek, Pozsony városban tett látogatásainak, az ott szervezett nagyszabású ünnepeknek *Prefßburger Zeitung*-beli visszhangját foglalja össze.

Lengyel Réka a Rát Mátyás által szerkesztett és írt első magyar nyelvű újság, a Pozsonyban megjelenő *Magyar Hírmondó* – mely kiemelt feladatának tekintette a magyar mint nemzeti nyelv és irodalom fejlesztését – 1780 és 1782 közötti évfolyamaiban megjelent írásokat mutatja be típusaik és tartalmuk szerint.

Bíró Annamária az erdélyi szász gimnáziumi tanár és evangélikus lelkész Johann Seivert (1735–1785), valamint Benkő József (1740–1814) székelyföldi református lelkész és tanár levelezők tudósításait vizsgálja a pozsonyi *Magyar Hírmondó*ban (1780–1788), a bécsi *Magyar Hírmondó*ban (1792–1803) és a pozsonyi *Ungrisches*

2 <https://www.reciti.hu/2019/5169>

Magazinban (1781–1787). Érdeklődése középpontjában az a kérdés áll, milyen Erdély-kép rajzolódik ki a két kultúráközvetítő írásai nyomán a tárgyalt lapokban.

Vaderna Gábor tanulmányának főszerzője Péczeli József református lelkész, az első magyar tudományos folyóirat, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) szerkesztője, aki célját a nemzeti nyelv és irodalom, illetve a hasznos, gazdasággal kapcsolatos ismeretek terjesztésében látta, valamint és a művelődés terjesztését a nők olvasóvá tételével.

Csörsz Rumen István a gróf Sándor István által 1791 és 1808 között Bécsben és Győrben kiadott, *Sokféle* címen évente egyszer, időnként kétszer megjelenő enciklopédikus tartalmú, a magyar irodalommal és történelemmel foglalkozó kiadványt mutatja be. Sándor egyszemélyes vállalkozásként e kiadványával a *Mindenes Gyűjtemény* hagyományát kívánta folytatni.

Granasztói Olga írásának témája Kazinczy Ferencnek az első pesti újságban, a Kultsár István szerkesztette *Hazai Tudósítások*ban 1806 és 1808 között, egy Csokonainak létesítendő síremlék tárgyában írt cikksorozatának bemutatása és elemzése.

Hegedüs Béla Révai Miklósnak *A' Magyar Költeményes Gyűjtemény* című, 16–17. századi magyar költők munkáiból összeállított gyűjteményének megjelenéséhez támogatást kérő, a *Magyar Hírmondó*ban megjelent felhívásait, Révai sokirányú munkásságát bemutatva elemzi a magyar irodalomtörténet-írás kezdeteit.

Kiss Margit az első többnyelvű (német–latin–magyar) és egynyelvű szótárak készítésének szükségességére felhívó, illetve azokról hírt adó írásokról, röpiratokról és hirdetésekről számol be, melyek a *Magyar Hírmondó*ban, illetve egyéb magyar és német német nyelvű orgánumban jelentek meg.

Döbör András Szacs vay Sándor *Bétsi Magyar Kurírja*, a második magyar nyelvű újság 1789-es évfolyamában „alvilági dialógusok” – állatokkal, halott történelmi személyekkel vagy mesehősökkel folytatott beszélgetések – formájában közzétett politikai publicisztikáját mutatja be. A jozefinista Szacs vay ilyen, a cenzúrát félrevezető módon tudósított a francia forradalom eseményeiről, és beszámolt a Habsburg Birodalmat érintő másik külpolitikai eseményről, a török háborúról, valamint a lengyel köztársasági mozgalomról.

Balogh Piroska a Schedius Lajos által szerkesztett *Literärischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799) sorsát és a rokon német lapokkal való kapcsolatát kíséri végig. A bemutatott lap egyrészt a külföldi kulturális életről kívánta tájékoztatni a magyar olvasókat, másrészt célja volt a magyar kultúra és tudomány eredményeinek német nyelven való megismertetése.

Béres Norbert két kiadóval, Landerer Mihállyal és Hartleben Adolf Konráddal foglalkozik tanulmányában, melynek témája az első szórakoztató regénysorozatok

megjelenése az irodalmi piacon, kitérve a reklám- és terjesztési praktikákra, valamint az új olvasói célcsoport, a nők olvasóvá nevelésére.

Czibula Katalin tanulmánya a magyar nyelvű újságokban 1780 és 1803 között megjelent színházi kritikának számító első írásokkal, valamint a *Prefßburger Zeitung* 1774-es és 1775-ös évfolyamában napvilágot látott három Shakespeare-darab kritikai értékelésével foglalkozik.

Dóbbék Ágnes a 18–19. század fordulóján megjelent magyar nyelvű újságok, a *Sokféle*, a *Mindenes Gyűjtemény*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* és a *Hasznos Mulatságok* nyugat-európai nyilvános könyvtárak, olvasóköri alakulását követendő példaként bemutató, az olvasást népszerűsítő írásait mutatja be és elemzi.

Bárány Zsófia tanulmányában a katolikus és protestáns egyházak közti kapcsolatfelvétel előkészítő lépéseit veszi számba az 1817-től 1841-ig terjedő időszakban, kitérve olyan témákra, mint az egyházak törvény előtti egyenlőségének elismerése, vagy például a vegyes házasságok kérdése, amelynek fontos színtere volt a sajtó.

Pető Bálint

Felelős Kiadó: Délvidék Kutató Központ Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

Felelős kiadó: az alapítvány elnöke

Technikai szerkesztés és nyomás:

Innovariant Kft., Algyő

Megjelent 500 példányban.